द्वितीयोऽध्यायः।

संजय उवाच।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः॥ १॥

श्रीभगवानुवाच।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन॥ २॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यैश्वर्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराशामपनेष्यामीति मनीषया संजयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह—**संजय इति**। परमेश्वरेण स्मार्यमाणोऽपि कृत्याकृत्ये सहसा नार्जुनः सस्मार विपर्ययप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वात्तथापि तं भगवान्नोपेक्षितवानित्याह—**तं तथेति**। तं प्रकृतं पार्थं तथा स्वजनमरणप्रसङ्गदर्शनेन कृपया करुणयाविष्टमधिष्ठितमश्रुभिः पूर्णे समाकुले चेक्षणे यस्य तमश्रुव्याप्ततरलाक्षं विषीदन्तं शोचन्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमसुरं सूदितवानिति मधुसूदनो भगवानुक्तवान्नतु यथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः॥ १॥ किं तद्वाक्यमित्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

अर्जुने युद्धादुपरते मत्पुत्रा निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यन्तीत्याशावन्तं राजानं प्रति संजय उवाच—**तं तथेति**। तमर्जुनम्। तथा 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव' इत्युक्तप्रकारेण कृपया स्नेहेन, नतु दयया परदुःखप्रहाणेच्छारूपया। तस्याः परदौर्बल्यनिश्चयोत्तरभाविन्याः अर्जुने 'यदि वा नो जयेयुः' इति स्वपराजयमाशङ्कमाने दुर्भणत्वात्, 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः' इति स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च। आविष्टं व्याप्तम्। विषीदन्तं 'सीदन्ति मम गात्राणि' इत्यादिना उक्तरूपं विषादं प्राप्नुवन्तम्। इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनीयं उवाच। मधुसूदन इति दुष्टहन्तृत्वादेवार्जुनं निमित्तीकृत्य त्वत्पुत्रानपि हनिष्यत्येवेति त्वया जयाशा न कार्येति भावः॥ १॥ अर्जुनमुद्योजयन् श्रीभगवानुवाच—**कुत इति**। कश्मलं वैक्लव्यम्। विषमे युद्ध-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किंवृत्तमित्याकाङ्क्षामपनिनीषुः संजयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः। कृपा ममैत इति व्यामोहनिमित्तः स्नेहविशेषः। तया स्वभावसिद्धया आविष्टं व्याप्तम्। अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्या आगन्तुकत्वं व्युदस्तम्। अतएव विषीदन्तं स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्तः शोकापरपर्यायश्चित्तव्याकुलीभावो विषादस्तं प्राप्नुवन्तम्। अत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन च तस्यागन्तुकत्वं सूचितम्। अतएव कृपाविषादवशादश्रुभिः पूर्णे आकुले दर्शनाक्षमे चेक्षणे यस्य तम्। एवमश्रुपातव्याकुलीभावाख्यकार्यद्वयजनकतया परिपोषं गताभ्यां कृपाविषादाभ्यामुद्विग्नं तमर्जुनमिदं सोपपत्तिकं वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच नतूपेक्षितवान्। मधुसूदन इति स्वयं दुष्टनिग्रहकर्ताऽर्जुनं प्रत्यपि तथैव वक्ष्यतीति भावः॥ १॥ तदेव भगवतो वाक्यमवतारयति—**श्रीभगवानुवाचेति**। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस. श्रियः।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

एवं रथोपस्थ उपविष्टमर्जुनं भगवान्किमुक्तवानित्याकाङ्क्षायां संजय उवाच—**तमिति**। यैस्त्वहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवं लक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमित्यवधार्य स्वस्थहृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किं वृत्तमित्याकाङ्क्षामपनिनीषुः संजय उवाचेति, तत्तु पूर्वग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम्। तमर्जुनं तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण कृपया स्नेहजन्ययाऽऽविष्टं व्याप्तम्। अश्रुभि पूर्णे आकुले दर्शनाक्षमे ईक्षणे नेत्रे यस्य तम्। विषादं बन्धुवियोगाशङ्कानिमित्तं शोकं प्राप्नुवन्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वक्तुं योग्यं वचनमुवाच नतूपेक्षितवानित्यर्थः। मध्वादिदुष्टसूदनो भीमादिद्वारा दुर्योधनादिदुष्टसूदनायोवाचेति सूचयन्नाह—**मधुसूदन इति**॥ १॥ किं तद्वाक्यमित्यत आह—**श्रीभगवानिति**। कुतो हेतोः त्वा त्वां शूरशिरोमणिमिदं

६ श्रीधरीव्याख्या।

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच—**तं तथेति**। अश्रुभिः पूर्णे आकुले ईक्षणे यस्य तम्। तथोक्तप्रकारेण विषीदन्तमर्जुनं प्रति मधुसूदन इदं वाक्यमुवाच॥१॥ तदेव वाक्यमाह। श्रीभगवानुवाच—**कुत इति**। कुतो हेतोः त्वा इति त्वाम्। विषमे संकटे इदं

---

१ भाष्यटीकाकृतः, मधुसूदनः.

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पेक्षायामाह—**श्रीभगवानिति** । कुतो हेतोस्त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कश्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं युद्धात्पराङ्मुखत्वं विषमे सभयस्थाने समुपस्थितं प्राप्तं, अनार्यैः शास्त्रार्थमविद्वद्भिर्जुष्टं सेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हं प्रत्यवायकारणमिह चाकीर्तिकरमयशस्करमर्जुननाम्ना प्रख्यातस्य तव नैतद्युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ पुनरपि भगवानर्जुनं प्रत्याह—**क्लैब्यमिति** । क्लैब्यं क्लीबभावमधैर्यं मा स्म गमः मा गाः । हे पार्थ पृथातनय, नहि त्वयि महेश्वरेणापि कृताहवे प्रख्यातपौरुषे

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

संकटे । अनार्यैर्भीरुभिर्जुष्टं सेवितं नतु त्वादृशैः शूरैः, न आर्यैर्जुष्टमिति वा । यत्तु आर्यैरजुष्टमिति विग्रहो दर्शितस्तदर्थैक्येऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यम् । अतएवास्वर्ग्यमकीर्तिकरं च । हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव, तव नैतद्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ तदेवाह—**क्लैब्यमिति** । क्लैब्यं निर्वीर्यत्वं 'नच शक्नोम्यवस्थातुम्' इत्युक्तरूपं मा गाः ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना ॥' समग्रस्येति प्रत्येकं संबन्ध । मोक्षस्येति तत्साधनस्य ज्ञानस्य । इङ्गना संज्ञा । एतादृशं समग्रमैश्वर्यादिकं नित्यमप्रतिबन्धेन यत्र वर्तते स भगवान् । नित्ययोगे मतुप् । तथा—'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' अत्र भूतानामिति प्रत्येकं संबध्यते । उत्पत्तिविनाशशब्दौ तत्कारणस्याप्युपलक्षकौ । आगतिगती आगामिन्यौ संपदापदौ । एतादृशो भगवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेव एव पर्यवसित इति तथोच्यते—इदं स्वधर्मात्पराङ्मुखत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुरःसरं कश्मलं शिष्टगर्हितत्वेन मलिनं विषमे सभये स्थाने त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवर कुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्तं, किं मोक्षेच्छातः, किंवा स्वर्गेच्छातः, अथवा कीर्तीच्छात इति किंशब्देनाक्षिप्यते । हेतुत्रयमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन । आर्यैर्मुमुक्षुभिर्न जुष्टमसेवितम् । स्वधर्मैराशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छद्भिरपक्वकषायैर्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मस्त्याज्य इत्यर्थः । संन्यासाधिकारी तु पक्वकषायोऽग्रे वक्ष्यते । अस्वर्ग्यं स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वान्न स्वर्गेच्छया सेव्यम् । अकीर्तिकरं कीर्त्यभावकरमपकीर्तिकरं वा न कीर्तीच्छया सेव्यम् । तथाच मोक्षकामैः स्वर्गकामैः कीर्तिकामैश्च वर्जनीयम् । तत्काम एव त्वं सेवस इत्यहो अनुचितचेष्टितं तवेति भावः ॥ २ ॥ ननु बन्धुसेनावेक्षणजातेनाधैर्येण धनुरपि धारयितुमशक्नुवता मया किं कर्तुं शक्यमित्यत आह—क्लैब्यं क्लीबभावमधैर्यमोजस्तेजआदिभङ्गरूपं मा स्म गमः मा गाः । हे पार्थ पृथातनय, पृथया देवप्रसादलब्धे तत्तनयमात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात्पृथातनयत्वेन क्लैब्यायोग्य इत्यर्थः । अर्जुनत्वेनापि तदयोग्यत्वमाह—**नैतदिति** । त्वय्यर्जुने साक्षान्महेश्वरेणापि सह कृताहवे प्रख्यातमहाप्रभावे नोपपद्यते न युज्यते । एतत्क्लैब्यमित्यसाधारण्येन तदयोग्यत्वनिर्देशः । ननु 'नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः' इति पूर्वमेव मयोक्तमित्याशङ्क्याह—**क्षुद्रमिति** । हृदयदौर्बल्यं मनसो भ्रमणादिरूपमधैर्यं क्षुद्रत्वकारणत्वात्क्षुद्रं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्वधर्मभूताद्युद्धात्पराङ्मुखत्वं कश्मलं मलिनं विषमेऽसमये समुपस्थितं संप्राप्तम् । यतोऽनार्यैर्दुष्टैर्जुष्टं सेवितमतएव दृष्टादृष्टफलरहितमित्याह । अस्वर्ग्यमकीर्तिकरमिति विशेषणद्वयेन स्वर्गानर्हं प्रत्यवायजनकत्वात् । अकीर्तिकरमयशस्यं किं मोक्षेच्छातः, किंवा स्वर्गेच्छातः, अथवा कीर्तीच्छातः, इति किंशब्देनाक्षिप्यते । हेतुत्रयमपि निषेधयति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन । आर्यैर्मुमुक्षुभिर्न जुष्टमसेवितमिति केचित्, न आर्यैर्जुष्टम् । यत्त्वार्यैरजुष्टमिति विग्रहो दर्शितस्तत्त्वर्थैक्येऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यमित्यन्ये, स्वधर्मयुद्धं कुर्वन्मलात्मकं पापं न प्राप्स्यसीति द्योतयन्नाह—**अर्जुनेति** । अर्जुननाम्ना प्रख्यातस्य तव नैतद्युक्तमित्येके । हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव, तव नैतद्युक्तमिति भाव इत्यन्ये ॥ २ ॥ एवं श्रुत्वापि क्लैब्यमत्यजन्तमर्जुनं पुनराह—**क्लैब्यमिति** । क्लैब्यं 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण' इत्यादिना प्रदर्शितमधैर्यं मा स्म गमः मा गाः । नैवाङ्गीकुर्वित्यर्थः । यत एतत्क्लैब्यं त्वयि प्रथितप्रभावेऽर्जुने नोपपद्यते उपपन्नं न भवति । तस्मात्क्षुद्रं क्षुद्रताया लघुतायाः संपादकं हृदयस्य दौर्बल्यं दुर्बलभावं निर्वीर्यत्वं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोद्युक्तो भव । मत्पितृष्वसृपृथातनये त्वयि मत्स्वभाव उचित इति ध्वनयन्नाह—**हे पार्थेति** । पृथया देवप्रसादलब्धे तत्तनयमात्रे त्वयि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कश्मलं समुपस्थितमयं मोहः प्राप्तः । यत आर्यैरसेवितम् । अस्वर्ग्यमधर्म्यमयशस्करं च ॥ २ ॥ तस्मात्—**क्लैब्यमिति** । हे पार्थ, क्लैब्यं कातर्यं मा स्म गमः न प्राप्नुहि । यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यं न भवति । क्षुद्रं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठ । हे

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ १ ॥ आदौ लोकव्यवहाराश्रयेणैव भगवानर्जुनं प्रति बोधयति, क्रमात्तु ज्ञानं करिष्यतीत्यतोऽनार्यजुष्टमित्याह ॥ २ ॥ क्लैब्यादिभिर्निर्भ-

१ मधुसूदनः. २ नीलकण्ठः. ३ भाष्यटीकाकृतः. ४ नीलकण्ठः.

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

महामहिमन्येतदुपपद्यते । क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं हृदयदौर्बल्यं मनसो दुर्बलत्वमधैर्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं कुरु । हे परंतप, परं शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते ॥ ३ ॥ एवं भगवता प्रतिबोध्यमानोऽपि शोकाभिभूतचेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानः सन्नर्जुनः स्वाभिप्रायमेव प्रकृतं भगवन्तं प्रत्युक्तवान्—कथमित्यादिना । भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं संख्ये रणे हे मधुसूदन, इषुभिर्यत्र वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत्र कथं बाणैर्योत्स्ये इति भावः । सायकैस्तौ कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतियोत्स्ये, तौ हि पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ, हे अरिसूदन, सर्वानेवारीनयत्नेन सूदितवा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नैतत् त्वयि महादेवप्रतिभटे युक्तम् । अतः क्षुद्रं तुच्छं हृदयकृतमेव तव दौर्बल्यं नतु शक्तिसहायाद्यभावकृतं तत्त्यक्त्वा उत्तिष्ठ युद्धाय । परंतप शत्रुतापन ॥ ३ ॥ ननु शत्रवो वा स्वभावदुष्टा वा तापनीयाः नतु बान्धवाः साधवश्चेत्यर्जुन उवाच—कथमिति । मधुसूदनारिसूदनेति संबोधयन् तवापि दुष्टानपि शत्रूनेव तापयतः पूजार्हौ अदुष्टौ गुरू च भीष्मद्रोणौ जहीति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति । समानार्थकमिदं संबोधनद्वयं वक्तुः शोकेन विक्लवत्वान्न पौनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये । इषुभिरिति ताभ्यां सह वाचापि योद्धुमशक्यं किमुत बाणैरिति भावः ॥ ४ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्षुनिरसनं वा त्यक्त्वा विवेकेनापनीय उत्तिष्ठ युद्धाय सज्जो भव । हे परंतप परं शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते । हेतुगर्भम् ॥ ३ ॥ ननु नायं स्वधर्मस्य त्यागः शोकमोहादिवशात् किंतु धर्मत्वाभावादधर्मत्वाच्चास्य युद्धस्य त्यागो मया क्रियत इति भगवदभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवतारयति—भीष्मं पितामहं, द्रोणं चाचार्यं, संख्ये रणे इषुभिः सायकैः प्रतियोत्स्यामि प्रहरिष्यामि कथम् । न कथंचिदपीत्यर्थः । यतस्तौ पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ । पूजार्हाभ्यां सह क्रीडास्थानेऽपि वाचापि हर्षफलकमपि लीलायुद्धमनुचितं किं पुनर्युद्धभूमौ शरैः प्राणत्यागफलकं प्रहरणमित्यर्थः । मधुसूदनारिसूदनेति संबोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्शवैकल्यात् । अतो न मधुसूदनारिसूदनेत्यस्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं दोषः । युद्धमात्रमपि यत्र नोचितं, दूरे तत्र वध इति प्रतियोत्स्यामीत्यनेन सूचितम् । अथवा पूजार्हौ कथं प्रतियोत्स्यामि । पूजार्हयोरेव विवरणं भीष्मं द्रोणं चेति । द्वौ ब्राह्मणौ भोजय देवदत्तं यज्ञदत्तं चेतिवत्संबन्धः । अयं भावः—दुर्योधनादयो नापुरस्कृत्य भीष्मद्रोणौ युद्धाय सज्जीभवन्ति । तत्र ताभ्यां सह युद्धं न तावद्धर्मः पूजादिवदविहितत्वात् । नचायमनिषिद्धत्वादधर्मोऽपि न भवतीति वाच्यम् । 'गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य' इत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरुद्रोहो यदानिष्टफलत्वप्रदर्शनेन निषिद्धस्तदा किं वाच्यं ताभ्या सह संग्रामस्याधर्मत्वे निषिद्धत्वे चेति ॥ ४ ॥ ननु भीष्मद्रोणयोः पूजार्हत्वं गुरुत्वेनैव, एवमन्येषामपि कृपादीनां । नच तेषां गुरुत्वेन स्वीकारः सांप्रतमुचितः 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥' इति स्मृतेः । तस्मादेषा युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्याय-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात् । पृथातनयत्वेन त्वं क्लैब्यायोग्य इति केचित्[१] । शत्रूंस्तापय न स्वजनान्स्वहितकर्तॄनिति कथयितुं परंतपेति ॥ ३ ॥ ननु शत्रवस्तापनीया नतु गुरव इत्याशयेनाह—कथमिति । भीष्मं पितामहं द्रोणं च धनुर्विद्याचार्यं गुरुं संख्ये संग्रामभूमौ इषुभिः सह कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतीपो भूत्वा युद्धं कथं करिष्यामि । यतः पूजार्हौ पूजायोग्यौ भीष्मद्रोणौ । पुष्पादिभिः पूजार्हयोस्तयोरिषुभिर्हननं मया कथं कर्तव्यमित्यर्थः । मधुसूदनारिसूदनेति संबोधयंस्त्वमपि दुष्टानेव तापयसीत्यतो गुरू अदुष्टौ च भीष्मद्रोणौ जहीति प्रेरयितुं नार्हसीति सूचयति । मधुसूदनारिसूदनेति संबोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्शवैकल्यात् । अतो न मधुसूदनेत्यस्यार्थस्य पुनरुक्तत्वदोष इति केचित्[२] ॥ ४ ॥ एवं तर्हि राज्यालाभेन भोगाभावे भिक्षाटनं कर्तव्यं भविष्यती-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

परन्तप शत्रुतापन ॥ ३ ॥ नाहं कातर्येण युद्धादुपरतोऽस्मि किंतु युद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुन उवाच—कथमिति । भीष्मद्रोणौ पूजायामर्हौ योग्यौ तौ प्रति कथमहं योत्स्यामि । तत्रापीषुभिः । यत्र वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत्र बाणैः कथं योत्स्यामीत्यर्थः ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्त्वमभिदधत्स्वधर्मे तव धर्माभिमानो मिथ्येत्यादि दर्शयति ॥ ३ ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं चेत्यादि । भुंजीय भोगानित्यादिना च कर्मणि-

---

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

निति भगवानेवं संबोध्यते ॥ ४ ॥ राज्ञां धर्मेऽपि युद्धे गुर्वादिवधे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रूते—**गुरूनिति ।** गुरून्भीष्मद्रोणादीन्आचार्यांश्चात्र प्राप्तानहिंसित्वा महानुभावान्महामाहात्म्यान्श्रुताध्ययनसंपन्नान् श्रेयः प्रशस्यतरं युक्तं भोक्तुमभ्यवहर्तुं भैक्षं भिक्षाणां समूहः भिक्षाशनं नृपादीनां निषिद्धमपीह लोके व्यवहारभूमौ । नहि गुर्वादिहिंसया राज्यभोगोऽपेक्ष्यते । किंच हत्वा गुर्वादीनर्थकामानेव भुञ्जीय न मोक्षमनुभवेयमिहैव भोगो न स्वर्गे । अर्थकामानेव विशिनष्टि—**भोगानिति ।** भुज्यन्त इति भोगास्तान्रुधिरप्रदिग्धांल्लोहितलिप्तानिवात्यन्तगर्हितान्, अतो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ननु युद्धोद्यतानां गुरूणामपि वधः श्रेयानित्याशङ्क्याह—**गुरूनिति ।** यद्यपि त्वदुक्तं प्रशस्तमेव तथापि महानुभावान् गुरूनहत्वा भैक्षमेव भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरम् । एव तर्हि गुरूंस्त्यक्त्वा दुर्योधनादीनेव दुष्टान् जहीत्याशङ्क्याह—**अर्थकामानिति ।** धनार्थिनो गुरवोऽवश्यं दुर्योधनसाहाय्यं करिष्यन्ति तेन तद्वधोऽपि प्रसक्त एवे त्यर्थः । तुशब्दः पक्षान्तरोपन्यासार्थः । इहैव नतु परलोके । भुञ्जीयेति संप्रश्ने लिङ् । गुरूनहत्वा भैक्षं श्रेयः उत हत्वा भोगसंपादनं श्रेय इति संप्रश्ने स्वयमेवान्त्यपक्षे दूषणमाह—**रुधिरप्रदिग्धानिति ॥ ५ ॥** एवं तर्हि भैक्ष-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

राज्यग्रहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां वध एव श्रेयानित्याशङ्क्याह—गुरूनहत्वा परलोकस्तावदस्त्येव, अस्मिंस्तु लोके तैर्हृतराज्यानां नो नृपादीनां निषिद्धं भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यतरमुचितं नतु तद्वधेन राज्यमपि श्रेय इति धर्मेऽपि युद्धे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रूते नत्ववलिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वाभाव उक्त इत्याशङ्क्याह—**महानुभावानिति ।** महाननुभावः श्रुताध्ययनतपआचारादिनिबन्धनः प्रभावो येषां तान् । तथाच कालकामादयोऽपि येर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशयशालिनां नावलिप्तत्वादिक्षुद्रपाप्मसंश्लेष इत्यर्थः । हिमहानुभावानित्येकं वा पदम् । हिमं जाड्यमपहन्तीति हिमहा आदित्योऽग्निर्वा तस्येवानुभावः सामर्थ्यं येषां तान् । तथाचातितेजस्वित्वात्तेषामवलिप्तत्वादिदोषो नास्त्येव 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् । तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥' इत्युक्तेः । ननु यदार्थलुब्धाः सन्तो युद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यम् । तथाचोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरंप्रति 'अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥' इत्याशङ्क्याह—**हत्वेति ।** अर्थलुब्धा अपि ते मदपेक्षया गुरव एवेति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तम् । तुशब्दोऽप्यर्थे । ईदृशानपि गुरून्हत्वा भोगानेव भुञ्जीय नतु मोक्षं लभेय । भुज्यन्त इति भोगा विषयाः । कर्मणि घञ् । ते च भोगा इहैव न परलोके । इहापि च रुधिरप्रदिग्धा इव अपयशोव्याप-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—**गुरूनिति ।** गुरून्भीष्मद्रोणादीन्महानुभावानहत्वाऽहिंसित्वा इहास्मिंल्लोके भैक्षमपि भिक्षया लब्धमन्नं क्षत्रियस्य निषिद्धमपि भोक्तुमशितुं श्रेयः प्रशस्यम् । गुरुहिंसावर्जनार्थस्य भिक्षाशनस्य प्रत्यवायाजनकत्वात् । गुर्वहननेन नरका भावं, महानतिप्रसिद्धोऽनुभावः प्रभावो येषामिति विशेषणेनापकीर्त्यभावं च गुणमुक्त्वा हनने दोषमाह—**हत्वेति ।** महानुभावानित्य स्यात्रापि संबन्धः । गुरून्महानुभावान्हत्वा भोगानर्थकामानिहैव भुञ्जीय नतु परलोके, इहापि रुधिरप्रदिग्धान् । अपकीर्तिव्याप्तत्वेनात्यन्तजुगुप्सितानित्यर्थः । अर्थकामानिति गुरुविशेषणम् । तथाचार्थतृष्णाकुलत्वेनैते नावद्युद्धान्न निवर्तेरन् तस्मादेतद्वधः प्रसज्येतैवे त्यर्थः । तथाचोक्तं भीष्मेण 'अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥' इत्यपरे । केचित्तु ननु 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥' इति स्मृतेरेषां युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्यायराज्यग्रहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां च वध एव श्रेयानित्याशङ्क्याह—**गुरूनिति ।** महान श्रुताध्ययनादिनिबन्धनः प्रभावो येषां तान् । तथाच कालकामादयोऽपि येर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशायिनां नावलिप्तत्वादिक्षुद्रपाप्मसंश्लेष इत्यर्थः । हिमहानुभावानित्येकं वा पदम् । हिमं जाड्यमपहन्तीति हिमहा आदित्योऽग्निर्वा तस्येवानुभावः सामर्थ्यं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हे अरिसूदन शत्रुसूदन ॥ ४ ॥ तर्हि तव देहयात्रापि न स्यादिति चेत्तत्राह—**गुरूनिति ।** गुरून्द्रोणादीनहत्वा परलोकविरुद्धो गुरुवधस्तमकृत्वा इह लोके भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः उचितम् । विपक्षे तु न केवलं परत्र दुःखं, इहैव तु नरकदुःखमनुभवेयमित्याह—**हत्वेति ।** गुरून्हत्वा इहैव तु रुधिरेण प्रदिग्धान्प्रकर्षेण लिप्तानर्थकामात्मकान्भोगानहं भुञ्जीय अश्नीयाम् । यद्वा अर्थकामानिति गुरूणां विशेषणम् । अर्थतृष्णाकुलत्वादेते तावद्युद्धान्न निवर्तेरन् । तस्मादेतद्वधः प्रसज्येतैवेत्यर्थः । तथाच युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेणोक्तम् 'अर्थस्य

---

१ भैक्षं भिक्षाणां समूहमिति भाष्यटीकाकार. २ मधुसूदनः श्रीधरश्च. ३ मधुसूदन.

नचैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भोगान्गुरुवधादिसाध्यान्परित्यज्य भिक्षाशनमेव युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षत्रियाणां स्वधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह—**नचैतदिति** । एतदपि न जानीमो भैक्षयुद्धयोः कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैक्षं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्ववृत्तित्वादिति । संदिग्धा च जयस्थितिः किं साम्यमेवोभयेषां, यद्वा वयं जयेमातिशयीमहि यदि वा नोऽस्मान्धार्तराष्ट्रा दुर्योधनादयो जयेयुः । जातोऽपि जयो न फलवान् । यतो यान्बन्धून्हत्वा न जिजीविषामो जीवितुं नेच्छामस्ते एवावस्थिताः प्रमुखे संमुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रस्यापत्यानि । तस्माद्भैक्षाद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मेव तत्र श्रेय इत्याशङ्क्याह—**नचैतदिति** । यद्यप्यक्षत्रियस्य भैक्षमेवेष्टं तथापि नः अस्माकं क्षत्रियाणां भैक्षभोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न विद्मः । ननूक्तं युद्धमेव गरीय इति तत्राह—**यद्वेति** । यदि वा वयं जयेम शत्रून्, यदि वा नोऽस्मान् शत्रव एव जयेयुः इदमपि न विद्मः । अन्त्यपक्षे पुनर्मरणमप्रार्थितं भैक्षमेव वापद्यत इति भावः । ननु मयि सहाये सति तव जय एव निश्चित इत्यत आह—**यानेवेति** । इष्टनाशाज्जयोऽपि पराजयरूप एवेत्यर्थः । यत्तु निश्चितेऽपि भैक्षश्रेयस्त्वे पुनर्युद्धभैक्षयोः कतरत् श्रेय इति संशयो नोचितः, अतो नः अस्माकं मध्ये कतरत् सैन्यं गरीय इति व्याख्येयमिति । तदसत् । धर्मसंमूढचेता इति वाक्यशेषादुक्तसंशयस्यैवोचितत्वात्, सैन्यगरीयस्त्वसंशयेनैव जयसंशयेऽन्यथासिद्धेऽन्यतरसंशयस्य वैयर्थ्यात्, विशे-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

षेनात्यन्तजुगुप्सिता इत्यर्थः । यदेहाप्येवं तदा परलोकदुःखं कियद्वर्णनीयमिति भावः । अथवा गुरून्हत्वार्थकामात्मकान्भोगानेव भुञ्जीय न तु धर्ममोक्षावित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषणतया व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ननु भिक्षाशनस्य क्षत्रियं प्रति निषिद्धत्वाद्युद्धस्य च विहितत्वात्स्वधर्मत्वेन युद्धमेव तव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह—एतदपि न जानीमो भैक्षयुद्धयोर्मध्ये कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैक्षं हिंसाशून्यत्वात्, उत युद्धं स्वधर्मत्वादिति इदं च न विद्मः । आरब्धेऽपि युद्धे यद्वा वयं जयेमातिशयीमहि, यदि वा नोऽस्मान्जयेयुर्धार्तराष्ट्राः । उभयोः साम्यपक्षोऽप्यर्थाद्बोद्धव्यः । किंच जयोऽपि जयो नः फलतः पराजय एव, यतो यान्बन्धून्हत्वा जीवितुमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयानुपभोक्तुं, त एवावस्थिताः संमुखे धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसंबन्धिनो भीष्मद्रोणादयः सर्वेऽपि । तस्माद्भैक्षाद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः । तदेवं प्राक्तनेन ग्रन्थेन संसारदोषनिरूपणादधिकारिविशेषणान्युक्तानि । तत्र 'न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' इत्यत्र रणे हतस्य परिव्राड्समानयोगक्षेमत्वोक्तेः 'अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः' इत्यादिश्रुतिसिद्धं श्रेयो मोक्षाख्यमुपन्यस्तम् । अर्थाच्च तदितरदश्रेय इति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

षेषां तान । तथाचातितेजस्वित्वात्तेषामवलिप्तत्वादिदोषो नास्त्येव 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् । तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥' इत्युक्तेरिति वर्णयन्ति तत्रैतदीयोत्थापनोक्तस्मृतौ अवलिप्तत्वादिदोषप्रयुक्तत्यागविधानेन वधानुक्त्या तच्छ्रेयस्त्वस्य दुराशास्त्वमसौ नवेति विद्वद्भिर्विचार्यम् ॥ किंच येत्तु ननु पदार्थलुब्धाः सन्तो युद्धे प्रवृत्तास्तेषां निर्जितात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यम् । तथाचोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति 'अर्थस्य पुरुषो दासः' इत्यादीत्याशङ्क्याह-हत्वेतीत्युत्तरार्धं तेरवतारितं तत्रान्येनन्मुक्तावलिप्तत्वादिदोषाणां तैरेव तदीयातिप्रसिद्धमहानुभावत्वातितेजस्वित्ववर्णनेन समाहितत्वात्पुनस्तादृकशङ्काया उत्थानमपि नवेति विचारणीयम ॥ ५ ॥ नन्वहननस्य श्रेयस्त्वं निश्चितं किमर्थं शोचसीति चेत्तत्राह—**नेति** । नोऽस्माकं किं भैक्ष्यं गरीयः श्रेष्ठं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादित्येतच्च विद्मः । इदमेव श्रेय इति न जानीम । ननु पक्षद्वयोरपि समबलत्वे युद्धमेव कृतो नाङ्गीकरोषीत्याशङ्क्य स्वबुद्ध्या तु तत्र दोषं पश्यामीत्याह—**यद्वेति** । यद्वा वयं जयेम यदि वा नोऽस्मांस्ते जयेयुरिति न विद्मः जये सत्यपि दोष इत्याह—**यानिति** । यानेव हत्वा हिंसित्वा न जिजीविषामो जीवितुं नेच्छामस्ते धार्तराष्ट्राः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥' इति ॥ ५ ॥ किंच यद्यप्यधर्मसमर्थाकरिष्यामस्तथापि किमस्माकं जयः पराजयो वा भविष्यतीति न ज्ञायत इत्याह—**नचैतदिति** । एतद्द्वयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत् किं नाम गरीयोऽधिकतरं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शेषानुसंधानं फलविशेषानुसंधानं च द्वयमया सूचयति ॥ ४ ॥ ५ ॥ नचैतद्विद्म इत्यनेन च कर्मविशेषानुसंधानमाह । निरनुसंधानं तावत्कर्म नोपपद्यते । न च पराजयमभिसंधाय युद्धे प्रवर्तते । जयोऽपि नश्चायमनर्थ एव तदाह । अहत्वा गुरून् भैक्षमपि चर्तुं श्रेयः ॥ ६ ॥

---

१ मधुसूदनः.

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

समधिगतसंसारदोषजातस्यातितरां निर्विण्णस्य मुमुक्षोरुपसन्नस्यात्मोपदेशसंग्रहणेऽधिकारं सूचयति—**कार्पण्येति** । योऽल्पां स्वल्पामपि स्वक्षतिं न क्षमते स कृपणस्तद्विधत्वादखिलोऽनात्मविदप्राप्तपरमपुरुषार्थतया कृपणो भवति । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः तस्य भावः कार्पण्यं दैन्यं तेन दोषेणोपहतो दूषितः स्वभावश्चित्तमस्येति विग्रहः । सोऽहं पृच्छाम्यनुयुञ्जे त्वा त्वां धर्मसंमूढचेताः धर्मो धारयतीति परं ब्रह्म तस्मिन्संमूढ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

षाध्याहारदोषाच्च ॥ ६ ॥ उक्तसंशयवानेव पृच्छति—**कार्पण्येति** । कार्पण्यं दीनत्वम् । स्वभावः 'शौर्यं तेजो

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः, 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण' इत्यत्रैहिकफलविरागः, 'अपि त्रैलोक्यराजस्य हेतोः' इत्यत्र पारलौकिकफलविरागः, 'नरके नियतं वासः' इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्त आत्मा, 'किं नो राज्येन' इति व्याख्यानवर्त्मना शमः, 'किं भोगैः' इति दम, 'यद्यप्येते न पश्यन्ति' इत्यत्र निर्लोभता, 'तन्मे क्षेमतरं भवेत्' इत्यत्र तितिक्षा, इति प्रथमाध्यायस्यार्थः स संन्याससाधनसूचनम्, अस्मिंस्त्वध्याये 'श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपि' इत्यत्र भिक्षाचर्योपलक्षितः संन्यासः प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ गुरूपसदनमिदानीं प्रतिपाद्यते, समधिगतसंसारदोषजातस्यातितरां निर्विण्णस्य विधिवद्गुरुमुपगतस्यैव विद्याग्रहणेऽधिकारात् । तदेवं भीष्मादिसंकटवशात् 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति श्रुतिसिद्धभिक्षाचर्येऽर्जुनस्याभिलाषं प्रदर्श्य विधिवदुपसत्तिमपि तत्संकटव्याजेनैव दर्शयति । यः स्वल्पामपि वित्तक्षतिं न क्षमते स कृपण इति लोके प्रसिद्धस्तद्विधत्वादखिलोऽनात्मविदप्राप्तपुरुषार्थतया कृपणो भवति । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः तस्य भावः कार्पण्यं अनात्माध्यासवत्त्वं तन्निमित्तोऽस्मिञ्जन्मन्येत एव मदीयास्तेषु हतेषु किं जीवितेनेत्यभिनिवेशरूपो ममतालक्षणो दोषस्तेनोपहतस्तिरस्कृतः स्वभावः क्षात्रो युद्धोद्योगलक्षणो यस्य सः । तथा धर्मविषये निर्णायकप्रमाणादर्शनात्संमूढं किमेतेषां वधो धर्मः, किमेतत्परिपालनं धर्मः, तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः, किंवा यथावस्थितोऽरण्यनिवासएव धर्म इत्यादिसंशयैर्व्याप्तं चेतो यस्य स तथा । 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयः' इत्यत्र व्याख्यातमेतत् । एवंविधः सन्नहं त्वा त्वामिदानीं पृच्छामि । श्रेय इत्यनुषङ्गः । अतो यन्निश्चितमैकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेयः परमपुरुषार्थभूतं फलं स्यात्तन्मे मह्यं ब्रूहि । साधनानन्तरमवश्यंभावित्वमैकान्तिकत्वम्, जातस्याविनाश आत्यन्तिकत्वम्, यथा औषधे कृते कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेदपि, जातापि च रोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाश्यते, एवं कृतेऽपि यागे प्रतिबन्धवशात्स्वर्गो न भवेदपि, जातोऽपि स्वर्गो दुःखाक्रान्तो नश्यति चेति नैकान्तिकत्वमात्यन्तिकत्वं वा तयोः । तदुक्तम् 'दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ । दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥' इति 'दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः । तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥' इति च । ननु त्वं मम सखा ननु शिष्योऽसि आह—**शिष्यस्तेऽहमिति** ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धृतराष्ट्रसंबन्धिनः प्रमुखे संमुखेऽवस्थिताः ॥ ६ ॥ संसारागारतां ज्ञातवत इहामुत्रार्थभोगेऽत्यन्तविरक्तस्य मुमुक्षोर्गुरूपसत्तिं सूचयन्नाह—**कार्पण्येति** । अनात्मवित्त्वात्संबन्धिनां वियोगासहनं कार्पण्यम् । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः । तेन कार्पण्येन दैन्यरूपेण दोषेणोपहतो दूषितः स्वभावोऽन्तःकरणं यस्य सः । कार्पण्यदोषेणोपहतोऽभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणो यस्य स इत्यपरे । स्वभावः क्षात्रो युद्धोद्योगलक्षण इति केचित् । यतो धर्मसंमूढचेताः धारयतीति धर्मः सर्वाधिष्ठानं परमात्मा तस्मिन्सम्यङ्मूढमविवेकिता प्राप्तं चेतो यस्य सोऽहं त्वा त्वां पृच्छामि । किमित्यत आह—**यदिति** । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैर्यच्छ्रेयस्त्वेन नित्यनिरतिशयानन्दत्वेन निश्चितं स्यात्तन्मे ब्रूहि निश्चितमैकान्तिकमनपेक्षिकं श्रेयः स्यान्न रोगनिवृत्तिवदनैकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेक्षिकं चेत्यर्थः । मे मह्यं ब्रूहि कथय । ननु नापुत्रशिष्यायेति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भविष्यतीति न विद्मः । तदेव द्वयं दर्शयति । यद्वा एतान्वयं जयेम जेष्यामः यदि वा नोऽस्मानेते जयेयुर्जेष्यन्तीति । किं चास्माकं वा जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह । यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामस्त एवैते संमुखेऽवस्थिताः ॥ ६ ॥ **कार्पण्येति** । तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः । एतान्हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं, दोषश्च स्वकुलक्षयकृतः, ताभ्यामुपहतोऽभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

एतच्च निश्चेतुमशक्यं किं जयं काङ्क्षामः किंवा पराजयम् । जयेऽपि बन्धूनां विनाशात् 'सेनयोरुभयोर्मध्ये' इत्यादिना सूचयति । संशयाविष्टो-

१ नीलकण्ठः. २ मधुसूदनः. ३ भाष्यटीकाकृत्.

**न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥**

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मविवेकतां गतं चेतो यस्य ममेति तथाहमुक्तः । किं पृच्छसि, यन्निश्चितमैकान्तिकमनापेक्षिकं श्रेयः स्यान्न रोगनिवृत्तिवदनैकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेक्षिकं वा तन्निःश्रेयसं मे मह्यं ब्रूहि 'नापुत्रायाशिष्याय' इति निषेधान्न प्रवक्तव्यमिति मा मंस्थाः । यतः शिष्यस्तेऽहं भवामि । शाध्यनुशाधि मां निःश्रेयसं । त्वामहं प्रपन्नोऽस्मि ॥ ७ ॥ कुतो निःश्रेयसमेवेच्छसि तत्राह—**नहीति** । यस्मान्न प्रपश्यामि । किं न पश्यसि । ममापनुद्यादपनयेद् यच्छोकमुच्छोषणं प्रतपनमिन्द्रियाणां तन्न पश्यामि । ननु शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति नेत्याह—**अवाप्येति** । अविद्यमानः सपत्नः शत्रुर्यस्य तद् ऋद्धं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजारक्षणप्रशासनादि तदिदमस्यां भूमाववाप्यापि शोकापनयकारणं न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्त्या शोकापनयस्ते भविष्यति नेत्याह—**सुराणामपीति** । तेषामाधिपत्यमधिपतित्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

धृतिर्दाक्ष्यम्' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणः । शेषं स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ननु क्षुद्रं हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतपेति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किं पुनः पृच्छसीत्यत आह—**नहीति** । बन्धुनाशनिमित्तः शोको राज्यलाभेन स्वर्गाधिप-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्वदनुशासनयोग्यत्वादहं तव शिष्य एव भवामि न सखा न्यूनज्ञानत्वात् । अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय करुणया नत्वशिष्यत्वशङ्कयोपेक्षणीयोऽहमित्यर्थः । एतेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं' 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्यादिगुरूपसत्तिप्रतिपादक श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ ७ ॥ ननु स्वयमेव त्वं श्रेयो विचारय श्रुतसंपन्नोऽसि किं परशिष्यत्वेनेत्यत आह—यच्छ्रेय प्राप्तं सत् कर्तृ मम शोकमपनुद्यादपनुदेन्निवारयेत्तन्न पश्यामि । हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति 'सोऽहं भगव शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु' इति श्रुत्यर्थो दर्शित. । शोकानपनोदे को दोष इत्याशङ्क्य तद्विशेषणमाह—**इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति** । सर्वदा संतापकरमित्यर्थ । ननु युद्धे प्रयतमानस्य तव शोकनिवृत्तिर्भविष्यति जेष्यसि चेत्तदा राज्यप्राप्त्या इतरथा च स्वर्गप्राप्त्या । 'द्वावेतौ पुरुषौ लोके' इत्यादिधर्मशास्त्रादित्याशङ्क्याह—**अवाप्येत्यादिना** । शत्रुवर्जितं सस्यादिसंपन्नं च राज्यं, तथा सुराणामाधिपत्यं हिरण्यगर्भत्वपर्यन्तमैश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तन्न पश्यामीत्यन्वयः । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

निषेधान्न वक्तव्यमिति चेन्नाहमशिष्यः किंतु शिष्यस्तेऽहमतो मां शिष्यं शासनार्हं त्वां प्रपन्नं शरणागतं च शाधि शिक्षय । स्वबुद्ध्या भिक्षाशनं प्रशस्यं मन्यमानोऽपि कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः भिक्षाशनं धर्मं उत युद्धमिति संशयापगमाभावात् धर्मसंमूढचेता अहं त्वां पृच्छामि यद्भैक्षं युद्धं वा निश्चितमव्यभिचारि श्रेयःसाधनं तन्मे ब्रूहीति धर्मतत्त्वविषयकोऽपि प्रश्नो बोध्य. । यत्तु केचित् धर्मविषये संमूढं किमेतेषां वधो धर्मः, किमेतत्परिपालनं धर्म. । तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्म', कि वा यथावस्थितोऽरण्यनिवास एव धर्म इत्यादिसंशयैर्व्याप्तं चेतो यस्य स एवंविधोऽहं त्वामिदानीं पृच्छामि श्रेय इत्यनुषङ्ग. । अतो यन्निश्चितमैकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेयः परमपुरुषार्थभूतं फलं स्यात्तन्मे ब्रूहि । साधनानन्तरमवश्यंभावित्वमैकान्तिकत्वम् । जातस्याविनाशित्वमात्यन्तिकत्वमिति वर्णयन्ति । तत्र धर्मविषयकसंदेहवान्परमपुमर्थभूतं फलं पृच्छाम्यतस्तन्मे ब्रूहीत्यस्यान्यद्भुक्तमन्यद्वान्तमिति न्यायतुल्यस्य सामञ्जस्यमस्ति नवेति विद्वद्भिराकलनीयम् ॥ ७ ॥ ननु विजयिनो लब्धभूमिराज्यस्य हतस्य स्वधर्मबलादिन्द्रपुत्रत्वाद्वा प्राप्तदेवाधिपत्यस्य वा तवाज्ञाननिबन्धनशोकापनोदकोऽपि यः कश्चित्सुलभो भविष्यतीति चेत्तत्राह—**नहीति** । यदित्यव्ययम् । भूमौ राज्यमसपत्नं न विद्यते सपत्नः शत्रुर्यस्य तत् । निष्कण्टकमित्यर्थः । ऋद्धं सस्यादिसंपन्नं सुराणामाधिपत्यं वा प्राप्यापि तन्नहि प्रपश्यामि यः शोकमिन्द्रियाणामुच्छोषणमत्यन्तशोषकरं ममापनुद्यादपनयेदित्यन्वयः । अतस्त्वमेवेदानीमेव शोकमपाकुर्वित्यभिप्रायः । कुतो निःश्रेयसमेवेच्छसीति तत्राह—**नहीति** । यस्मान्ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां तन्न पश्यामि । ननु शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति नेत्याह—**अवाप्येति** । अविद्यमानः सपत्न शत्रुर्यस्य तदृद्धं राज्यं राज्ञ. कर्म प्रजारक्षणशासनादि तदिदमस्यां भूमाववाप्यापि शोकापनयनकारणं न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्त्या शोकापनयस्ते भविष्यति नेत्याह—**सुराणामपीति** ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यस्य सोऽहं त्वा पृच्छामि । तथा धर्मे संमूढं चेतो यस्य सः । युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मो वाऽधर्मो वेति संदिग्धचित्तः सन्नित्यर्थः । अतो मे यन्निश्चितं श्रेयो युक्तं स्यात्तद्ब्रूहि । किंच तेऽहं शिष्यः शासनार्हः । अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥ स्वमेव विचार्यं यद्युक्तं तत्कुर्विति चेत्तत्राह—**नहीति** । इन्द्रियाणामुच्छोषणमतिशोषणकर मदीयं शोकं यत्कर्मापनुद्यादपनये-

---

१ मधुसूदन ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वाम्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि मम शोको नापगच्छेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमर्जुनेन स्वाभिप्रायं भगवन्तं प्रति प्रकाशितं संजयो राजानमावेदितवानित्याह—**संजय इति** । एवं प्रागुक्तप्रकारेण भगवन्तं प्रत्युक्त्वा परंतपोऽर्जुनो न योत्स्ये न संप्रहरिष्येऽत्यन्तासह्यशोकप्रसङ्गादिति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीमब्रुवन्बभूव किलेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं विषादं कुर्वन्तमतिदुःखितं शोकमोहाभ्यामभिभूतं स्वधर्मात्प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदाश्वासार्थं हे भारत भरतान्वय, इत्येवं संबोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्रेयसाधिगमसाधनं वचन-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

त्यलाभेन वा न निवर्तयिष्यत इति युद्धादन्यं कंचित् निवृत्तिरूपं शमोपायं ब्रूहीत्याशयः । अत्रार्जुनविषादव्याजेन ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणं भैक्षचर्या, इहामुत्रार्थफलभोगविरागश्च दर्शितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ **तमिति** । मूढोऽप्ययममूढ-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतेः । 'यत्कृतकं तदनित्यम्' इत्यनुमानात्, प्रत्यक्षेणाप्यैहिकानां विनाशदर्शनाच्च । नैहिक आमुत्रिको वा भोगः शोकनिवर्तकः किंतु स्वसत्ताकालेऽपि भोगपारतन्त्र्यादिना विनाशकालेऽपि तद्विच्छेदाच्छोकजनक एवेति न युद्धं शोकनिवृत्तयेऽनुष्ठेयमित्यर्थः । एतेनेहामुत्रभोगविरागोऽधिकारिविशेषणत्वेन दर्शितः ॥ ८ ॥ तदनन्तरमर्जुनः किं कृतवानिति धृतराष्ट्राकाङ्क्षायां गुडाकेशो जितालस्यः परंतपः शत्रुतापनोऽर्जुनः हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वेनान्तर्यामिणं गोविन्दं गां वेदलक्षणां वाणीं विन्दतीति व्युत्पत्त्या सर्ववेदोपादानत्वेन सर्वज्ञम् । आदौ एवं 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना युद्धस्वरूपायोग्यतामुक्त्वा, तदनन्तरं 'न योत्स्ये' इति युद्धफलाभावं चोक्त्वा, तूष्णीं बभूव । [illegible] युद्धार्थं पूर्वं कृतस्य निवृत्त्या निर्व्यापारो जात इत्यर्थः । स्वभावतो जितालस्ये सर्वशत्रुतापने न तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकत्वं च नास्पदमादधातीति द्योतयितुं हशब्दः । गोविन्दहृषीकेशपदाभ्यां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यमिति सूचितम् ॥ ९ ॥ एवं युद्धमुपेक्षितवत्यप्यर्जुने भगवानोपेक्षितवानिति [illegible] निरासायाह—सेनयोरुभयोर्मध्ये युद्धोद्यमेनागत्य तद्विरोधिनं विषादं मोहं प्राप्नुवन्तं तमर्जुनं प्रहसन्निव अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जाम्बुधौ मज्जयन्निव हृषीकेशः सर्वान्तर्यामी भगवानिदं वक्ष्यमाणम[illegible] परमगम्भीरार्थमनुचिताचरणप्रकाशकमुक्तवान्नतूपेक्षितवानित्यर्थः । अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जोत्पादनं प्रहासः । [illegible] द्वेषविषय एव मुख्यः । अर्जुनस्य तु भगवत्कृपाविषयत्वादनुचिताचरणप्रकाशनस्य न [illegible]

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तेषामाधिपत्यमधिपतित्वं स्वाम्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि मम शोको नापगच्छतीत्यर्थ [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible] शत्रुतापनोऽपि हृषीकेशनियमितसर्वेन्द्रियोऽज्ञानं युद्धोपरतिं चाङ्गीकृत्य लोकोद्धारार्थं वेदार्थप्रकाशनाय [illegible] गोविन्दमेवमुक्त्वा तूष्णीं बभूवेति सूचयन्नाह—**एवमिति** । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण हृषीकेशं सर्वेन्द्रियनियन्तारम् [illegible] परंतपः शत्रुतापनो न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं वाग्व्यापारविनिर्मुक्तो बभूवेत्यर्थः । [illegible] जितालस्ये सर्वशत्रुतापने च तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकत्वं च नास्पदमध्यास्यतीति द्योतयितुं [illegible] सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यमिति सूचितमिति [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible] वानित्यत आह—**तमिति** । तं सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं शोकमोहावशीकुर्वन्तं अर्जुनं [illegible] मदाज्ञावशवर्तिनि त्वय्यहं प्रसन्नोऽस्मीति प्रकटयन्निवेदं वक्ष्यमाणं वचो वचनमुवाच । अनुचिता[illegible] मज्जयन्निवेति केचित्[1] । मूढोऽप्ययममूढवद्वदतीति प्रहसन्निवेत्यन्ये । त्वमपि भरतवंशोद्भवत्वात् [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तदहं न प्रपश्यामि । यद्यपि भूमौ निष्कण्टकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि । तथा सुरेन्द्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि । [illegible] प्यापि शोकापनोदनोपायं न प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वार्जुनः [illegible] ॥ ९ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—**तमुवाचेति** । प्रहसन्निव [illegible] ॥ १० ॥ [illegible]

१ [illegible]टीकाकृत. २ मधुसूदनः. ३ मधुसूदन. ४ [illegible].

श्रीभगवानुवाच ।
अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह' इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः, तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसंबन्धिबान्धवेष्वहमेषां ममैत इत्येवं प्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छे-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मूचिवानित्याह—तमुवाचेति ॥ १० ॥ तदेव वचनमुदाहरति—श्रीभगवानिति । अतीतसंदर्भस्येत्थमक्षरोत्थमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव वाक्यविभागमवगमयति—दृष्ट्वा त्विति । 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' इत्यादिराद्यश्लोकस्तावदेकं वाक्यम् । शास्त्रस्य कथासंबन्धपरत्वेन पर्यवसानात् । दृष्ट्वेत्यारभ्य यावत्तूष्णीं बभूव हेति तावच्चैकं वाक्यम् । इत आरभ्य 'इदं वचः' इत्येतदन्तो ग्रन्थो भवत्यपरं वाक्यमिति विभागः । नन्वाद्यश्लोकस्य युक्तमेकवाक्यत्वं प्रकृतशास्त्रस्य महाभारतेऽवतारावद्योतित्वादन्तिमस्यापि संभवत्येकवाक्यत्वमर्जुनाश्वासार्थतया प्रवृत्तत्वात्तन्मध्यमस्य तु कथमेकवाक्यत्वमित्याशङ्क्यार्थैकत्वादित्याह—प्राणिनामिति । शोको मानससंतापः, मोहो विवेकाभावः । आदिशब्दस्तदवान्तरभेदार्थः, स एव संसारस्य दुःखात्मनो बीजभूतो दोषस्तस्योद्भवे कारणमहंकारो ममकारस्तद्धेतुरविद्या च तत्प्रदर्शनार्थत्वेनेति योजना । संगृहीतमर्थं विवृणोति—तथाहीति । राज्यं राज्ञः कर्म परिपालनादि । पूजार्हा गुरवो भीष्मद्रोणादयः । पुत्राः स्वयमुत्पादिताः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वद्वदतीति प्रहसन्निव । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥ अर्जुनस्य देहनाशे आत्मनाशधीः, स्वधर्मे युद्धे चाधर्मधीरिति मोहद्वयम् । तत्राद्यं ब्रह्मविद्यासूत्रभूतैर्विंशत्या श्लोकैरपनिनीषन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

गौण एवायं प्रहास इति कथयितुमिवशब्दः । लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पादयितुमर्जुनस्यानुचिताचरणं भगवता प्रकाश्यते, लज्जोत्पत्तिस्तु नान्तरीयकतयास्तु मास्तु वेति न विवक्षितेति भावः । यदि युद्धारम्भात्प्रागेव गृहे स्थितो युद्धमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात्, महता संरम्भेण तु युद्धभूमावागत्य तदुपेक्षणमतीवानुचितमिति कथयितुं सेनयोरित्यादिविशेषणम् । एतच्चाशोच्यानित्यादौ स्पष्टं भविष्यति ॥ १० ॥ तत्रार्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे स्वतो जातापि प्रवृत्तिर्द्विविधेन मोहेन तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिबद्धेति द्विविधो मोहस्तस्य निराकरणीयः । तत्रात्मनि स्वप्रकाशपरमानन्दरूपे सर्वसंसारधर्माऽसंसर्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूप एकः सर्वप्राणिसाधारण· । अपरस्तु युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनोऽसाधारणः । एवमुपाधित्रयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपबोधः प्रथमस्य निवर्तक. सर्वसाधारण , द्वितीयस्य तु हिंसादिमत्त्वेऽपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावबोधोऽसाधारणः, शोकस्य तु कारणनिवृत्त्यैव निवृत्तेर्न पृथक् साधनान्तरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेण भ्रमद्वयमनुवदन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यान्शोचितुमयोग्यानेव भीष्मद्रोणादीनात्मसहितांस्त्वं पण्डितोऽपि सन् अन्वशोचो-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

द्योतयन्संजयः प्रज्ञाचक्षुषं धृतराष्ट्रं संबोधयति भारतेति तदाश्वासार्थं भारतान्वयेत्येवं संबोध्य भगवांस्तमुवाचेत्येके ॥ १० ॥ तदेवमर्जुनः कथं भीष्ममहमित्यादिना प्रदर्शिताभ्यां गुर्वादिष्वहमेतेषां ममैत इति भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्ताभ्यां शोकमोहाभ्यां स्वतएव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽप्यभिभूतविवेकविज्ञानस्तस्माद्युद्धादुपरराम, परधर्मं च भिक्षाशनादिकं कर्तुं प्रववृते, तथाच सर्वप्राणिनां शोकमोहाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धाश्रयणं च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां कायिकादित्रिविधं कर्म फलाभिसंधिपूर्वकमेव साहंकारं भवति तत्रैवंसति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्ममरणादिसंप्राप्तिलक्षणः संसारो नोपशाम्यत्यतो धर्मसंमूढचेतसं महति शोकसागरे निमग्नं लोकमुद्दिधीर्षुः संसारबीजभूतयोस्तयोश्चित्तशुद्धिजनकनिष्कामकर्मणो लब्धात्तत्त्वज्ञानात्केवलादन्यतो निवृत्तिमपश्यन् उपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयमुपदिदिक्षुरर्जुनं निमित्तीकृत्य भगवान्वासुदेव आह—अशोच्या-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानिति । शोकस्याविषयभूतानेव बन्धूंस्त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ऽनेकपक्षेण युद्धान्निवृत्तो यत एवमाहस्म शाधि मां त्वां प्रपन्नमिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अत उभयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्मध्यगः श्रीभगवतानुशिष्यते । श्रीभगवानुवाच । त्वं मानुष्येणोपहत इति । मानुष्यं मनुष्यभावः । अन्तकमुखं स्वयमेते प्रविष्टा इति तव को बाधः । अशोच्य-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव क्षात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम । परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते । तथाच सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धिपूर्विकैव साहंकारा च भवति । तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपरतो भवतीत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति । तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थमर्जुनं निमित्तीकृत्याह भगवान्

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सौभद्रादयः, संबन्धान्तरमन्तरेण स्नेहगोचरा गुरुपुत्रप्रभृतयो मित्रशब्देनोच्यन्ते, उपकारनिरपेक्षतया स्वयमुपकारिणो हृदयानुरागभाजो भगवत्प्रमुखाः सुहृदः, स्वजना ज्ञातयो दुर्योधनादयः, संबन्धिनः श्वशुरश्यालप्रभृतयो द्रुपदधृष्टद्युम्नादयः, परंपरया पितृपितामहादिष्वनुरागभाजो राजानो बान्धवास्तेषु यथोक्तं प्रत्ययं निमित्तीकृत्य यः स्नेहो यश्च तैः सह विच्छेदो यच्चैतेषामुपघाते पातकं या च लोकगर्हा सर्वं तन्निमित्तं ययोरात्मनः शोकमोहयोस्तावेतौ संसारबीजभूतौ कथमित्यादिना दर्शितावित्यर्थः । कथं पुनरनयोः संसारबीजयोरर्जुने संभावनोपपद्यते, नहि प्रथितमहामहिम्नो विवेकविज्ञानवतः स्वधर्मे प्रवृत्तस्य तस्य शोकमोहावनर्थहेतू संभावितावित्याशङ्क्य विवेकतिरस्कारेण तयोर्विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणकारणत्वादनर्थाधायकयोरस्मिं तस्मिन्संभावनेत्याह—**शोकमोहाभ्यामिति** । भिक्षया जीवनं प्राणधारणमादिशब्दादशेषकर्मसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यमात्माभिध्यानमित्यादि गृह्यते । किंचार्जुने दृश्यमानौ शोकमोहौ संसारबीजं शोकमोहत्वादस्मदादिनिष्ठशोकमोहवदित्युपलब्धौ शोकमोहौ प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुमातव्यमित्याह—**तथाचेति** । शोकमोहादीत्यादिशब्देन मिथ्याभिमानस्नेहगर्हादयो गृह्यन्ते स्वभावतश्चित्तदोषसामर्थ्यादित्यर्थः । अस्मदादीनामपि स्वधर्मे प्रवृत्तानां विहिताकरणत्वाद्यभावाच्च शोकादेः संसारबीजतेति दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति चेत्तत्राह—**स्वधर्मे इति** । कायादीनामित्यादिशब्दादवशिष्टानीन्द्रियाण्यादीयन्ते । फलाभिसन्धिर्मत्कृतये ऽभिलापः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोऽहंकारः । प्रागुक्तप्रकारेण वागादिव्यापारे सति किं सिध्यति तत्राह—**तत्रेति** । शुभकर्मानुष्ठानेन धर्मोपचयादिष्टं देवादिजन्म ततः सुखप्राप्तिः, अशुभकर्मानुष्ठानेनाधर्मोपचयादनिष्टं तिर्यगादिजन्म ततो दुःखप्राप्तिः, व्यामिश्रकर्मानुष्ठानादुभाभ्यां धर्माधर्माभ्यां मनुष्यजन्म ततः सुखदुःखे भवतः, एवमात्मकः संसारः संततो वर्तत इत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषां च शोकमोहयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुपसंहरति—**इत्यत इति** । तदेव प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्यात्माज्ञानोत्थनिवर्तनीयशोकमोहाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणसंदर्भस्य सहेतुकसंसारनिवर्तकसम्यग्ज्ञानोपदेशे तात्पर्यं दर्शयति—**तयोश्चेति** । तद्यथोक्तं ज्ञानम् उपदिदिक्षुरुपदेष्टुमिच्छन् भगवानाहेति संबन्धः । सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिदिक्षतीत्ययुक्तमर्जुनं प्रत्येवोपदेशादित्याशङ्क्याह—**अर्जुनमिति** । नहि तस्यामवस्थायामर्जुनस्य भगवता यथोक्तज्ञानमुपदेष्टुमिष्टं किंतु स्वधर्मानुष्ठानाद्बुद्धिशुद्ध्युत्तरकालमित्यभिप्रेत्योक्तं **निमित्तीकृत्येति** । सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव कैवल्याख्यवस्तुप्राप्ति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते' इति श्रुतेर्देहाद्युपाधिनाशेऽप्याकाशवन्नाशराहित्येन अशोच्यानात्

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ऽनुशोचितवानसि । ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं निर्धनीभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेत्येवमर्थं च 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना । तथाचाशोच्ये शोच्यभ्रम पश्वादिसाधारणत्वादत्यन्तपण्डितस्यानुचित इत्यर्थः । [illegible] मद्वचनेनानुचितमिदमाचरितं मयेति विमर्शे प्राप्तेऽपि त्वं स्वयं प्रज्ञोऽपि [illegible]

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नित्यादिना । एतेन तत्रार्जुनस्य द्विविधो मोहो निराकरणीय । तत्रात्मन्युपाधिधर्माध्यासेन [illegible] आत्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूप सर्वप्राणिसाधारण एकः, अपरस्तु स्वधर्मेऽधर्मत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्य [illegible] प्रत्युक्तम् । सर्व-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

युयुत्सुं समुपस्थितम्' इत्यादिना तत्र 'कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्' इत्यादिना [illegible] पुनश्च प्रज्ञाव [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

निति । शोचितुमशक्यं कलेवरं सदा नश्वरत्वात्, अशोचनार्हं चात्मानं शोचसि । न कश्चिदस्मात् [illegible] भगवानः जीवता शोच्यो-

---

१ मधुसूदन..

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वासुदेवः—अशोच्यानित्यादि । तत्र केचिदाहुः, सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात्कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिताज्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं चाहुरस्यार्थस्य 'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि', 'कर्मण्येवाधिकारस्ते', 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादि । हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माधर्मायेतीयमप्याशङ्का न कार्या, कथं क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तक्रूरतरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय, तदकरणे च 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि' इति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां स्वकर्मणां पश्वादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति । तदसत्, ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाश्रययोरशोच्यानित्यादिना भगवता

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रिति गीताशास्त्रार्थः स्वाभिप्रेतो व्याख्यातः । संप्रति वृत्तिकृतामभिप्रेतं निरसितुमनुवदति—**तत्रेति** । निर्धारितः शास्त्रार्थः सतिसप्तम्या परामृश्यते । तेषामुक्तिमेव विवृण्वन्नादौ सैद्धान्तिकमभ्युपगमं प्रत्यादिशति—**सर्वकर्मेति** । वैदिकेन कर्मणा समुच्चयं व्युदसितुं मात्रपदम् । स्मार्तेन कर्मणा समुच्चयं निरसितुमवधारणम् । अभ्याससंबन्धं धुनीते—**केवलादिति** । नैवेत्येवकारः संबध्यते । केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यप्राप्तिकारणमित्याशङ्क्याह—**किं तर्हीति** । किं तत्र प्रमापकमित्याशङ्क्येदमेव शास्त्रमित्याह—**इति सर्वास्विति** । यथा प्रयाजानुयाजाद्युपकृतमेव दर्शपौर्णमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रौतस्मार्तकर्मोपकृतमेव ब्रह्मज्ञानं कैवल्यं साधयति । विमतं सेतिकर्तव्यताकमेव स्वफलसाधकं करणत्वाद्दर्शपौर्णमासादिवत् । तदेवं ज्ञानकर्मसमुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः । इतिपदमाहुरित्यनेन पूर्वेण संबध्यते । पौर्वापर्यपर्यालोचनायां शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निर्धारितमित्याशङ्क्याह—**ज्ञापकं चेति** । न केवलं ज्ञानं मुक्तिहेतुरपितु समुच्चितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्माननुष्ठाने पापप्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वाक्यमपि प्रमाणमित्याह—**कर्मण्येवेति** । तत्रैव वाक्यान्तरमुदाहरति—**कुरु कर्मेति** । ननु 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वावगमात्तदुपेतं वैदिकं कर्माधर्मायेति नानुष्ठातुं शक्यते, तथाच तस्य मोक्षे ज्ञानेन समुच्चयो न सिध्यतीति सांख्यमतमाशङ्क्य परिहरति—**हिंसादीति** । आदिशब्दादुच्छिष्टभक्षणं गृह्यते । यथोक्तशङ्का न कर्तव्येत्यत्राकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह—**कथमित्यादिना** । स्वशब्देन क्षत्रियो विवक्ष्यते । युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायश्रवणात्तस्य तं प्रति नित्यत्वेनावश्यकर्तव्यत्वप्रतीतेर्गुर्वादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि कर्म नाधर्मायेति हेत्वन्तरमाह—**तदकरणे चेति** । आचार्यादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि युद्धं नाधर्मायेति ब्रुवता भगवता श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां दूरतो नाधर्मत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थहिंसानिषेधार्थत्वात्क्रतुविषये चोदितहिंसायास्तदविषयत्वात्कुतो वैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयात्कैवल्यसिद्धिरित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । यत्तावद्ब्रह्मज्ञानं सेतिकर्तव्यताकं स्वफलसाधकं कारणत्वादित्यनुमानं तद्दूषयति—**तदसदिति** । नहि शुक्तिकादिज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ स्वफले सहकारि किंचिदपेक्षते, तथाच व्यभिचारादसाधकं करणत्वमित्यर्थः । यत्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञातं तदपि विभागवचनविरुद्धमित्याह—**ज्ञानेति** । सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञाननिष्ठां व्याख्यातुं सांख्यशब्दार्थमाह—**अशोच्यानित्यादिनेति** । 'अशोच्यानित्यादि स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तं वाक्यं यावद्भविष्यति तावता

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भीष्मादीनन्वशोचः कथमेते गुरवो मया हन्तव्याः, कथं वा तैर्विनाहं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि । एवं मूढोऽपि त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां देहादन्यमात्मानं जानतां वादान् शब्दान् 'नरके नियतं वासः', 'पतन्ति पितरो ह्येषाम्' इत्यादीन् भाषसे परं नतु प्रज्ञावानसि । तत्र हेतुः—**गतासूनिति** । गतासून् गतप्राणान्देहा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादीन्भाषसे वदसि नतु लज्जया तूष्णींभवसि । अत परं किमनुचितमस्तीति सूचयितुं चकारः । तथाचाधर्मे धर्मत्वभ्रान्तिर्धर्मे चाधर्मत्वभ्रान्तिरसाधारणी तवातिपण्डितस्य नोचितेति भावः । प्रज्ञावतां पण्डितानां वादान्भाषसे परं नतु बुध्यस इति वा भाषणापेक्षयानुशोचनस्य प्राक्कालत्वादतीतत्वनिर्देशः । भाषणस्य तु तदुत्तरकालत्वेनाव्यवहितत्वाद्वर्तमानत्वनिर्देशः । छान्दसेन तिङ्व्यत्ययेनानुशोचसीति वर्तमानत्वं व्याख्येयम् । ननु बन्धुविच्छेदे शोको नानुचितः वसिष्ठादिभिर्महाभागैरपि कृतत्वादित्याशङ्क्याह—**गतासूनिति** । ये पण्डिताः विचारजन्यात्मतत्त्वज्ञानवन्तस्ते गत-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्ति । तथाहि । आत्मा तावदविनाशी । नानाशरीरेषु संचरतः कास्य शोच्यता । नच देहान्तरसंचार एव शोच्यता । एवंहि यौवनादाव-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावादकर्तात्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाद्या जायते सा सांख्यबुद्धिः, सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः, एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः, सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः। तथाच भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इति। तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति 'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता' इति, तथाच योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां च वक्ष्यति 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति, एवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता। यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति। तत्रैव च 'प्राग् दारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोक-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

ग्रन्थेन यत्परमार्थभूतमात्मतत्त्वं भगवता निरूपितं तद्यथा सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते सा वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तया प्रकाश्यत्वेन संबन्धि प्रकृतं तत्त्वं सांख्यमित्यर्थः। सांख्यशब्दार्थमुक्त्वा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं तद्वतश्च सांख्यान्व्याकरोति—**तद्विषयेति**। तद्विषया बुद्धिः सांख्यबुद्धिरिति संबन्धः। तामेव प्रकटयति—**आत्मन इति**। 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणात्मनः षड्भावविक्रियासंभवात्कूटस्थोऽसाविति या बुद्धिरुत्पद्यते सा सांख्यबुद्धिः तत्पराः संन्यासिनः सांख्या इत्यर्थः। संप्रति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठां व्याख्यातुकामो योगशब्दार्थमाह—**एतस्या इति**। यथोक्तबुद्ध्युत्पत्तौ विरोधादेवानुष्ठानायोगात्तस्यास्तन्निवर्तकत्वात्पूर्वमेव तदुत्पत्तेरात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षया धर्माधर्मौ निष्कृष्य तेनेश्वराराधनरूपेण कर्मणा पुरुषो मोक्षाय युज्यते योग्यः संपद्यते तेन मोक्षसिद्ध्ये परंपरया साधनीभूतप्रागुक्तधर्मानुष्ठानात्मको योग इत्यर्थः। अथ योगबुद्धिं विभजन्योगिनो विभजते—**तद्विषयेति**। उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतिं दर्शयति—**तथाचेति**। सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञाननिष्ठेत्येतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह—**तयोश्चेति**। ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि ब्रह्मणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते तेन संन्यासिनां निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तात्पर्येण परिसमाप्तिस्तां कर्मनिष्ठातो व्यतिरिक्तां निष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान्वक्ष्यतीति योजना। 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्येतद्वाक्यमुक्तार्थविषयमर्थतोऽनुवदति—**पुरेति**। योगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेत्यत्रापि भगवदनुमतिमादर्शयति—**तथाचेति**। कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन हि बुद्धिशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमान्युज्यते तेन निष्ठां कर्मिणां ज्ञाननिष्ठातो विलक्षणां कर्मयोगेनेत्यादिना वक्ष्यति भगवानिति योजना। निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्तमुपसंहरति—**एवमिति**। कया पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विभज्योक्तमित्याशङ्क्याह—**ज्ञानकर्मणोरिति**। कर्म हि कर्तृत्वाद्यनेकत्वबुद्ध्याश्रयं, ज्ञानं पुनरकर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयं, तदुभयमित्थं विरुद्धसाधनसाध्यत्वान्नैकावस्थस्यैव पुरुषस्य संभवति, अतो युक्तमेव तयोर्विभागवचनमित्यर्थः। भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति—**यथेति**। तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं वाक्यं पठति—**एतमेवेति**। प्रकृतमात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावं वेदितुमिच्छन्तस्त्रिविधेऽपि कर्मफले वैतृष्ण्यभाजः सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठा भवन्तीति पञ्चमलकारस्वीकारेण संन्यासविधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः शेषेणार्थवादेन किं प्रजयेत्यादिना मोक्षफलं ज्ञानमुक्तमित्यर्थः। ननु फलभावात्प्रजाक्षेपो नोपपद्यते पुत्रेणैतल्लोकजयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विदुषां प्रजासाध्यमनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणाभावादात्मनश्चासाध्यत्वादाक्षेपो युक्तिमानिति विवक्षित्वाह—**येषामिति**। इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः। तस्मिन्नेव ब्राह्मणे कर्मनिष्ठाविषयं वाक्यं दर्शयति—**तत्रैवेति**।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

ज्ञानुशोचयन्ति प्रत्युत निर्हरन्त्येव। एतेन प्राण एवेष्टो नतु देहः। तथाच श्रुतिः 'प्राणो ह पिता प्राणो माता

४ मधुसूदनीव्याख्या।

प्राणानगतप्राणांश्च बन्धुत्वेन कल्पितान्देहाननुशोचन्ति। एते मृताः सर्वोपकरणपरित्यागेन गताः किं कुर्वन्ति क्व तिष्ठन्ति एते च जीवन्तो बन्धुविच्छेदेन कथं जीविष्यन्तीति न व्यामुह्यन्ति। समाधिसमये तत्प्रतिभासाभावात्, व्युत्थानसमये तत्प्रतिभासेऽपि मृषात्वेन निश्चयात्। नहि रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण सर्पभ्रमेऽपनीते तन्निमित्तभयकम्पादि संभवति, नवा

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्रयसाधनं पुत्रं, द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च, तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं, विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं, 'सोऽकामयत' इत्यविद्याकामवत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि, 'तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति' इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्यात् यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः । नचार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिः, एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति, किंच यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात् अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्' इति कथमुभयोरुपदेशे सत्यन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात्, नहि पित्तप्रशमार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतलं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति । अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थं-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्राकृतत्वमतत्त्वदर्शित्वेनाज्ञत्वं, स च ब्रह्मचारी सन्गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्यार्थज्ञानार्थं धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदुत्तरकालं लोकत्रयप्राप्तिसाधनं पुत्रादित्रयं 'सोऽकामयत जाया मे स्यात्' इत्यादिना कामितवानिति श्रुतमित्यर्थः । वित्तं विभजते—द्विप्रकारमिति । तदेव प्रकारद्वैरूप्यमाह—मानुषमिति । मानुषं वित्तं व्याचष्टे—कर्मरूपमिति । तस्य फलपर्यवसायित्वमाह—पितृलोकेति । दैवं वित्तं विभजते—विद्यां चेति । तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह—देवेति । कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतश्रुतेस्तात्पर्यमाह—अविद्येति । अज्ञस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्माणि 'सोऽकामयत' इत्यादिना दर्शितानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शितश्रुतेरपि तात्पर्यं दर्शयति—तेभ्य इति । कर्मसु विरक्तस्यैव संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा प्रागुदाहृतश्रुत्या दर्शितेत्यर्थः । अनस्थाभेदेन ज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्य श्रुतत्वात्तन्मूलेन भगवतो विभागवचनेन शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं प्रतिज्ञातमपवाधितमिति साधितम्, किंच समुच्चयो ज्ञानस्य श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा विवक्ष्यते, यदि प्रथमस्तत्राह—तदेतदिति । समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्नानुपपत्तिं दोषान्तरमाह—नचेति । तामेवानुपपत्तिं प्रकटयति—एकपुरुषेति । यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वमेव तेनोक्तमर्जुनेन च श्रुतं तत् कथं तदसंभवमनुक्तमश्रुतं च मिथ्यैव श्रोता भगवत्यारोपयेत् । नच तदारोपादने किमिति मां कर्मण्येवातिक्रूरे युद्धलक्षणे नियोजयसीति प्रश्नोऽवकल्पते । तथाच प्रश्नालोचनया प्रष्टृप्रवक्त्रोः शास्त्रार्थतया समुच्चयोऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः । किंच समुच्चयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धेर्ज्यायस्त्वं भगवता पूर्वमनुक्तमर्जुनेन चाश्रुतं कथमसौ तस्मिन्नारोपयितुमर्हति ततश्चानुवादवचनं श्रोतुरनुचितमित्याह—बुद्धेश्चेति । इतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थो न संभवत्यन्यथा पञ्चमादावर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेरित्याह—किंचेति । ननु सर्वान्प्रत्युक्तेऽपि समुच्चयेनार्जुनं प्रत्युक्तोऽसाविति तदीयप्रश्नोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—यदीति । एतयोः कर्मतत्त्यागयोरिति यावत् । ननु कर्मापेक्षया कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात्तस्य श्रेयस्त्वात्तद्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेन्नेत्याह—नहीति । तथैव समुच्चये पुरुषार्थसाधने भगवता दर्शिते सत्यन्यतरगोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः । समुच्चये भगवतोक्तेऽपि तदज्ञानादर्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति शङ्कते—अथेति । अज्ञाननिमित्तं प्रश्नमङ्गीकृत्यापि प्रत्याचष्टे—तथापीति । भगवतो भ्रान्त्यभावेन पूर्वापरानुसन्धानसंभवादित्यर्थः । प्रश्नानुरूपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति—मयेति । व्यावर्त्यमंशमा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्राण आचार्यः' इत्यादिः । अतएव सप्राणानेतान् अवगणयन्तं नरं पित्रादिहन्ता त्वमसि धिक्त्वामिति वदन्ति उत्क्रान्तप्राणान् दहन्तमपि नैवं वदन्तीति लोकवेदप्रसिद्धिः । तस्मात् आत्मा देहादन्यः चेतनत्वात् व्यतिरेकेण

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पित्तोपहतेन्द्रियस्य कदाचिद्गुडे तिक्तताप्रतिभासेऽपि तिक्तार्थितया तत्र प्रवृत्तिः संभवति मधुरत्वनिश्चयस्य बलवत्त्वात्, एवमात्मस्वरूपाज्ञाननिबन्धनत्वाच्छोच्यभ्रमस्य तत्स्वरूपज्ञानेन तदज्ञानेऽपनीते तत्कार्यभूतः शोच्यभ्रमः कथमवतिष्ठेतेति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्राणिसाधारणयोर्मोहयोर्लोके उपलभ्यमानत्वात् । तथाच सर्वप्राणिनामिति भाष्यकारैरन्यथैवोक्तत्वात् अर्जुनं निमित्तीकृत्य लोकार्थमेव भगवतोपदेशः कृत इति भाष्यकृद्भिः स्वेन च स्थापितत्वात्, अशुद्धान्तःकरणानां तु योगनिष्ठोक्तान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारोहणार्थं 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते' इत्यादिनेति लोकेऽस्मिन्द्विविधेति श्लोकस्थस्वग्रन्थाविरोधाच्चेति दिक् । अशोच्यान्शोकानर्हान्सद्भूतत्वात्परमार्थरूपेण नित्यत्वाच्च शोचितवानसि । प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान् 'किं नो राज्येन', 'कथं भीष्ममहम्' इत्यादीनि

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मित्थं त्वं भ्रान्तोऽसीति, नतु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं, पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम् । नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम्, किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्ममिति जानतः 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' इत्युपालम्भोऽनुपपन्नः तस्माद्गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः । यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तिस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात्, यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रकर्म चेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसन्ध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति मन्यते नच तत्फलमभिसन्धत्ते, यथाच स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति तथाच दर्शयति भगवान् 'कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यते' इति तत्र तत्र । यच्च 'पूर्वैः पूर्वतरं कृतं'

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दर्शयति—**नत्विति** । प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुरूपत्वमेव स्पष्टयति—**पृष्टादिति** । श्रौतेन कर्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति पक्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति—**नापीति** । श्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभागवचनमादिशब्दगृहीतं बुद्धेर्ज्यायस्त्वं प्रश्नादौ प्रश्नो भगवत्प्रतिवचनं सर्वमिदं श्रौतेनेव स्मार्तेनापि कर्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं स्यादित्यर्थः । द्विविधपक्षासंभवे हेत्वन्तरमाह—**किंचेति** । समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसंभवाद्नेदं गीताशास्त्रं तत्परमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** । विशुद्धब्रह्मात्मज्ञानं स्वफलसिद्धौ न सहकारिसापेक्षमज्ञाननिवृत्तिफलत्वाद्रज्ज्वादितत्त्वज्ञानवत्, अथवा बन्धसहायानपेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यते अज्ञानात्मकत्वाद्रज्जुसर्पादिवदिति भावः । ननु 'कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् कथं गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्ति तत्राह—**यस्य त्विति** । चोदनासूत्रानुसारेण विधिनाऽनुष्ठेयस्य कर्मणो धर्मत्वाद्व्यापारमात्रस्य तथात्वाभावात्तत्त्वविदश्च वर्णाश्रमाभिमानशून्यस्याधिकारप्रतिपत्त्यभावाद्यागादिप्रवृत्तीनामविद्यालेशतो जायमानानां कर्माभासत्वात् कुर्याद्विद्वानित्यादि वाक्यं न समुच्चयप्रापकमिति भावः । वा शब्दश्चार्थे, द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यस्थसाधनान्तरसंग्रहार्थः । सांसारिकं ज्ञानं व्यावर्तयति—**परमार्थेति** । तदेवाभिनयति—**एकमिति** । प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्शनार्थं कर्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वान्न मोक्षं फलयतीति शेषः किंच ज्ञानिनो यागादिप्रवृत्तिर्न ज्ञानेन तत्फलेन समुच्चीयते फलाभिसन्धिविकलप्रवृत्तित्वादहंकारविधुरप्रवृत्तित्वाद्वा भगवत्प्रवृत्तिवदित्याह—**यथेति** । हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—**तत्त्वविदिति** । कूटस्थं ब्रह्मैवाहमिति मन्वानो विद्वान् प्रवृत्तिं तत्फलं वा नैव स्वगतत्वेन पश्यति रूपादिवद् दृश्यस्य द्रष्टृधर्मत्वायोगात् किंतु कार्यकरणसंघातगतत्वेन प्रवृत्त्यादि प्रतिपद्यते, ततस्तत्त्वविदो व्याख्यानभिक्षाटनादावहंकारस्य तृप्त्यादिफलाभिसन्धेश्चाभावस्याप्रसिद्धं हेतुद्वयमित्यर्थः । ननु ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामिवोत्तरकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृत्त्यादिदर्शनान्न तत्त्वदर्शिनिष्ठप्रवृत्त्यादेराभासत्वमिति तत्राह—**यथाचेति** । स्वर्गादिरेव काम्यमानत्वात्कामस्तदर्थिनः स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितस्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमग्निमाधाय व्यवस्थितस्य तस्मिन्नेव काम्ये कर्मणि प्रवृत्तस्यार्धकृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादि निर्वर्तयतो न तत् काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात् कामोपबन्धानुपबन्धकृतत्वात्, तथा विदुषोऽपि विध्यधिकाराभावाद्यागादिप्रवृत्तीनां कर्माभासतेत्यर्थः । विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमुपन्यस्यति—**तथाचेति** । ननु विद्वद्व्यापारेऽपि कर्मशब्दप्रयोगदर्शनात् तद्व्यापारस्य कर्माभासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राह—**यच्चेति** । ज्ञानकर्मणोः समुच्चित्यैव संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपन्ने कुतो विभज्याभिज्ञानमि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

घटवत् । देहो न चेतनः दृश्यत्वात् घटवत् । यदि देहश्चेतनः स्यात् मृतेऽपि नत्र चेतन्यमुपलभ्येत, तस्माद्दे

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भावः । वसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तथा तथानुकरणं न शिष्टाचारतयान्येषामनुष्ठेयतामापादयति, [illegible]

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वचनानि च भाषसे तदेतदुभयमुन्मत्तचेष्टितमित्यभिप्रायः । यतः पण्डिता आत्मज्ञाः [illegible] नानुशोचन्ति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तानां वादान् शब्दान् 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादीन्केवलं भाषसे नतु पण्डितोऽसि । [illegible]

श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम्, तत्कथम्, यदि तावत्पूर्वे जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्येषोऽर्थः। अथ न ते तत्त्वविद ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम्। एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति, 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म' इत्यादिना। तस्माद्गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः। यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः। तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भगवान्वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह—अशो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पृच्छति—तत्कथमिति। तत्र किं जनकादयोऽपि तत्त्वविदः प्रवृत्तकर्माणः स्युराहोस्विदतत्त्वविद इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—यदीति। तत्त्ववित्त्वे कथं प्रवृत्तकर्मत्वं कर्मणामकिंचित्करत्वादित्याशङ्क्याह—ते लोकेति। तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वत्राप्युदासीनत्वादित्याशङ्क्याह—गुणा इति। इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिद्वारा तत्त्वविदां प्रवृत्तकर्मत्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह—ज्ञानेनेति। उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति—कर्मेति। कर्मणेत्यादौ बाधितानुवृत्त्या प्रवृत्त्याभासो गृह्यते। द्वितीयमनुवदति—अथेति। तत्र वाक्यार्थं कथयति—ईश्वरेति। विभज्य विज्ञेयत्वं वाक्यार्थस्योक्तमुपसंहरति—इति व्याख्येयमिति। कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेऽर्थे वाक्यशेषं प्रमाणयति—एतमेवेति। 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति' इत्यादिवाक्यमर्थतोऽनुवदति—सत्त्वेति। स्वकर्मणेत्यादौ साक्षादेव मोक्षहेतुत्वं कर्मणां वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह—स्वकर्मणेति। स्वकर्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता लभ्यते ततो ज्ञाननिष्ठया मुक्तिस्तेन न साक्षात्कर्मणां मुक्तिहेतुतेत्यग्रे स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः। तत्त्वज्ञानोत्तरकालं कर्मासंभवे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति। ननु यद्यपि गीताशास्त्रं तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं तथापि तन्मध्ये श्रूयमाणं कर्म तदङ्गमङ्गीकर्तव्यं प्रकरणप्रामाण्यादिति समुच्चयसिद्धिरित्याह—यथा चेति। अर्थशब्देनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतुरिति गृह्यते। वृत्तिकृतामभिप्रायं प्रत्याख्याय स्वाभिप्रेतः शास्त्रार्थः समर्थितः। संप्रत्यशोच्यानित्यस्मात्प्राक्तनग्रन्थसंदर्भस्य प्रागुक्तं तात्पर्यमनूद्याशोच्यानित्यादेः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्तस्य समुदायस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति। अत्र हि शास्त्रे त्रीणि काण्डानि, अष्टादशसंख्याकानामध्यायानां षट्कत्रितयमुपादाय त्रैविध्यात्, तत्र पूर्वषट्कात्मकं पूर्वकाण्डं त्वंपदार्थं विषयीकरोति, मध्यमषट्करूपं मध्यमकाण्डं तत्पदार्थं गोचरयति, अन्तिमषट्कलक्षणमन्तिमं काण्डं पदार्थयोरैक्यं वाक्यार्थमधिकरोति, तज्ज्ञानसाधनानि तत्र तत्र प्रसङ्गादुपन्यस्यन्ते तज्ज्ञानस्य तदधीनत्वात्। तत्त्वज्ञानमेव केवलं कैवल्यसाधनमिति च सर्वत्र विगीतम्। एवं पूर्वोक्तरीत्या गीताशास्त्रार्थे परिनिश्चिते सतीति यावत्। धर्मे संमूढं कर्तव्याकर्तव्यविवेकविकलं चेतो यस्य तस्य मिथ्याज्ञानवतोऽहंकारममकारवतः शोकाख्यसागरे दुरुत्तारे प्रविश्य क्लिश्यतो ब्रह्मात्मैक्यलक्षणवाक्यार्थज्ञानमात्मज्ञानं तदतिरेकेणोद्धरणासिद्धेस्तमतिभक्तमतिस्निग्धं शोकादुद्धर्तुमिच्छन्भगवान्यथोक्तज्ञानार्थं तमर्जुनमवतारयन् पदार्थपरिशोधने प्रवर्तयन्नादौ त्वंपदार्थं शोधयितुमशोच्यानित्यादिवाक्यमाहेति योजना। यस्याज्ञानं तस्य भ्रमो यस्य भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सम्यग्ज्ञानं वाक्यादुदेतीति ज्ञानाधिकारिणमभिप्रेत्याह—अशोच्यानित्यादीति। यत्तु कैश्चित् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यात्मयाथात्म्यदर्शनविधिवाक्यार्थमनेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरिरित्युक्तं तदयुक्तं, कृतियोग्यतैकार्थसमवेतश्रेयःसाधनताया वा पराभिमतनियोगस्य वा विध्यर्थस्यात्राप्रतीयमानस्य कल्पनाहेत्वभावात्। नच दर्शने पुरुषतन्त्रत्वरहिते विधेय-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

नाशेनात्मनाशं मन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः। यत्तु 'प्रज्ञानां पण्डितानां अवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या।

दृश्यमानस्यालौकिकव्यवहारस्यैव तदाचारत्वात् अन्यथा निष्ठीवनादेरप्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम्। यस्मादेवं तस्मात्त्व-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अहो कष्टमेते मृता एते मरिष्यन्तीति चिन्तां न कुर्वन्तीत्यर्थः। यत्तु प्रज्ञाना पण्डितानामवादान्वक्तुमयोग्यान्भाषस इति तदुपेक्ष्यम्

१ नीलकण्ठ'.

न [1]त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः।
नचैव नभविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

च्यानित्यादि। न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात्परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्, तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति। त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे। तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः। यस्माद्गतासून्गतप्राणान्मृतान् अगतासूनगतप्राणाञ्जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः। पण्डात्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः। 'पाण्डित्यं निर्विद्य' इति श्रुतेः। परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्यतो मूढोऽसीत्यभिप्रायः॥११॥ कुतस्ते शोच्या यतो नित्याः। कथं न त्वेव जातु कदाचिदहं च नासं किं त्वासमेवातीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यागादिविलक्षणे विधिरुपपद्यते कृत्यान्तर्भूतस्याहार्थत्वात् तव्यो न विधिमधिकरोतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**न शोच्या इति**। कथं तेषामशोच्यत्वमित्युक्ते भीष्मादिशब्दवाच्यानां वा शोच्यत्वं, तत्पदलक्ष्याणां वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—**सद्वृत्तत्वादिति**। ये भीष्मादिशब्दैरुच्यन्ते ते श्रुतिस्मृत्युदीरिताविगीताचारवत्त्वान्न शोच्यतामश्नुवीरन्नित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह—**परमार्थेति**। अरजते रजतबुद्धिवदशोच्येषु शोच्यबुद्ध्या भ्रान्तोऽसीत्याह—**तानिति**। अनुशोचनप्रकारमभिनयन्भ्रान्तिमेव प्रकटयति—**ते म्रियन्त इति**। पुत्रभार्यादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन गृह्यते। इत्यनुशोचितवानसीति संबन्धः। विरुद्धार्थाभिधायित्वेनापि भ्रान्तत्वमर्जुनस्य साधयति—**त्वं प्रज्ञावतामिति**। **वचनानि** 'उत्सन्नकुलधर्माणाम्' इत्यादीनि। किमेतावता फलितमिति तदाह—**तदेतदिति**। तन्मौढ्यमशोच्येषु शोच्यदृष्टित्वमेतत्पाण्डित्यं बुद्धिमतां वचनभाषित्वमिति यावत्। अर्जुनस्य पूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्त्वे निमित्तमात्माज्ञानमित्याह—**यस्मादिति**। ननु सूक्ष्मबुद्धिभाक्त्वमेव पाण्डित्यं न त्वात्मज्ञत्वं हेत्वभावादित्याशङ्क्याह—**तेहीति**। पाण्डित्यं पण्डितभावमात्मज्ञानं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा 'बाल्येन तिष्ठासेद्' इति बृहदारण्यकश्रुतिमुक्तार्थामुदाहरति—**पाण्डित्यमिति**। यथोक्तपाण्डित्यराहित्यं कथं ममावगतमित्याशङ्क्य कार्यदर्शनादित्याह—**परमार्थतस्त्विति**। यस्मादित्यस्यापेक्षितं दर्शयति—**अत इति** ॥ ११ ॥ नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिजानीते—**कुत इत्यादिना**। नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणाभावादिति चोदयति—**कथमिति**। आत्मा न जायते प्रागभावशून्यत्वान्नरविषाणवदिति परिहरति—**नत्वेवेति**। किंचात्मा नित्यो भावत्वे सत्यजातत्वाद्व्यतिरेके घटवदित्यनुमानान्तरमाह—**नचैवेति**। यत्तु कैश्चिदात्मयाथात्म्यं जिज्ञासितं भगवानुपदिशति नत्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेनेत्यादिष्टं तदसत्, विशेषवचने हेत्वभावात्, सर्वत्रैवात्मयाथात्म्यप्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

तार्किकव्याख्यानं तत् अर्हार्थे घञो दुर्लभत्वात् विशेषाध्याहारसापेक्षत्वाच्चोपेक्ष्यम् ॥ ११ ॥ ननु देहादन्योऽपि देहनाशेन नश्यतां कोशकार इव कोशनाशेनेति तत्राह—**नत्वेवाहमिति**। त्वमहमिमे च सर्वे अनादयोऽनन्ताश्च स्म इत्यर्थः। जातु कदाचित् अहं न आसं इति न अपितु आसमेव। तथा त्वमपि नासीरिति न अपित्वासीरेव। इमे जनाधिपाः राजान इत्युपलक्षणं सर्वस्य जन्तुजातस्य। नासन्निति न अपित्वासन्नेवेति योजना। अनादित्वादनन्ताश्चेत्याह—**नचेति**। न भविष्याम इति नैव किंतु सर्वे भविष्याम एव। ननु देहस्यानात्मत्वे

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मपि पण्डितो भूत्वा शोकं माकार्षीरित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ नत्वेवेत्याद्येकोनविंशतिश्लोकैः 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यस्य विवरणं क्रियते, 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यष्टभि. श्लोकैः। 'प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक्प्रयत्ननिरा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अर्हार्थे घञो दुर्लभत्वात्, विशेष्याध्याहारसापेक्षत्वाच्चेति ॥ ११ ॥ तेषां नित्यत्वाच्छोकानर्हतामाह—**नेति**। जातु कदाचिदहं

६ श्रीधरीव्याख्या।

ऽपि बन्धुहीना एते कथं जीविष्यन्तीति नानुशोचन्ति ॥ ११ ॥ अशोच्यत्वे हेतुमाह—**नत्वेवेति**। यथाऽहं परमेश्वरो जातु कदाचि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

पि शोच्यता भवेत् ॥ ११ ॥ एवमर्थद्वयमाह—नह्येवाहमित्यनेन, देहिनोऽस्मिन्नित्यनेन च। नह्येवाहमिति। अहं हि नैव नासं अपितु

[1] 'नह्येवाहं जातु नास' इत्यभिनवगुप्ताचार्यपाठ.

श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रायः । तथा न त्वं नासीः किं त्वासीरेव, तथाच नेमे जनाधिपा नासन्किं त्वासन्नेव, तथा न चैव नभविष्यामः किंतु भविष्याम एव च । सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्परमुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥ तत्र कथमिव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वाक्ययोजना' इति त्रितयमपि व्याख्यानाङ्गं प्रतिपादयति—नत्वित्यादिना । नन्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिविरुद्धतया कालात्ययापदिष्टमिष्टमिति नेत्याह—अतीतेष्विति । 'चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्' इति न्यायेनात्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धेरौपाधिकजन्मादिविनाशविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहित्यमिति भावः । यद्यपि तवेश्वरस्य जन्मराहित्यं तथापि कथं ममेत्याशङ्क्याह—तथेति । तथापि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तत्राह—तथाच नेम इति । द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयन्नुत्तरार्धं व्याचष्टे—तथेत्यादिना । ननु देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशाभावेऽपि महास्वर्गमहाप्रलययोस्तस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या जन्मविनाशावेष्टव्यावित्याशङ्क्य 'नात्मा श्रुतेः' इति न्यायेन परिहरति—त्रिष्वपीति । 'यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्' इति न्यायेन भिन्नत्वाद्विकारित्वमात्मनामनुमीयते भिन्नत्वं च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याह—देहेति ॥ १२ ॥ ननु पूर्वं देहं विहायापूर्वं देहमुपाददानस्य विक्रियावत्त्वेनोत्पत्तिविनाशवत्त्वविभ्रमः समुद्भवेदिति शङ्कते— तत्रेति । अशोच्यत्व-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

कथं तत्पीडयायं पीड्यत इति चेद्यक्षवत्तदभिमानमात्रादिति ब्रूमः । यदाहि यक्षः परशरीरे विशति तदा तत्पीडया देहपतिर्न बाध्यते । तस्य तदानीं देहाभिमानाभावात् । यक्षस्तु बाध्यतेऽभिमानसत्त्वादिति लोके प्रसिद्धम् । किंच प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनं नोपपद्यते । कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । वृक्षादिष्वपि प्राक्कर्मास्तीत्यनुमेयम् । स्थावरजीविका प्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावत् । अपिच क्रियावैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यं दृष्टं घटशरावोदञ्चनादिषु तद्वदिहापि सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयम् । तथा सद्यो जातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जन्तुमात्रस्य मरणात्त्रासश्च प्राग्भवीयानुभवजनितसंस्कारजन्यौ भोजनादिप्रवृत्तिश्वोच्छ्वासादिवदित्यतोऽस्ति प्राचीनं कर्म । अपिच कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत् । यथा देवदत्तः स्वशरीरे कण्टकवेधेन खिद्यते एवं शत्रुकृतायां देवदत्तप्रतिमायां कण्टकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते । तत्र व्यथाहेतुर्नान्तरं धातुवैषम्यं नापि बाह्यं कण्टकवेधादि किंतु केवलं प्राक्कर्ममात्रम् । एवंच बीजाङ्कुरन्यायेन कर्मतज्जन्यसंस्कारपरम्परयाऽनादिः संसार इति न, देहनाशादात्मनाशोऽस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः । अत्र पूर्वस्मिञ्श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं गतासून् देहानिति विशेषणेन । अत्र तु सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधितमिति भेदः ॥ १२ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कर्तव्यत्वात् । तत्र स्थूलशरीरादात्मानं विवेक्तुं नित्यत्वं साधयति । तुशब्दो देहादिभ्यो व्यतिरेकं सूचयति । यथा अहमितः पूर्वं जातु कदाचिदपि नासमिति नैव, अपितु आसमेव, तथा त्वमप्यासीः, इमे जनाधिपाश्चासन्नेव । एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वं दर्शितम् । तथा सर्वे वयं अहं त्वं इमे जनाधिपाश्चातःपरं नभविष्याम इति न अपितु भविष्याम एवेति ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तम् । अतः कालत्रयेऽपि सत्तायोगित्वादात्मनो नित्यत्वेनानित्याद्देहाद्वैलक्षण्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु 'देह-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नासमिति न किंत्वासमेव । तथा त्वं नासीरिति न अपित्वासीरेव । तथेमे जनाधिपा. नासन्निति न किंत्वासन्नेव । तथा नच भविष्याम इति न किंतु भविष्याम एव । अतोऽस्माद्देहविनाशादुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्यः । आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । स्वस्य मध्ये गणनमात्मैक्याभिप्रायं, बहुवचनं तु जीवभेदाभिप्रायेण देहभेदानुवृत्त्या तत्तद्देहाभिमानिनां जीवानामपि भेदान्नतु परमार्थतः आत्मभेदाभिप्रायेणेति । तथाच शारीरकभाष्यं 'भेदस्तूपाधिनिमित्तकः मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः' इति बोध्यम् ॥१२॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

लीलाविग्रहस्याविर्भावे तिरोभावेऽपि नासमिति नैव, अपितु आसमेव अनादित्वात् । नच त्वं नासीः नाभूः, अपित्वासीरेव । इमेच जनाधिपाः नृपाः नासन्निति न, अपितु आसन्नेव मदंशत्वात्, तथाऽतःपर इतउपर्यपि नभविष्यामो न स्थास्याम इति च नैव, अपितु स्थास्याम एव । जन्ममरणशून्यत्वादशोच्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वीश्वरस्य तव जन्मादिशून्यत्वं सत्यमेव जीवानां तु जन्ममरणे

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह—देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवदात्मनोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यावस्था, जरा वयोहानिर्जीर्णावस्थेत्येतास्तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजनने नोपजननमात्मनः किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा, तथा तद्वदेव देहादन्यो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः । धीरो धीमांस्तत्रैवं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रतिज्ञायां नित्यत्वे हेतौ कृते सतीति यावत् । अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रियाभावादात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रतिपादयतीत्याह—**दृष्टान्तमिति** । न केवलमागमादेवात्मनो नित्यत्वं किंत्ववस्थान्तरवज्जन्मान्तरे पूर्वसंस्कारानुवृत्तेश्चेत्याह—**देहिन इति** । देहवत्त्वं तस्मिन्नहंममाभिमानभाक्त्वम् । तासामिति निर्धारणे षष्ठी । आत्मनः श्रुतिस्मृत्युपपत्तिभिर्नित्यत्वज्ञानम् । धीमानित्यत्र धीर्विवक्ष्यते । **एवं सतीति** । तत्त्वतो विक्रि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

यद्यप्येवं तथापीष्टदेहवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्याह—**देहिन इति** । देहौ स्थूलसूक्ष्मौ विद्येते अस्य स देही चिदात्मा तस्य यथास्मिन् स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि एक एवाहं बाल आसमिदानीं वृद्धोऽस्मीत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादैक्यं बालादिशरीरेभ्योऽन्यत्वं च व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नं कुसुमेभ्यः सूत्रमिवेति न्यायात् । एवं देहान्तरप्राप्तिरपि स्थूलाच्छरीरादन्येषां लिङ्गशरीराणां सूक्ष्माणां स्थूलशरीरानुकारिणां प्राप्तिः । अयमर्थः—यथा एकमपि स्थूलं शरीरं कौमाराद्यवस्थाभेदादनेकरूप एवं नित्यमपि लिङ्गशरीरं प्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादनेक भवति । ततश्चोक्तन्यायेन स्थूलादिवत्सूक्ष्मादपि शरीरादात्मा विविक्त एव । एवंच शोकादिधर्मिणो

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा' इति लोकायतिकाः । तथाच स्थूलोऽहं गौरोऽहं गच्छामि चेत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतानां प्रामाण्यमनपोहितं भविष्यति, यत· कथं देहादात्मनो व्यतिरेक , व्यतिरेकेऽपि कथं वा जन्मविनाशशून्यत्वं जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यां सहात्मनोऽपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—देहा सर्वे भूतभविष्यवर्तमाना जगन्मण्डलवर्तिनोऽस्य सन्तीति देही । एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्सर्वत्र चेष्टोपपत्तेर्न प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सूचयितुमेकवचनम् । मर्वे वयमिति बहुवचनं तु पूर्वत्रदेहभेदानुवृत्त्या न त्वात्मभेदाभिप्रायेणेति न दोषः । तस्य देहिन एकस्यैव सतोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमारं यौवनं जरेत्यवस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवति नतु तद्भेदेनात्मभेद·, यएवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सएवाहं वार्धके प्रणप्तृननुभवामीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात्, अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रानुसन्धानाजनकत्वात्, तथा तेनैव प्रकारेणाविकृतस्यैव सत आत्मनो देहान्तरप्राप्तिरेतस्माद्देहादत्यन्तविलक्षणदेहप्राप्ति स्वप्ने योगैश्वर्ये च तद्देहभेदानुसन्धानेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात् । तथाच यदि देह एवात्मा भवेत्तदा कौमारादिभेदेन देहे भिद्यमाने प्रतिसन्धानं न स्यात्, अथतु कौमाराद्यवस्थानामत्यन्तवैलक्षण्येऽप्यवस्थावतो देहस्य 'यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थिति.' इति न्यायेनैक्यं ब्रूयात्तदापि स्वप्नयोगैश्वर्ययोर्देहधर्मभेदे प्रतिसन्धानं न स्यादित्युभयोदाहरणम् । अतो मरुमरीचिकादावुदकादिबुद्धेरिव स्थूलोऽहमित्यादिबुद्धेरपि भ्रमत्वमवश्यमभ्युपेयम्, बाधस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । एतच्च 'न जायते' इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते । एतेन देहाद्व्यतिरिक्तो देहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षोऽपि प्रत्युक्तः । तत्रावस्थाभेदे प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि धर्मिणो देहस्य भेदे प्रत्यभिज्ञानुपपत्ते । अथवा यथा कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिरविकृतस्यात्मन एकस्यैव तथा देहान्तर-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तत्र दृष्टान्तमाह—**देहिन इति** । देहोऽस्यास्तीति देही आत्मा तस्य यथास्मिन्देहेऽवस्थात्रयमेकस्यैव तथा देहान्तरप्राप्तिः तत्रैवं सति धीमानात्मनित्यत्वज्ञानवान्न मुह्यति न मोहं प्राप्नोति । नन्वेतेषां श्लोकानां वादिमतान्याशङ्क्यानवतारणं भाष्यकाराणां न्यूनतेति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रसिद्धे तत्राह—**देहिन इति** । देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्था देहनिबन्धना एव नतु स्वतःपूर्वा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

आसम् । एवं त्वमी च राजानः । देहिनोऽस्मिन्निति । आकारान्तरे च सति यदि शोच्यता तर्हि कौमारयौवनादावपि किमिति न

१ मधुसूदनः.

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥ यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

याभावान्नित्यत्वे समधिगते सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ आत्मनः श्रुत्यादिप्रमिते नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमोहाभावेऽपि प्रकारान्तरेण शोकमोहौ स्यातामित्याशङ्कामनूद्योत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति—यद्यपीत्यादिना । शीतोष्णयो-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

लिङ्गादपि विभिन्नस्य तव इष्टवियोगजः शोकोऽपि न युक्तः । अतएव तत्र तस्मिन्विषये धीरो न मुह्यति । आभिमानिकौ शोकमोहौ देहद्वयाभिमानत्यागाद्धीरं न बाधेते । अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः । पूर्वश्लोकयोर्गतासूनिति वयमिति च बहुवचनमुपाधिभेदाभिप्रायम्, अत्र तु देहिन इत्येकवचनमुपधेयचिदात्मैक्याभिप्रायमिति ज्ञेयम् । तथाच श्रुतिरेकस्यात्मन औपाधिकं भेदमाह—'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इति । क्षेत्रेषु वक्ष्यमाणलक्षणेषु स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इतिच । एकत्वाच्च विभुत्वमप्यस्य सिद्धम् । तेन देहादीनामनित्यानामविभूनां च पराभिमतमात्मत्वं प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥ ननु आत्मनो लिङ्गशरीरादन्यत्वेऽप्यहं दुःखीत्याद्यनुभवाद्दुःखादिधर्माश्रयत्वं दुर्वारम् । ततश्च भीष्मादिबन्धुवर्गनाशे सति दुःखसंबन्धो भवत्येवेत्याशङ्क्याह—**मात्रास्पर्शा इति** । मीयन्ते विषया आभिस्ता मात्रा इन्द्रियवृत्तयः । यद्वा दश प्रज्ञामात्राः वागादयः, दश

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्राप्तिरेतस्माद्देहादुत्क्रान्तौ । तत्र स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि जातमात्रस्य हर्षशोकभयादिसंप्रतिपत्तेः पूर्वसंस्कारजन्याया दर्शनात् । अन्यथा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्या इष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्यादृष्टमात्रजन्यत्वस्य चाभ्युपगमात् । तथाच पूर्वापरदेहयोरात्मैक्यसिद्धिः । अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः । कृतयोः पुण्यपापयोर्भोगमन्तरेण नाशः कृतनाशः, अकृतयोः पुण्यपापयोरकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागमः । अथवा देहिन एकस्यैव तव यथा क्रमेण देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्न भेदः नित्यत्वात्, तथा युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि तवैकस्यैव विभुत्वात्, मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेन नित्यत्वायोगात्, अणुत्वे सकलदेहव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गात्, विभुत्वे निश्चिते सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा त्वमिति निश्चितोऽर्थः । तत्रैवंसति वध्यघातकभेदकल्पनया त्वमधीरत्वान्मुह्यसि धीरस्तु विद्वान्न मुह्यति, अहमेषां हन्ता एते मम वध्या इति भेददर्शनाभावात् । तथाच विवादगोचरापन्नाः सर्वे देहा एकभोक्तृकाः देहत्वात्त्वद्देहवत् इति । श्रुतिरपि 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादि । एतेन यदाहुः 'देहमात्रमात्मा' इति चार्वाकाः, 'इन्द्रियाणि मनः प्राणश्च' इति तदेकदेशिनः, 'क्षणिकं विज्ञानम्' इति सौगताः, 'देहातिरिक्तः स्थिरो देहपरिमाणः' इति दिगम्बराः, 'मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वानुपपत्तेः नित्योऽणुः' इत्येकदेशिनः, तत्सर्वमपाकृतं भवति नित्यत्वविभुत्वस्थापनात् ॥ १३ ॥ नन्वात्मनो नित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः, प्रतिदेहमेकत्वं तु न सहामहे । तथाहि 'बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्ना, एवं नित्या विभवश्चात्मानः' इति वैशे-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

चेन्न । 'नानुशोचन्ति पण्डिताः', 'धीरस्तत्र न मुह्यति', 'तांस्तितिक्षस्व भारत', 'यं हि न व्यथयन्त्येते' इतिवाक्यशेषाणां सत्त्वात् शोकनिवारणायात्मनित्यत्वव्याख्यानस्य शब्दार्थत्वादात्मानित्यत्ववादी मूर्ख इत्येवमादीनां तेषामश्रवणात्, आत्मनो नित्यत्वादिवर्णनेन वादिमतनिराकरणस्यार्थसिद्धत्वात्, शारीरकभाष्ये कुमतानां स्वेनैव खण्डितत्वाच्च तथाऽनवतारणे न्यूनताया अभावात् ॥ १३ ॥ नन्वात्मनो नित्यत्वात्तन्नाशनिमित्तशोकमोहाभावेऽपि सुखवियोगदुःखसंयोगशीतादिप्राप्तिनिमित्तौ तौ दुर्वाराविति चेत्तत्राह—**मात्रास्पर्शा इति** । मीयन्ते आभिर्विषया इति मात्राः इन्द्रियाणि तेषां विषयैः स्पर्शाः संयोगाः । यद्वा स्पृश्यन्त इति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

वस्थानाशेऽवस्थान्तरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात्तथैवैतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गदेहनिबन्धना । नतु तावतात्मनो नाशः । जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो धीरः धीमांस्तत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव मृतो जातश्चेति न मन्यते ॥ १३ ॥ ननु गतानागतानहं न शोचामि किंतु तद्वियोगादिदुःखभाजमात्मानमेवेति चेत्तत्राह—**मात्रास्पर्शा इति** । मीयन्ते

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शोच्यते । यो धीरः स न शोचति । धैर्यं चैतच्छरीरेऽपि यस्यास्था नास्ति तेन सुकरं । अतस्त्वं धैर्यमन्विच्छ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अधीरास्तु मात्राशब्दवाच्यैरर्थैर्ये कृताः स्पर्शा इन्द्रियद्वारेणात्मनः संबन्धास्तत्कृता याः शीतोष्णसुखाद्यवस्था अनित्याः तास्वपि शोचन्ति नत्वेवं धीरा

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विजानतस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते । सुखवियोगनिमित्तो मोहो दुःखसंयोगादिनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याह—मात्रास्पर्शा इति । मात्रा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तिं निमित्तीकृत्य यो मोहादिर्दृश्यते तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृश्यमानत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणम् । अशोच्यानित्यत्र यो विद्याधिकारी सूचितस्तस्य 'तितिक्षुः समाहितो भूत्वा' इति श्रुतेस्तितिक्षुत्वं विशेषणमिहोपदिश्यते । व्याख्येयं पदमुपादाय करणव्युत्पत्त्या तस्येन्द्रियविषयत्वं दर्शयति—मात्रा इत्यादिना । षष्ठीसमासं दर्श-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भूतमात्राः नामादयः कौषीतकिप्रसिद्धा इन्द्रियविषयरूपा ग्राह्याः । तासां स्पर्शाः परस्परं विषयविषयिभावेन संबन्धा इति व्याख्येयम् । यद्वा मात्रा प्रमात्रा सह स्पर्शाः विषयेन्द्रियसंबन्धाः । स्पर्शशब्दस्य तद्वाचित्वं 'स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्' इत्यत्र दृष्टम् । तत्र स्पर्शपदेन तद्वतोर्विषयेन्द्रिययोरपि लाभः । तेन प्रमातुः प्रमाणद्वारा प्रमेयेण सह संबन्धाः सर्वे शीतोष्णादिवदागमापायिन उत्पत्तिविनाशशीला अतएवानित्याश्च तद्वदेव सुखदुःखदाश्च । अतस्तान् तितिक्षस्व सहस्व । हे कौन्तेय भारतेत्युत्तमवंश्यत्वेन धीरत्वमस्य सूचयति । प्रमातृत्वादिरनर्थो हि सुप्तिसमाधिग्रहावेशादिष्वभावाज्जाग्रत्स्वप्नादौ भावाच्च कादाचित्कतया आत्मनि प्रतीयमानोऽपि रज्जूरगादिवन्मिथ्याभूतः सन्न तद्धर्मत्वं भजते । यद्धि यत्राभेदेन कदाचिद्भाति कदाचिन्न तत्तत्राध्यस्तं रज्ज्वामिव सर्पः । प्रमात्रादिश्च प्रतीचि प्रत्यगभेदेन कदाचिद्भाति अतो मिथ्येति निश्चितम् । तेन प्रतीचि प्रमातृसंबन्ध एव नास्ति । सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसंबन्धायोगात् । प्रमातृधर्माणां दुःखादीनां तु प्रतीचि संबन्धो दूरापेतएव । कथं तर्ह्यात्मनि दुःखित्वप्रत्ययः । तत्तदुपाधितादात्म्याध्यासादिति ब्रूमः । अतएव जाग्रति दृष्टं दुःखं स्वप्ने नानुवर्तते, स्वप्नदृष्टं वा जाग्रति न दृश्यते ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

षिका मन्यन्ते । इममेवच पक्षं तार्किकमीमांसकादयोऽपि प्रतिपन्नाः । सांख्यास्तु विप्रतिपद्यमाना अप्यात्मनो गुणवत्त्वे प्रतिदेहं भेदे न विप्रतिपद्यन्ते । अन्यथा सुखदुःखादिसंकरप्रसङ्गात् । तथाच भीष्मादिभिन्नस्य मम नित्यत्वे विभुत्वेऽपि सुखदुःखादियोगित्वाद्भीष्मादिबन्धुदेहविच्छेदे सुखवियोगो दुःखसंयोगश्च स्यादिति कथं शोकमोहौ नानुचिताविल्यर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरविवेकायाह—मीयन्ते आभिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि तासां स्पर्शा विषयैः संबन्धास्तत्तद्विषयाकारान्तःकरणपरिणामा वा ते आगमापायिन उत्पत्तिविनाशवतोऽन्तःकरणस्यैव शीतोष्णादिद्वारा सुखदुःखदाः नतु नित्यस्य विभोरात्मनः । तस्य निर्गुणत्वान्निर्विकारत्वाच्च । नहि नित्यस्यानित्यधर्माश्रयत्वं संभवति, धर्मधर्मिणोरभेदात्संबन्धान्तरानुपपत्तेः । साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेश्च । तदुक्तम्—'नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥' इति । तथाच सुखदुःखाद्याश्रयीभूतान्तःकरणभेदादेव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्यात्मनो भेदे मानमस्ति, सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रानुगमात् । अन्तःकरणस्य तावत्सुखदुःखादौ जनकत्वमुभयवादिसिद्धम् । तत्र समवायिकारणत्वस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तदेव कल्पयितुमुचितं नतु समवायिकारणान्तरानुपस्थितौ निमित्तत्वमात्रम् । तथाच 'कामः संकल्पः' इत्यादिश्रुतिः 'एतत्सर्वं मन एव' इति कामादिसर्वविकारोपादानत्वमभेदनिर्देशान्मनस आह । आत्मनश्च स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूपत्वस्य श्रुतिभिर्बोधनान्न कामाद्याश्रयत्वम्, अतो वैशेषिकादयो भ्रान्त्यैवात्मनो विकारित्वं भेदं चाङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः । अन्तःकरणस्यागमापायित्वात् दृश्यत्वाच्च नित्यदृग्रूपात्त्वत्तो भिन्नस्य सुखादिजनका ये मात्रास्पर्शास्तेऽप्यनित्या अनियतरूपाः, एकदा सुखजनकस्यैव शीतोष्णादेरन्यदा दुःखजनकत्वदर्शनात् । एवं कदाचिद्दुःखजनकस्याप्यन्यदा सुखजनकत्वदर्शनात् । शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःखोपलक्षणार्थम् । शीतमुष्णं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्पर्शा विषयाः मात्राश्च स्पर्शाश्च ते शीतोष्णसुखदुःखदाः । त्वगिन्द्रियतद्विषयसंबन्धस्य तयोर्वाऽनियतसुखदुःखशीतोष्णदातृत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेत्य नियतरूपाभ्यां सुखदुःखाभ्यां अनियतसुखदुःखप्रदयोः शीतोष्णयोः पृथग्ग्रहणम् । यत उत्पत्तिविनाशशीला अतएवानित्याः । अतएव तान् सहस्व । तेषु हर्षं विषादं च मा कार्षीरित्यर्थः । स्त्रीस्वभाववतः सुखादिदानेतान् भरतादिपुरुषधौरेयस्वभाव-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ज्ञायन्ते विषया आभिरिति मात्रा इन्द्रियवृत्तयः तासां स्पर्शाः विषयैः सबन्धाः ते शीतोष्णादिप्रदा भवन्ति ते त्वागमापायित्वादनित्या अस्थिराः अतस्तांस्तितिक्षस्व सहस्व । यथा जलातपादिसंपर्कास्तत्तत्कालकृताः स्वभावतः शीतोष्णादि प्रयच्छन्ति एवमिष्टसंयोगवियोगा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

इत्याह—मात्रास्पर्शा इति । अथवा मात्राभिरिन्द्रियैरेषां स्पर्शो नतु साक्षात्परमात्मनः । आगम उत्पत्तिः अपायो विनाशः । एतद्युक्ताः । तांस्ति-

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित् सुखं कदाचिद्दुःखं तथोष्णमप्यनियतस्वरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतोऽतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । यस्मात्ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्या उत्पत्तिविलयरूपत्वात् । अतस्ताञ्शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षविषादं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥ शीतोष्णादीन्सहतः किं स्यादिति शृणु—यं हीति । यं हि पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यन् भावव्युत्पत्त्या स्पर्शशब्दार्थमाह—मात्राणामिति । तेषामर्थक्रियामादर्शयति—ते शीतेति । संप्रति शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वमुपेत्य समासान्तरं दर्शयन् विषयाणां कार्यं कथयति—अथवेति । ननु शीतोष्णप्रदत्वे सुखदुःखप्रदत्वस्य सिद्धत्वात्किमिति शीतोष्णयोः सुखदुःखाभ्यां पृथक्ग्रहणमिति तत्राह—शीतमिति । विषयेभ्यस्तु पृथक्कथनं तदन्तर्भूतयोरेव तयोः सुखदुःखहेत्वोरानुकूल्यप्रातिकूल्ययोरुपलक्षणार्थम् । अध्यात्मं हि शीतमुष्णं वा आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं वा संपाद्य बाह्या विषयाः सुखादि जनयन्ति । ननु विषयेन्द्रियसंयोगस्यात्मनि सदा सत्त्वात्तत्प्रयुक्तशीतादेरपि तथात्वात्तन्निमित्तौ हर्षविषादौ तस्मिन्नापन्नाविलाशङ्क्योत्तरार्धं व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । अत्र च कौन्तेय भारतेति संबोधनाभ्यामुभयकुलशुद्धस्यैव विद्याधिकारित्वमित्येतदेव द्योत्यते ॥ १४ ॥ अधिकारिविशेषणं तितिक्षुत्वं नोपयुक्तं केवलस्य तस्य पुमर्थाहेतुत्वादिति शङ्कते—शीतेति । विवेकवैराग्यादिसहितं तन्मोक्षहेतुज्ञानद्वारा तदर्थमिति परिहरति—शृण्विति । तितिक्षमाणस्य विवक्षितं लाभमुपलम्भयति—यं हीति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तथाच श्रुतिः 'स यत्तत्र पश्यति पुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति । 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादिश्रुतिरेतत्सर्वं मनएवेति अभेदनिर्देशात्कामादिसर्वविकारोपादानत्वं मनस एवाह । तस्मात्स्वप्न इवात्मनि दुःखित्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरेवेतीष्टवियोगजनितां ता तितिक्षस्वेति भावः ॥ १४ ॥ तितिक्षाफलं प्रत्यक्षमेवेत्याह—यं हीति । एते मात्रास्पर्शाः प्राग्व्याख्यातरीत्या त्रिविधा अपि यं जाग्रति स्वप्नेऽसंप्रज्ञातसमाधौ वा न व्यथयन्ति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

च कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखं सुखदुःखे तु न कदापि विपर्ययेते इति पृथङ्निर्देशः । तथा चात्यन्तास्थिरान् त्वद्विन्नस्य विकारिणः सुखदुःखादिप्रदान्भीष्मादिसंयोगवियोगरूपान्मात्रास्पर्शास्त्वं तितिक्षस्व, नैते मम किंचित्करा इति विवेकेनोपेक्षस्व । दुःखितादात्म्याध्यासेनात्मानं दुःखिनं मा ज्ञासीरित्यर्थः । कौन्तेय भारतेति संबोधनद्वयेनोभयकुलविशुद्धस्य तवाज्ञानमनुचितमिति सूचयति ॥ १४ ॥ नन्वन्तःकरणस्य सुखदुःखाद्याश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च चेतनत्वमभ्युपेयम्, तथाच तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि मानाभावान्नाममात्रे विवादः स्यात्, तदभ्युपगमे च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः अन्तःकरणस्य सुखदुःखाश्रयत्वेन बद्धत्वात्, आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह भगवान्—यं स्वप्रकाशत्वेन स्वतएव प्रसिद्धं 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' इति श्रुतेः । पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयानं 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

माश्रित्य सोढुं योग्योऽसीति संबोधनाशयः । अत्र संबोधनद्वयेनोभयकुलशुद्धस्यैव विद्याधिकारित्वं सूचयतीत्येके । उत्तमवंश्यत्वेन धीरत्वमस्येत्यन्ये । उभयकुलविशुद्धस्य तवात्माज्ञानमनुचितमिति केचित् । अयं पक्ष उभयकुलशुद्धिमात्रादेवात्मज्ञानं यदि स्यात्तर्हि सम्यक् । अथवा प्रथमपक्षानुरोधेन व्याख्येय । भाष्यकृद्भिस्तु सुगमत्वात्संबोधनाभिप्रायवर्णनं न सर्वत्र क्रियत इति बोध्यम् ॥ १४ ॥ तितिक्षायाः फलमाह—यमिति । समे सुखदुःखे यस्य तं धीरं धीमन्तं नित्यात्मज्ञानवन्तं नित्यात्मज्ञानादेते शीतोष्णादयो न चाल-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

अपि सुखदुःखादि प्रयच्छन्ति तेषां चास्थिरत्वात्सहनं तव धीरस्योचित नतु तन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचित महाफलत्वादित्याह—यमिति । एते मात्रास्पर्शाः यं पुरुष न व्यथयन्ति नाभिभवन्ति । समे सुख-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तिक्षस्व सहस्व ॥ १४ ॥ ननु यतएवागमापायिन एते सर्वे दशाविशेषास्तत एव शोच्यन्ते । नैवम् । तथाहि कोऽयमागमो नाम । उत्पत्ति-

१ भाष्यटीकाकृत्. २ नीलकण्ठः. ३ मधुसूदन..

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

हर्षविषादरहितमित्यत्र शमादिसाधनसंपन्नत्वमुच्यते—**धीमन्तमिति** । नित्यानित्यविवेकभागित्वमेतच्चोभयं वैराग्या- देरुपलक्षणम् । नित्यात्मदर्शनं त्वमर्थज्ञानं साधनचतुष्टयवन्तमधिकारिणमनूद्य त्वंपदार्थज्ञानवतस्तस्य मोक्षौपयिक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

स्वास्थ्यान्न प्रच्यावयन्ति । पुरुषं पूर्षु अष्टासु वसतीति पुरुषस्तम् । पुरश्च 'कर्मेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथा पराणि ज्ञाने- न्द्रियाणि मनआदि चतुष्टयं च । प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पूः ॥' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नैतेन किंचनानावृतं नैतेन किंचनासंवृतम्' इति श्रुतेः । समदुःखसुखं समे दुःखसुखे अनात्मधर्मतया भास्यतया च यस्य निर्विकारस्य स्वयंज्योतिषस्तम् । सुखदुःखग्रहणमशेषान्तःकरणपरिणामोपलक्षणार्थम् । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुत्या वृद्धिकनीयस्त्वारूपयोः सुखदुःखयोः प्रतिषेधात् । धीरं धियमीरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रेरकम् । धीसाक्षिणमित्यर्थः । 'स धीरः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति' इति श्रुतेः । एतेन बन्धप्रसक्तिर्दर्शिता । तदुक्तम् 'यतो मानानि सिध्यन्ति जाग्रदादित्रयं तथा । भावाभावविभागश्च स ब्रह्मास्मीति बोध्यते' इति । एते सुखदुःखदा मात्रास्पर्शाः हि यस्मान्न व्यथयन्ति परमार्थतो न विकुर्वन्ति, सर्वविकारभासकत्वेन विका- रायोग्यत्वात् 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य' इति श्रुतेः । अतः स पुरुषः स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन सर्वदुःखोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निरतिशयानुप- मस्वप्रकाशपरमानन्दरूपाय अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते । योग्यो भवतीत्यर्थः । यदि ह्यात्मा स्वाभाविकबन्धाश्रयः स्यात्तदा स्वाभाविकधर्माणां धर्मिनिवृत्तिमन्तरेणानिवृत्तेर्न कदापि मुच्येत । तथाचोक्तम् 'आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्त- ताम् । नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेः ॥' इति । प्रागभावासहवृत्तेर्युगपत्सर्वविशेषगुणनिवृत्तेर्धर्मिनिवृत्तेर्नान्तरीय- कत्वदर्शनात् । अथात्मनि बन्धो न स्वाभाविकः किंतु बुद्ध्याद्युपाधिकृतः 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण' इति श्रुतेः । तथाच धर्मिसद्भावेऽपि तन्निवृत्त्या मुक्त्युपपत्तिरितिचेत् हन्त तर्हि य स्वधर्ममन्यनिष्ठतया भासयति स उपाधि- रित्यभ्युपगमाद्बुद्ध्यादिरुपाधिः स्वधर्ममात्मनिष्ठतया भासयतीत्यायातम् । तथाचायातं मार्गे बन्धस्यारात्यत्वाभ्युपगमात्,

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यन्ति यद्यप्येते मात्रास्पर्शा इति वक्तुमुचितं तथापि शीतादिकमदत्त्वा न व्यथयन्ति इत्यतो भाष्यकृद्भिरेतच्छब्देन शीतादीनामेव परामर्शः कृतः । स साधनचतुष्टयसंपन्नो नित्यात्मदर्शननिष्ठोऽमृतत्वाय मोक्षाय समर्थो भवति । पुरुषं न व्यथयन्ति त्वं तु पुरुषर्षभ इति सूचयन्नाह—**पुरुषर्षभेति** । अत्र केचिद्वर्णयन्ति । नन्वात्मनो नित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः । प्रतिदेहमेकत्वं तु न सहामहे । तथाहि 'बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्ना एव नित्या विभवश्चात्मानः' इति वैशेषिका मन्यन्ते । इममेव पक्षं तार्किकमीमांसकादयोऽपि प्रतिपन्नाः । सांख्यास्तु विप्रतिपद्यमाना अप्यात्मनो गुणवत्त्वे प्रतिदेहं भेदे न विप्रतिपद्यन्ते । अन्यथा सुखदुःखादिसंकरप्रसङ्गात् । तथाच भीष्मादिभिन्नस्य मम नित्यत्वे विभुत्वेऽपि सुखदुःखादियोगि- त्वात् भीष्मादिबन्धुदेहविच्छेदे सुखवियोगो दुःखसंयोगश्च स्यादिति कथं शोकमोहौ नानुचिताविल्यर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरवि- वेकमाह—**मात्रेति** । मात्रास्पर्शा उत्पत्तिविनाशवतोऽन्तःकरणस्यैव शीतादिद्वारा सुखदुःखदा नतु नित्यस्य विभोरात्मनः । तथा- चान्तःकरणभेदान्न सांख्योक्तः संकरप्रसङ्गः । वैशेषिकादयश्च भ्रान्त्यैवात्मनो विकारित्वं भेदं चाङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः । अन्तःकरणस्या- नित्यत्वाद्दृश्यत्वाच्च नित्यदृग्रूपत्वात्त्वत्तो भिन्नस्य सुखादिजनका ये मात्रास्पर्शास्तेऽप्यनित्यास्तांस्तितिक्षस्व नैते मम किंचित्करा इति विवेकेनोपेक्षस्व । दुःखितादात्म्येनात्मानं दुःखिनं मा ज्ञासीरित्यर्थः । नन्वन्तःकरणस्य सुखाद्याश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वादिना चेतनत्वम- भ्युपेयम् । तथाच तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि मानाभावान्नाममात्रे विवादः स्यात्तदभ्युपगमे च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः अन्तःकरणस्य सुखाद्याश्रयत्वेन बद्धत्वात् आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह—**यमिति** । यं स्वप्र- काशत्वेन स्वतएव प्रसिद्धं पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयानं समे सुखदुःखे अनात्मधर्मतया भास्यतया च यस्य तं धीरं धियं प्रेरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रेरकं धीसाक्षिणमित्यर्थः । एतेन बन्धप्रसक्तिर्दर्शिता । एते सुखदुःखदा मात्रास्पर्शा यस्मान्न व्यथयन्ति परमार्थतो न विकुर्वन्ति स पुरुषोऽमृतत्वाय मोक्षाय योग्यो भवतीत्यर्थः । अतः सर्वधर्मासंसर्गिणोऽप्या- त्मन उपाधिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासो बन्धः स्वरूपज्ञानेन स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलभ्रमनिवृत्तौ

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

रिति चेत् सापि का । असत आत्मलाभः सा इति त्वसत् । असत्स्वभावता हि निःस्वभावता । निरात्मा निःस्वभावः कथं सस्वभावीकर्तुं

---

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

क्ताः शीतोष्णादयस्स नित्यानित्यस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुरमृतत्वायामृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वाक्यार्थज्ञानयोग्यतामाह—स नित्येति ॥ १५ ॥ अधिकारिविशेषणे तितिक्षुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतार-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्रसिद्धाः । यद्वा स्थूलसूक्ष्मोपाधिमध्ये एव इतरासामन्तर्भावादत्र पूरिति तमएव ग्राह्यम् । तेन कारणोपाधेरप्यात्मनो
विविक्तत्वं दर्शितम् । पुरुषर्षभेति त्वमप्येतदनुभवितुं योग्योऽसि सर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादिति सूचयति । उपाधित्रयत्यागा-
देव समे दुःखसुखे यस्य तम् । नहि समाधिस्थस्य सुखाय दुःखाय वा शीतोष्णस्पर्शौ भवत इति युक्तमस्य समदुःख-
सुखत्वम् । धीरं ध्यायिनं योगिनं न व्यथयन्ति । सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥ ननु सुसि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नहि स्फटिकमणेः जपाकुसुमोपधाननिमित्तो लोहितिमा सत्यः, अत सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणोऽप्यात्मन उपाधिवशात्तत्संसर्गि-
त्वप्रतिभासो बन्धः । स्वस्वरूपज्ञानेन तु स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलभ्रमनिवृत्तौ निर्मृष्टनिखिल-
भास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णस्यात्मनः स्वत एव कैवल्यं मोक्ष इति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकर-
ण्यापत्तिः । अतएव 'नाममात्रे विवादः' इत्यपास्तम्, भास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः । 'दुःखी स्वव्यतिरिक्तभास्यः भास्यत्वात्
घटवत्' इत्यनुमानात्, भास्यस्य भासकत्वादर्शनात् एकस्यैव भास्यत्वे भासकत्वे च कर्तृकर्मविरोधादात्मनः कथमिति चेत् । न ।
तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् । अहं दुःखीत्यादिवृत्तिसहिताहंकारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यकोटावप्रवेशात् । अतएव
'दुःखी न स्वातिरिक्तभासकापेक्षः भासकत्वात् दीपवत्' इत्यनुमानमपि न । भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासकसाधकेन
प्रतिरोधात् । भासकत्वं च भानकरणत्वं स्वप्रकाशभानरूपत्वं वा । आद्ये दीपस्येव करणान्तरानपेक्षत्वेऽपि स्वातिरिक्तभान-
सापेक्षत्वं दुःखिनो न व्याहन्यते । अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । द्वितीये त्वसिद्धो हेतुरित्यधिकबलतया भास्य-
त्वहेतुरेव विजयते बुद्धिवृत्त्यतिरिक्तभानानभ्युपगमात् । बुद्धिरेव भानरूपेति चेत् । न । भानस्य सर्वदेशकालानुस्यूततया
भेदकधर्मशून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिच्छिन्नानेकरूपबुद्धिपरिणामात्मकत्वानुपपत्तेः, उत्पत्तिविनाशादिप्रतीतेश्चाव-
च्छेदकविषयसंबन्धविषयतयाप्युपपत्तेः । अन्यथा तत्तज्ज्ञानोत्पत्तिविनाशभेदादिकल्पनायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।
तथाच श्रुतिः 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्', 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन
एव', 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्याद्या विभुनित्यस्वप्रकाशज्ञानरूपतामात्मनो दर्शयति ।
एतेनाविद्यालक्षणादप्युपाधेर्व्यतिरेकः सिद्धः । अतोऽसत्योपाधिनिबन्धनबन्धभ्रमस्य सत्यात्मज्ञानान्निवृत्तौ मुक्तिरिति
सर्वमवदातम् । पुरुषर्षभेति संबोधयन्स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेन पुरुषत्वं परमानन्दरूपत्वेन चात्मन ऋषभत्वं सर्वद्वैतापेक्षया
श्रेष्ठत्वमजानन्नेव शोचसि अतः स्वस्वरूपज्ञानादेव तव शोकनिवृत्तिः सुकरा 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेरिति
सूचयति । अत्र पुरुषमित्येकवचनेन सांख्यपक्षो निराकृतः । तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥ १५ ॥ ननु भवतु पुरुषैकत्वं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

निर्मृष्टनिखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णस्यात्मनः स्वतएव कैवल्यं मोक्ष इति न बन्धमोक्षयोर्वैयधि-
करण्यापत्तिः । अतएव नाममात्रे विवाद इत्यपास्तम् । भास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः । पुरुषर्षभेति संबोधयन्स्वप्रकाशचैतन्य-
रूपत्वेन पुरुषत्वं परमानन्दरूपत्वेनात्मन ऋषभत्वं सर्वद्वैतापेक्षया श्रेष्ठत्वमजानन्नेव शोचसि । अत स्वस्वरूपज्ञानादेव तव शोक-
निवृत्तिः सुकरा 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेरिति सूचयतीति । अत्रेदमवधेयम्—शीतोष्णद्वारा सुखदुःखदा इत्यसंगतम् । सर्वेषां
मात्रास्पर्शानां सुखादिदातृत्वे शीतोष्णयोर्द्वारत्वाभावात् । शीतोष्णग्रहणं त्रिविधसुखदुःखोपलक्षणार्थं शीतमुष्णं च कदाचित्सुखं
कदाचिद्दुःखं सुखदुःखे तु न कदाचिद्विपरीते इति तयोः पृथङ्निर्देश इति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च । शीतोष्णद्वारा सुखदुःखदा इत्यस्य
शीतोष्णद्वारा साक्षाच्च सुखदुःखदा इत्यर्थ इति यदि कश्चिद्ब्रूयात्तर्हि भाष्य एवास्यार्थस्यान्तर्भावः । तस्मात् शीतं चोष्णं च सुखं च
दुःखं च प्रयच्छन्तीति भाष्यकृद्व्याख्यानमेवर्जु । एतेनागमापायिनोऽन्तःकरणस्येत्यपास्तम् । वाक्यार्थस्य सत्यपि सम्यक्संभवे विशे-
व्याध्याहारानौचित्यात् । तितिक्षस्वेति वाक्यशेषस्य मुख्यार्थत्यागापत्तेश्च । एतेनोत्तरश्लोकव्याख्यानमप्यपास्तम् । यं पुरुषमित्येतावतैव
निर्वाहे समे इत्यादिविशेषणद्वयस्यानर्थक्यापत्तेश्च । बन्धप्रदर्शकैरपि पुरिषु तादात्म्याध्यासं कृत्वा शेत इत्यर्थकेन पुरुषशब्देनैव लभ्यते ।
एतेन सुखादेः क्षेत्रधर्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चास्य व्याख्यानस्याकरणं भाष्यकृता न्यूनता न शङ्कनीया । एवमन्येषामपि मूलतद्भाष्यब-
हिर्भूताः कल्पनाः सम्यग्विचार्य निराकर्तव्याः । अस्माभिस्तु विस्तरभयान्नोद्भाव्य निराक्रियन्ते ॥ १५ ॥ शीतोष्णादेः प्रतीयमान-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शक्यः । अशीतं हि न शीतीकर्तुं शक्यम् । स्वभावान्तरापत्तेर्दुष्टत्वात् । तथाच शास्त्रं 'नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवदग्नेः' इति

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥ इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात् नासत इति ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

थति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति—यस्मादिति । यतः शीतादेः शोकादिहेतोरनात्मनो भास्ति वस्तुत्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

समाध्यादौ त्यक्तोपाधेरात्मनः समदुःखसुखत्वेऽपि सोपाधिकदशायां तप्तायःपिण्डस्य दग्धृत्वमिव तस्य दुःखित्वं दुर्वारम् । उपाधिश्च मूलप्रकृतेर्व्यापिकाया मात्रारूप इति तत्सत्त्वे तु न निर्मूलोच्छेदमर्हत्यतः सोऽमृतत्वाय कल्पत इत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—**नासत इति** । प्रमात्रादेरागमापायित्वेन कादाचित्कत्वात् रज्जूरगादिवत् असतः भावः सत्ता कालत्रयेऽपि नास्ति । अयमर्थः—प्रमात्रादिर्मूलाज्ञानेन चिदात्मनि कल्पितः । मूलाज्ञानस्य चात्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणाभावान्न पुनः प्रमात्राद्युद्भवोऽस्तीति निष्प्रत्यूहममृतत्वं ज्ञानात्सिध्यतीति । नन्वप्रतीतिमात्रात्प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आत्मनोऽपि सुषुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु । उभयोर्वा सत्यत्वमस्तु इत्याशङ्क्याह—**नाभावो विद्यते**

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तथापि तस्य सत्यस्य जडद्रष्टृत्वरूपः सत्य एव संसारः । तथाच शीतोष्णादिसुखदुःखकारणे सति तद्भोगस्यावश्यकत्वान्न च ज्ञानाद्विनाशानुपपत्तेः कथं तितिक्षा कथं वा सोऽमृतत्वाय कल्पत इति चेत् । न । कृत्स्नस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पितत्वेन तज्ज्ञानाद्विनाशोपपत्तेः । शुक्तौ कल्पितस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशवत् । कथं पुनरात्मानात्मनोः प्रतीत्यविशेषे आत्मवदनात्मापि सत्यो न भवेत् अनात्मवदात्मापि मिथ्या न भवेत् उभयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्याशङ्क्य विशेषमाह भगवान् । यत्कालतो देशतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नं तदसत् यथा घटादि जन्मविनाशशीलं प्रागभावेन परकालेन च परिच्छिद्यते ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वात् कादाचित्कं कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते । एवं देशपरिच्छिन्नमपि ... मूर्तत्वेन सर्वदेशावृत्तित्वात् । कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदनियमेऽपि देशपरिच्छिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य परमाण्वादेर्नैयायिकैः कालपरिच्छेदानभ्युपगमाद्देशपरिच्छेदोऽपि पृथगुक्तः । सच किंचिद्देशवृत्तिरत्यन्ताभावः । एवं सजातीयभेदो विजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधो भेदो वस्तुपरिच्छेदः । तथा वृक्षस्य वृक्षान्तराच्छिलादेः पत्रपुष्पादेश्च भेदः । अथवा जीवेश्वरभेदो जीवजगद्भेदो जीवपरस्परभेद ईश्वरजगद्भेदो जगत्परस्परभेद इति पञ्चविधो वस्तुपरिच्छेदः । कालदेशापरिच्छिन्नस्यापि ... देस्तार्किकैर्वस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात्पृथङ्निर्देशः । एवं साङ्ख्यमतेऽपि योजनीयम् । एतादृशस्यासतः शीतोष्णादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता पारमार्थिकत्वं स्वान्यूनसत्ताकतादृशपरिच्छेदशून्यत्वं न विद्यते न सम्भवति, परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वयोरेकत्र विरोधात् । नहि दृश्यं किंचित्क्वचित्काले देशे वस्तुनि वा न निषिध्यते सर्वत्राननुगमात्, नवा सद्वस्तु क्वचिद्देशे काले वस्तुनि वा निषिध्यते सर्वत्रानुगमात्, तथाच सर्वत्रानुगते सद्वस्तुन्यननुगतं व्यभिचारि वस्तु कल्पितं रज्जुखण्ड इवानुगते व्यभिचारि सर्पधारादिकमिति भावः । ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वे सद्वस्त्वपि कदाचित् स्यात्तस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यत आह—**नाभावो विद्यते सत इति** । सदधिकरणकभेदप्र-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्वेऽपि बाध्यत्वेन मिथ्यात्वात्, तद्विपर्ययेणात्मनः सत्यत्वाच्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तमित्याह—**नेति** । असतः विचारेण बाध्यत्वात्पूर्वमप्यविद्यमानस्य शीतादेः सकारणस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निरूप्यमाणस्यापि भावः परमार्थसत्ता न विद्यते । अनेनासतः शून्यस्य नरविषाणतुल्यस्याखिलप्रसङ्गाभावादप्रसक्तप्रतिषेध इति प्रत्युक्तम् । विमतं शीतादि असत् ... शुक्तिरूप्यवत् । धर्मिग्राहकस्य प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकप्रामाण्यावोधकत्वदर्शनात्, तद्विषयस्य शीतादेरनिर्वाच्यस्यासतो ...

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दुःखे यस्य तम् । स तैरविक्षिप्यमाणो धर्मज्ञानद्वारा अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥ ननु तथापि शीतोष्णादिः ... मतिदुःसहं कथं सोढव्यम्, अत्यन्त तत्सहने च कदाचिद्देहनाशस्यापि सम्भवादित्याशङ्क्य तत्त्वविचारतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याशये नाह—**नेति** । असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता न विद्यते । तथा सतः सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ १५ ॥ अथ सत एवात्मलाभ उत्पत्तिः तदा लब्धात्मनोऽस्य जातस्याभावान्नित्यत्वेत्यागमे का शोच्यता । एवमपायोऽपि सतोऽसतो वा । असत्त्वावदसदेव । सत्स्वभावस्यापि कथमसत्तास्वभावः । द्वितीये क्षणेऽसावसत्स्वभाव इतिचेत् आद्येऽपि तथा स्यादिति न कश्चिद्भावः स्यात् । स्वभावस्यात्यागात् । अथ मुद्गरादिनास्य नाशः क्रियते स यदि व्यतिरिक्तो भावस्य किं वृत्तं । न दृश्यते इति चेत् मानाम दर्शि भावः । नत्वन्यथाभूतः पटावृतइव । अव्यतिरिक्तस्तु नासावित्युक्त तदेतत्संक्षिप्याह—नासतो विद्यते इति । अथच लोकवृत्तमेवमाह । असतो निर्त्यवि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

असतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता, नहि शीतोष्णादि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वस्तुनश्चात्मनो निर्विकारत्वेनैकरूपत्वमतो मुमुक्षोर्विशेषणं तितिक्षुत्वं युक्तमित्याह—**नेत्यादिना** । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वे नात्यन्तासत्त्वासिद्धिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि—**सकारणस्येति** । नासत इत्युपादाय पुनर्नकारानुकर्षण-मन्वयार्थम् । असतः शून्यस्यास्तित्वप्रसङ्गाभावादप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—**नहीति** । विमतमतात्त्विक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

सत इति । सद्वस्तुनः अभावोऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते । सुषुप्त्यादावपि अनुभूतयोः सुखाज्ञानयोः सुखमहम-स्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति उत्थाने परामर्शदर्शनात् । तदनुभवमन्तरेण तयोः परामर्शासंभवात् । अतः सतोऽसत्त्वं नास्ति । श्रुतिरपि सुप्तिकैवल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दृशो नित्यत्वं चाह । 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यत्पश्येत्' इति । यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तियोगित्वं हि वस्तुपरिच्छिन्नत्वं, तच्च न तुच्छव्यावृत्तत्वेन । तुच्छे शशविषाणादौ सत्त्वायोगात् 'सदसत्त्वामभावो निरूप्यते' इति न्यायात् । एकस्यैव स्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभोः सत सर्वानुस्यूतत्वेन सद्व्यक्तिभेदानभ्युपगमात् घटः सन्नित्यादिप्रतीतेः सार्व-लौकिकत्वेन सतो घटाद्यधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात्, अभावः परिच्छिन्नत्वं देशतः कालतो वस्तुतो वा, सतः सर्वानुस्यूत-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दिभिरुपलभ्यमानत्वात्, सत्त्वेन गृहीतस्य भावस्तात्त्विकत्वं नास्तीत्यर्थः । ननु क्वचित्प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकप्रामाण्यावेदकत्वदर्शनात्तद्वि-षयस्य शीतादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वचनीयत्वं न शक्यते वक्तुम् । वेदैकदेशस्य क्रियार्थत्वे ब्रह्मबोधकवेदस्यापि क्रियार्थत्वं यथा । यथावा श्रोत्रादीन्द्रियै रूपानुपलब्ध्या चक्षुषापि तन्नोपलभ्यत इतिचेन्न । शीतादिद्वैतस्य विकारस्यागमापायित्वेनासत्त्वनिर्धारणात् । तथाचायं प्रयोगः—विमतमसत् आगमापायित्वाद्रज्जूरगवदिति । तथाच 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्या-दिश्रुत्यापि विकारस्य मिथ्यात्वं बोधितम् । किंच कार्यं कारणान्न भिद्यते कुण्डलादिसंस्थानस्य चक्षुरादिनिरूप्यमाणस्य कनकादिव्य-तिरेकेणानुपलब्धेः । ततश्चायं प्रयोगः—विमतं न कारणाद्वस्तुतो भिन्नं कार्यत्वात् कुण्डलादिवदिति । 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायात्, कार्यस्य जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः कारणादव्यतिरेकाच्च । सर्वः शीतादिविकारोऽसत् कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेः कुण्डलादिवदिति सर्वस्यापि कारणस्य स्वस्वकारणाव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानस्य कार्यकारणपरम्पराभ्रमा-धिष्ठाने कल्पितत्व सिध्यति । ननु कार्यकारणविभागविहीनस्य वस्तुनोऽभावात्कार्यकारणपरम्पराया असत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इतिचेन्न । सर्वत्रानुवृत्तव्यावृत्तसदसद्बुद्धिद्वयोपलब्ध्यानुवृत्ते च व्यावृत्तानां कल्पितत्वात्, अकल्पितस्य सर्वभेदविकल्पाधिष्ठानस्याकार्यकारणस्य वस्तुनः सिद्धेः । तथाच यद्यद्व्यावृत्तेष्वनुवृत्त तत्तत्परमार्थसत् यथा रजतादिधारास्वनुगत. शुक्त्यादेरिदमंश , विमतं सत् अव्यभिचा-रित्वादिदमंशवत्, यद्व्यावृत्तं तन्मिथ्या यथा रजतादिधारा, विमतं मिथ्या व्यभिचारित्वात् रजतादिधारावत्, इत्यनुमानद्वयेन सतोऽ-कल्पितत्वमसतः कल्पितत्वं च सिद्धम् । ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते सर्वमिथ्यात्ववादिनो विभागाभावादनुमानादिव्यवहारानुपपत्ते-रिति चेन्न सदसद्विभागस्य बुद्ध्यायत्तत्वात्, बुद्धिद्वयाधीने विभागे स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारोपपत्तेः । नन्वद्वैतवादिनस्तव बुद्धिद्वया-भावात्तदधीनः सदसद्विभागः कथं सेत्स्यतीति चेत् सर्वत्र व्यवहारदशायां कल्पितस्य सदसद्विभागस्य हेतुभूतबुद्धिद्वयस्य सर्वैरुपल-भ्यमानत्वात् । नन्वेवमपि सतः सामान्यरूपतया विशेषाकाङ्क्षाया सामान्यविशेषरूपे द्वे वस्तुनी स्यातामितिचेन्न । सोऽयमित्यादि-सामानाधिकरण्यवद्घटः सन्नित्यादिसामानाधिकरण्यस्यैकवस्तुनिष्ठत्वाद्वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगात् । ननूक्तसामानाधिकर-ण्यस्यैकवस्तुनिष्ठत्वं न वाच्यं नीलमुत्पलमितिवद्धर्मधर्मिविषयतया तस्य सुवचत्वादितिचेन्न । नीलोत्पलमिति सामानाधिकरण्यस्य धर्मधर्मिविषयस्य गौणत्वात् । तदपेक्षयानुवृत्ते व्यावृत्तं कल्पितमिति ऐक्यनिष्ठस्यैव मुख्यस्यौचित्यात् । तथाच सन् घटः सन् पटः सन्हस्ती सन्नश्वः सन् गौरित्येवं बुद्धिद्वयमुपलभ्यते तयोश्च बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति घटादेर्विकारस्य व्यभिचारित्वं पूर्वं दर्शितं नतु सद्बुद्धिर्व्यभिचरति घटे नष्टेऽपि पटादौ तद्दर्शनात् । एतेन घटे नष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति प्रत्युक्तम् । तस्माद्घटादिबुद्धिविषयोऽसत् व्यभिचारात् रज्जूरगवत्, सद्बुद्धिविषयस्तु नासत् अव्यभिचारादिदमंशवत् । ननु यथा घटे विनष्टे सद्बुद्धिः पटादौ दृश्यते तथा घटबुद्धिरपि घटान्तर इतिचेन्न । घटबुद्धेः पटादावदर्शनात् । ननु नष्टे घटे सद्बुद्धिरपि तत्र न दृश्यत इति चेन्न । यतो घटादिनाशे व्यक्तिनाशे जातेरिव विशेष्यस्य विशेषणीभूतसत्ताभिव्यञ्जकस्याभावात् सद्बुद्धेरप्यदर्शनं नतु तस्या वि-षयस्य सत्ताया अभावाददर्शनम् । ननु द्वयोः सतोरेव नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यत्वदर्शनात् सद्घटयोरपि विशेषणविशेष्यत्वाभ्युप-गमे द्वयोः सत्त्वावश्यंभावाद्घटादिकल्पितत्वानुमानं सामानाधिकरण्यबुद्धिबाधितं, घटादे. कल्पितत्वाभ्युपगमे तस्याभावेन समानाधि-करणत्वस्यायुक्तत्वादिति चेन्न । यतः सामानाधिकरण्यबुद्धिः पदार्थद्वयभानमपेक्षते न द्वयोः सत्त्वम् । मरीच्यादावन्यतरस्याभावेऽपि सदिदमुदकमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेः शीतोष्णादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्य सत्त्वेन कल्पितस्य वस्तुतोऽसतो भावः

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तुसद्भवति, विकारो हि सः, विकारश्च व्यभिचरति, यथा घटा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मप्रामाणिकत्वाद्रज्जुसर्पवत्, नहि धर्मिग्राहकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकं प्रामाण्यं कल्प्यते विषयस्य दुर्निरूपत्वादतोऽनिर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थः । कथं पुनरध्यक्षादिविषयस्य शीतोष्णादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राह—**विकारो हीति** । ततश्च विमतं मिथ्या आगमापायित्वात्संप्रतिपन्नवदिति फलितमाह—**विकारश्चेति** । वाचारम्भणश्रुतेर्द्वैतमिथ्यात्वेऽनुग्राहकत्वं दर्शयितुं चकारः । किंच कार्यं कारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—**यथेति** । निरूप्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सतोऽर्थस्य सुषुप्त्यादावदर्शनं सान्निध्याभावाद्वा द्रष्टुर्दृग्लोपाद्वा वक्तव्यम् । नाद्यः । आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र सद्भावकल्पनायोगात् । नान्त्यः । उदाहृतया श्रुत्यैव तन्निषेधात् । तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्वचम् । ननु सत आकाशादेः क्वचिदपि देशे काले चाभावो यद्यपि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशान्तरेऽभावोऽस्ति, प्रागसतोऽपि घटादेर्भावश्च दृष्टः, तत्कथमुच्यते 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इत्याशङ्क्य विद्वदनुभवेन निरस्यति—**उभयोरपीति** । अन्तो याथात्म्यम् । यथा स्वप्ने नभःकुम्भरज्जूरगादयो नित्यत्वानित्यत्व-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सन्मात्रस्य न विद्यते न संभवति पूर्ववद्विरोधादित्यर्थः । ननु सन्नाम किमपि वस्तु नास्त्येव यस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदः प्रतिषिध्यते । किं तर्हि सत्त्वं नाम परं सामान्यं यदाश्रयत्वेन द्रव्यगुणकर्मसु सद्व्यवहार. । तदेकाश्रयसंबन्धेन सामान्यविशेषसमवायेषु । तथाचासतः प्रागभावप्रतियोगिनो घटादे सत्त्वं कारणव्यापारात् सतोऽपि तस्याभावः कारणनाशाद्भवत्येवेति कथमुक्तं 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इति, एवं प्राप्ते परिहरति—**उभयोरपीत्यर्धेन** । उभयोरपि सदसतोः सतश्चासतश्चान्तो मर्यादा नियतरूपत्वं यत्सत्तत्सदेव यदसत्तदसदेवेति दृष्टो निश्चितः श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्विचारपूर्वकम् । कैः ? तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीलैर्ब्रह्मविद्भिः, नतु कुतार्किकैः । अतः कुतार्किकाणा न विपर्ययानुपपत्तिः । तुशब्दोऽवधारणे । एकान्तरूपो नियम एव दृष्टो नत्वनेकान्तरूपोऽन्यथाभाव इति तत्त्वदर्शिभिरेव दृष्टो नातत्त्वदर्शिभिरिति वा । तथाच श्रुतिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रम्य 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपसंहरन्ती सदेकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्य सत्यं दर्शयति, 'वाचारम्भणं विकारो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

परमार्थसत्ता न विद्यते । जन्मध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं च वस्त्वन्तरे देशान्तरे चानुपलब्धेः । तथा परमार्थसतः अविनाशिनोऽबाध्यस्यात्मनोऽतत्त्वविद्भिरज्ञातत्वादविद्यमानकल्पस्याभावोऽविद्यमानत्वं परमार्थतोऽसत्ता न संभवति सर्वत्राव्यभिचारात् त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वात् । इत्थं भाष्यकृद्भि· सदसतोः साध्यत्वं परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्वयोर्हेतुत्वं च बोधितम् । कैश्चित्तु—परिच्छिन्नस्यासतः शीतादेः प्रपञ्चस्य भावः सत्ता पारमार्थिकत्वं स्वान्यूनसत्ताकतादृशपरिच्छेदशून्यत्वं न विद्यते सतः सर्वत्रानुस्यूतसन्मात्रस्याभावः परिच्छिन्नत्वं न विद्यते इति व्याख्यातम् । परिच्छिन्नत्वं च त्रिविधं तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणं देशत· परिच्छिन्नत्वं, ध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणं कालतः परिच्छिन्नत्वं, अन्योन्याभावप्रतियोगित्वलक्षणं वस्तुतः परिच्छिन्नत्वम् । नन्वात्मनोऽप्याकाशवत्क्वाप्यसमवेतत्वात्समवायसंबन्धेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्मिन्नतिव्याप्तं, आकाशादेश्च यावन्मूर्तसंयोगित्वनियमात्संयोगसंबन्धेन तस्मिन्नव्याप्तं च, अमूर्तनिष्ठेतिविशेषणदाने त्वात्मन्यतिव्याप्तिस्तदवस्था, सर्वसंबन्धित्वाभावविवक्षायां सर्वसंबन्धशून्ये परमात्मन्यतिव्याप्ति· । सर्वसंबन्धिन्यज्ञानेऽव्याप्तिश्च । ध्वंसप्रतियोगित्वमप्याकाशादावव्याप्तं तेषां परैर्नित्यत्वाभ्युपगमात्, अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं चात्मनि व्यभिचारि तस्य जडनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वादन्यथास्य जडत्वापत्तेरितिचेन्न । अत्यन्ताभावेऽन्योन्याभावे च प्रतियोगिसमसत्ताकत्वविशेषणेनात्मन्यतिव्याप्तिवारणात् अज्ञानाकाशादौ स्वस्वसमानसत्ताकान्योन्याभावात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसत्त्वेनाव्याप्त्यभावात् । अविद्याकाशादेर्व्यावहारिकस्य पारमार्थिकाभावपक्षे स्वान्यूनसत्ताकेतिविशेषणं देयम् । अतएव प्रातिभासिकरजतादेर्व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वेऽपि न साधनवैकल्यम् । ध्वंसप्रतियोगित्वं च नाकाशादावव्याप्तम् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत.' इति श्रुतिसिद्धत्वेन तस्यानुमतत्वात् । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य.' इत्यत्रात्मनिदर्शनत्वं तु स्वसमानकालीनसर्वगतत्वेनाभूतसंप्लवस्थायित्वेन चेति द्रष्टव्यम्—इति तत्रोदाहृतव्याख्या 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतौ ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वबोधकस्यानन्तपदस्य पृथङ्निर्देशात् ब्रह्म सत्यमपरिच्छिन्नत्वात्, जगदसत्यं परिच्छिन्नत्वादित्यनुमानद्वये हेतुत्वेनोभयोर्निर्देशादप्रसिद्धार्थकल्पनात्मकेन हेतुसाध्ययोरैक्यापत्तिरूपेण च दोषेण ग्रस्ता यदि भाष्यानुरोधेन योजयितुं शक्या तर्हि निर्दुष्टेति दिक् । ननु सर्वेषामेव कुतो न निर्णय इत्याशङ्क्य सर्वेषां तत्त्वदर्शित्वाभावात्तत्त्वदर्शिनां त्वस्त्येव निर्णय इत्याह—**उभयोरिति** । उभयोरात्मानात्मनोः सदसतोरपि दृष्टोन्तः सत्सदेवासदसदेवेति निर्णयस्तत्त्व-

---

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसज्जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः, कार्यस्य घटादेर्मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वं, तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेन्न । सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत् यद्विषया व्यभिचरति तदसद् इति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते, सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे न नीलोत्पलवत्

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

माणमन्तर्बहिश्चेति शेषः । विमतं कारणान्न तत्त्वतो भिद्यते कार्यत्वाद्घटवदित्यर्थः । इतोऽपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यम् 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायादित्याह—जन्मेति । यदि कार्यं कारणादभिन्नं तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्मादविशेषः । तादात्म्येनावस्थानं तु न युक्तं तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात् । कार्यकारणविभागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विश्रमत्वादित्यभिप्रेत्याह—मृदादीति । कार्यकारणविभागविहीनं वस्त्वेव नास्तीति मन्वानश्चोदयति—तदसत्त्व इति । अनुवृत्तव्यावृत्तबुद्धिद्वयदर्शनादनुवृत्ते च व्यावृत्तानां कल्पितत्वादकल्पितं सर्वभेदकल्पनाधिष्ठानमकार्यकारणं वस्तु सिध्यतीति परिहरति—न सर्वत्रेति । संप्रति सतो वस्तुत्वे प्रमाणमनुमानमुपन्यस्यति—यद्विषयेति । यद्व्यावृत्तेष्वनुवृत्तं तत्सत् यथा सर्पधारादिष्वनुगतो रज्ज्वादेरिदमंशः । विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । व्यावृत्तस्य कल्पितत्वे प्रमाणमाह—यद्विषयेत्यादिना । यद्व्यावृत्तं तन्मिथ्या यथा सर्पधारादि, विमतं मिथ्या व्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः, इत्यनुमानद्वयमनुसृत्य सतोऽकल्पितत्वमसतश्च कल्पितत्वं स्थितमिति शेषः । ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते समस्तद्वैतवैतथ्यवादिनो विभागाभावादनुमानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह—सदसदिति । उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीने स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निर्वहति प्रातिभासिकविभागेन वियोगात्परमार्थस्यैव तद्धेतुत्वे केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः । कुतः सदसद्विभागस्य बुद्धिद्वयाधीनत्वं बुद्धिविभागस्यापि तत्राभावात्तत्राह—सर्वत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यविभागप्रतिभासहेतुत्वेति भावः । बुद्धिद्वयमनुरुध्य सदसद्विभागे सतः सामान्यरूपतया विशेषाकाङ्क्षायां सामान्यविशेषे द्वे वस्तुनी वस्तुभूते स्यातामिति चेत्तत्राह—समानाधिकरण इति । पदयोः सामानाधिकरण्यं बुद्ध्योरुपचर्यते, सोऽयमिति सामानाधिकरण्यवद्घटः सन्नित्यादि सामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठं वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगादित्यर्थः । नीलमुत्पलमितिवद्धर्मधर्मिविषयतया सामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वान्न वस्त्वैक्यविषयत्वमिति चेन्नेत्याह—न नीलेति । नहि सामान्यविशेषयोर्भेदेऽभेदे च तद्भावो भेदाभेदौ च विरुद्धावतो जातिव्यक्त्योः सामा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सत्यत्वासत्यत्वादिधर्मोपेततया निश्चिता अपि प्रबोधेन बाध्यन्ते तद्वज्जाग्रद्दृष्टा अपि ते तत्त्वज्ञानेन बाध्यन्ते । ननु जाग्रद्वासनावशात् स्वप्नगतनभआदौ नित्यत्वादिनिश्चयो भ्रम इतिचेत् अनादिकालप्रवृत्तप्राग्भवीयसंस्कारवशात् जाग्रन्नभआदावपि स भ्रम एवेति तुल्यम् । ननु स्वरूपसदेव रजतादिकं शुक्त्यादावध्यस्यते नत्वसत् शशशृङ्गादिकम् । गगना-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिश्रुतिस्तु विकारमात्रस्य व्यभिचारिणो वाचारम्भणत्वेनानृतत्वं दर्शयति, 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति श्रुतिः सर्वेषामपि विकाराणां सति कल्पितत्वं दर्शयति । सत्त्वं च न सामान्यं तत्र मानाभावात् । पदार्थमात्रसाधारण्यात्सत्सदिति प्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य स्वानुपपादकस्याकल्पनात् वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाह्यत्वेन संबन्धभेदस्य स्वरूपस्य च कल्पयितुमनुचितत्वात् विषयस्याननुगमेऽपि प्रतीत्यनुगमे जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । तस्मादेकमेव सद्वस्तु स्वतः स्फुरणरूपं ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं स्वतादात्म्याध्यासेन सर्वत्र सद्व्यवहारोपपादकं सन्घट इति प्रतीत्या तावत्सद्व्यक्तिमात्राभिन्नत्वं घटे विषयीकृतम्, न तु सत्तासमवायित्वम् । अभेदप्रतीतेर्भेदघटितसंबन्धानिर्वाह्यत्वात् । एवं द्रव्यं सद्गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धम् । द्रव्यगुणभेदासिद्धा च न तेषु धर्मिषु सत्त्वं नाम धर्मः कल्प्यते किंतु सति धर्मिणि द्रव्याद्यभिन्नत्वं लाघवात्, तच्च वास्तवं न संभवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत् । तदुक्तं वार्तिककारैः 'सत्तातोऽपि न भेदः स्याद्द्रव्यत्वादेः कुतोऽन्यतः । एकाकारा हि संवित्तिः सद्द्रव्यं सद्गुणस्तथा ॥' इत्यादि । सत्तापि नासतो भेदिका तस्याप्रसिद्धेः । द्रव्यत्वादिकं तु सद्धर्मत्वान्न सतो भेदकमित्यर्थः । अतएव घटाद्भिन्नः पट इत्यादिप्रतीतिरपि न भेदसाधिका घटपटतद्भेदानां सदभेदेनैक्यात् । एवं यत्रैव न भेदग्रहस्तत्रैव

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

नाशिनः शरीरस्य न भावः । अनवरतमवस्थाभिः परिणामित्वात् । नित्यसतश्च परमात्मनो नास्ति कदाचिद्विनाशः । अपरिणामधर्मत्वात् ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सन् घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्र । तयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति, तथाच दर्शितं, न तु सद्बुद्धिस्तस्माद्घटादिबुद्धिविषयोऽसन्, व्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत् न, पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् । विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिरतोऽपि न विनश्यति । अथ सद्बुद्धिवद्घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेन्न । पटादावदर्शनात् । सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेन्न, विशेष्याभावात् सद्बुद्धिर्विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात् । ननु पुनः सद्बुद्धेर्विषयाभावादेकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेन्न, सदिदमुदकमिति मरीच्यादावन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्य च सका-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौणं किंतु व्यावृत्तमनुवृत्ते कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः । सामान्यविशेषयोरुक्तन्यायं गुणगुण्यादावतिदिशति—**एवमिति** । तुल्यौ हि तत्रापि विकल्पदोषाविति भावः । सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या द्वे वस्तुनी सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिक्षिप्य विशेषाएव वस्तूनीति पक्षं प्रतिक्षिपति—**तयोरिति** । बुद्धिव्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारेऽपि कथं व्यावृत्तानां विशेषाणामवस्तुत्वमित्याशङ्क्याह—**तथाचेति** । विकारो हि स इत्यादाविति शेषः । न चैकं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्य द्वैरूप्यविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्बुद्धेरव्यभिचाराद्, बोधस्यापि सतस्तथात्वादित्याह—**नत्विति** । व्यभिचरतीति पूर्वेण संबन्धः । विशेषाणां व्यभिचारित्वे सतश्चाव्यभिचारित्वे फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति** । असत्वं कल्पितत्वम् । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति—**व्यभिचारादिति** । सद्बुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दोपात्तमेव हेतुमाह—**अव्यभिचारादिति** । सद्बुद्धिव्यभिचारद्वारा बोध्यस्यापि व्यभिचारात्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते—**घटे विनष्ट इति** । सद्बुद्धेर्घटमात्रबुद्धिवद्घटविषयत्वाभावान्न घटनाशे व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—**न, पटादाविति** । सद्बुद्धेरघटविषयत्वे निरालम्बनत्वायोगाद् विषयान्तरं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—**विशेषणेति** । सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभिचारित्वस्यासिद्धिमुद्धृत्य विशेषाणां कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारित्वस्यासिद्धिं शङ्कते—**सदिति** । यथा सद्बुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वादव्यभिचारिणी, अव्यभिचारः सतो दर्शितस्तथा घटबुद्धिरपि घटे नष्टे घटान्तरे दृष्टेत्यव्यभिचाराद्घटे व्यभिचारासिद्धौ विशेषान्तरेष्वपि कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः । घटबुद्धेर्घटान्तरे दृष्टत्वेऽपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचारात् पटादिविशेषेष्वपि व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युत्तरमाह—**पटादाविति** । विशेषाणामेवं व्यभिचारित्वे सतोऽपि तदुपपत्तेरव्यभिचारित्वहेतुसिद्धितादवस्थ्यमिति शङ्कते—**सद्बुद्धिरिति** । घटादिनाशदेशे तदुपरक्ताकारेण सत्त्वाभानेऽपि नासत्त्वं घटाद्यभावाधिष्ठानतया भानादित्याह—**न विशेष्येति** । यथा सर्वगता जातिरित्यत्र खण्डमुण्डादिव्यक्त्यभावदेशे गोत्वं व्यञ्जकाभावान्न व्यज्यते न गोत्वाभावात् तथा सत्त्वमपि घटादिनाशे व्यञ्जकाभावान्न भाति न स्वरूपाभावादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति—**सदित्यादिना** । सप्रतियोगिकविशेषणत्वव्यभिचारेऽपि स्वरूपाव्यभिचाराद्युक्तं सतः सत्त्वमिति भावः । द्वयोः सतोरेव विशेषणविशेष्यत्वदर्शनाद्घटसतोरपि विशेषणविशेष्यत्वे द्वयोः सत्त्वध्रौव्याद्घटादिविकल्पितत्वानुमानं सामानाधिकरण्यधीबाधितमिति चोदयति—**एकेति** । अनुभवमनुसृत्य बाधितविषयत्वमुक्तानुमानस्य निरस्यति—**नेत्यादिना** । घटादेः सति कल्पितत्वानुमानस्य दोषराहित्ये फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति** । प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्तावितिशब्दः । ननु नेदं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दिकं तु त्वद्रीत्या स्वरूपेण असदपि कथमात्मन्यध्यस्यत इतिचेन्न । अध्यासे हि पूर्वानुभवमात्रमपेक्षते नत्वनुभूतस्य स्वरूपेण सत्त्वमपि । दर्पणप्रतिबिम्बिते गगनेऽपि नैल्याध्यासदर्शनात् । नच गगने नैल्यं स्वरूपेण सत्यमस्ति अथचान्यत्राध्यस्यते । तस्मात् भ्रमपरम्परायाः संभवात् । स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृष्टमपि सदसतोर्याथात्म्यं प्रबुद्धैर्द्रष्टुं शक्यमेव ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

लब्धपदा सती सदभेदप्रतीतिर्विजयते, तार्किकैः कालपदार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमात्तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तपदार्थकल्पने मानाभावात्तस्यैव सर्वानुस्यूतस्य सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरणस्यापि सर्वानुस्यूतत्वेनैकत्वान्नित्यत्वं विस्तरेणाग्रिमश्लोके वक्ष्यते । तथाच यथा कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्य पटादेर्न देशान्तरे कालान्तरे वा घटत्वं, एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्यान्यत्राघटत्वं शक्रेणापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्वभावभङ्गायोगात्, एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा सतो देशान्तरे कालान्तरे वा सत्त्वं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा सतोऽन्यत्रासत्त्वं न शक्यते संपादयितुं

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

रणस्यासतो न विद्यते भाव इति । तथा सतश्चात्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम, एवमात्मानात्मनोः सदसतोरुभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत्सदेवाऽसदसदेवेति त्वनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः, तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वन्द्वानि विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥ किं पुनस्तत्सत् यत् सदेव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतं सर्वद्वैतशून्यत्वविवक्षायां शास्त्रतद्भाष्यविरोधात्केनापि पुनर्दुर्विदग्धेन स्वमनीषिकयोत्प्रेक्षितमेतदिति चेत्, मैवम्, किमिदं द्वैतप्रपञ्चस्य शून्यत्वं किं तुच्छत्वं किं सद्विलक्षणत्वम्, नाद्योऽनभ्युपगमात्, द्वितीयानभ्युपगमे तु तवैव शास्त्रविरोधो भाष्यविरोधश्च, सर्वं हि शास्त्रं तद्भाष्यं च द्वैतस्य सत्यत्वानधिकरणत्वसाधनेनाद्वैतसत्यत्वे पर्यवसितमिति त्रैविद्यवृद्धैस्तत्र तत्र प्रतिष्ठापितं, तथाच प्रक्षेपाशङ्कासंप्रदायपरिचयाभावादिति द्रष्टव्यम् । अनात्मजातस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपादं व्याख्याय द्वितीयपादमात्मनः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्याकल्पितत्वेन वस्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति—**तथेति** । नन्वात्मनः सदात्मनो विशेषेषु विनाशिषु तदुपरक्तस्य विनाशः स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टनाशेऽपि स्वरूपानाशस्योक्तत्वान्मैवमित्याह—**सर्वत्रेति** । ननु कदाचिदसदेव पुनः सत्त्वमापद्यते प्रागसतो घटस्य जन्मना सत्त्वाभ्युपगमात्, स च कदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यते स्थितिकाले सतो घटस्य पुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं सदसतोरव्यवस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं वा तुल्यं स्यादिति तत्राह—**एवमिति** । तुशब्दो दृष्टशब्देन संबध्यमानो दृष्टिमवधारयति । नहि प्रागसतो घटस्य सत्त्वमसत्त्वे स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधादसत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्त्या चेत्प्राप्तमितरेतराश्रयत्वमन्तरेणैव सत्त्वापत्तिमसत्त्वनिवृत्तावसत्त्वमवकाशि भवेत् । एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति भावः । कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसतश्च सत्त्वं प्रतिभातीत्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभावादित्याह—**तत्त्वेति** । तस्य भावस्तत्त्वं नच तच्छब्देन परामर्शयोग्यं किंचिदस्ति, प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—**तदित्यादिना** । ननु सदसतोरन्यथात्वं केचित्प्रतिपद्यन्ते केचित्तु तयोरुक्तनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाभिगच्छन्ति तत्र केषां मतमेषितव्यमिति तत्राह—**त्वमपीति** ॥ १६ ॥ ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा । प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षतया प्रलयदशायामशेषविशेषविनाशे विनाशः स्यात् । नचात्मादयो विशेषास्तदापि सन्तीति वाच्यम् । आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वाङ्गीकारात्प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मित्वादुक्तदोषाद्, द्वितीये तु स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कल्पितत्वाद्विनाशित्वमनुवृत्तत्वे तस्यैव सामान्यतया प्रागुक्तदोषानुषक्तिरिति मन्वानश्चोदयति—**किं पुनरिति** । सामान्यविशेषभावशून्यमखण्डैकरसं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रमितं सर्वविक्रिया-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तथाच श्रुतयः 'नेह नानास्ति किंचन', 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः', 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्याद्या अनात्मनोऽसत्त्वं आत्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयन्ति । एवं सतो ज्ञानेनासतो बाधात्कैवल्यं सिध्यतीति भावः ॥ १६ ॥ यस्याभावो नास्ति तस्य सतः सत्त्वे किं मानमित्याशङ्क्याह—**अविनाशीति** । तच्छब्देन प्रकृतं सत् परामृश्यते । येन सता इदं सर्वं वियदादि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

युक्तिसामान्यात्, अत उभयोर्नियतरूपत्वमेव द्रष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धौ विस्तरः । अतः सदेव वस्तु मायाकल्पिताऽसन्निवृत्त्याऽमृतत्वाय कल्पते सन्मात्रदृष्ट्या च तितिक्षाप्युपपद्यत इति भावः ॥ १६ ॥ नन्वेतादृशस्य सतो ज्ञानाद्भेदे परिच्छिन्न-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दर्शिभिर्ब्रह्मविद्भिः । तस्मात्त्वमपि तेषां दृष्टिमवलम्ब्य शोकमोहौ हित्वा शीतादींस्तितिक्षस्वेत्याशयः ॥१६॥ किं तत्सदित्याकाङ्क्षायामाह—**अविनाशि त्विति** । न विनष्टुं शीलमस्येति तत् जानीहि । तुशब्दोऽसतो व्यावृत्त्यर्थः । किं येनेदं सर्वं व्याप्तं निरवयवत्वात्

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विनाशो न विद्यते एवमुभयोः सदसतोरन्तो निर्णयो दृष्टः । कैः, तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः । एवंभूतविवेकेन सहस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्र सत्स्वभावमविनाशि वस्तु सामान्येनोक्तं विशेषतो दर्शयति—**अविनाशीति** । येन सर्वमिदमागमापायधर्मकं देहादि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तथाच 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' इति अनयोः सदसतोः अन्तः प्रतिष्ठापदं यत्रानयोर्विश्रान्तिः ॥ १६ ॥ यस्तत्त्वदर्शि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सर्वदैवास्तीत्युच्यते—अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टुं शीलमस्येति । तुशब्दः सतो विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । किं येन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशमाकाशेनेव घटादयः विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य न व्येत्युपचयापचयौ न यातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्य नैतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादिवत्, नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावाद्

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रहितं वस्तु प्रकृतं सद्विवक्षितमित्युत्तरमाह—**उच्यत इति** । आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्वजगद्व्यापकत्वं हेतुमाह—**येनेति** । आत्मनो विनाशाभावे युक्तिमाह—**विनाशमिति** । आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा परतो वा नाशस्तस्येष्यते । नाद्य इत्याह—**अविनाशीति** । देहादिद्वैतमसदुच्यते ततः सतो विशेषणं स्वतो नाशराहित्यम् । तस्य द्योतको निपात इत्याह—**तुशब्द इति** । आकाङ्क्षापूर्वकं विशेष्यं दर्शयति—**किमित्यादिना** । विमतमविनाशि व्यापकत्वादाकाशवत्, नहि प्रमितमेवोदाहरणं किंतु प्रसिद्धमपीति भावः । न द्वितीय इत्याह—**विनाशमिति** । न खल्वस्य विनाशं कर्तुं कश्चिदर्हतीति संबन्धः । विनाशस्य सावशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां द्वैराश्यमाश्रित्य व्याकरोति—**अदर्शनमिति** । न कश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र हेतुमाह—**अव्ययस्येति** । ब्रह्म हि स्वरूपेण व्येति स्वसंबन्धिना वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—**नैतदिति** । नहि निरवयवस्य स्वावयवापचयरूपव्ययः संभवतीत्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—**देहादिवदिति** । द्वितीयं निरस्यति—**नापीति** । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ततं व्याप्तम् । घटः सन्पटः सन्निति सर्वस्य सदभेदानुभवात् । यथा घटो मृत् शरावो मृदिति घटादीनां मृदभेदानुभवान्मृदुपादानकत्वं तद्वत्सर्वस्यापि सदुपादानकत्वं बोध्यम् । ननु मृद्वत्सदपि किं विकारवद्भवतीत्याशङ्क्याह—**अविनाशीति** । तत् सत् अविनाशि विद्धि । अयमर्थः —पूर्वावस्थापरित्यागोऽत्र विनाशः । मृद्धि पिण्डाकारतां त्यक्त्वा घटीभवति अतः सा विनाशशीला । विकारधाराश्रयत्वात् । ब्रह्म तु न तथा किंतर्हि रज्जुवत्स्वयमविनश्यदेव कार्याकारं भवति । स्वकीये च सत्तास्फुरणे कार्येऽर्पयति । अतोऽविनाशि । तथाच श्रुतयः 'अजायमानो बहुधा विजायते', 'जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः' । अजायमानः जन्माख्यं विकारमलभमानोऽपि विजायते वियदादिरूपेणाविर्भवति । तथा लोकदृष्ट्या जातो घटादिः परमार्थदृष्ट्या न जायते । परिणाम्युपादानस्याभावात् । मृदादेस्तु स्वाप्र-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं तच्चानाध्यासिकम्, अन्यथा जडत्वापत्तेः । तथाच्चानाध्यासिकज्ञानरूपस्य सतो धात्वर्थत्वादुत्पत्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेश्च । एवंचाहं घटं जानामीति प्रतीतेस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वं चेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमित्याशङ्क्याह—विनाशो देशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदः सोऽस्यास्तीति विनाशि परिच्छिन्नं तद्विलक्षणमविनाशि सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यं तु एव तत् सद्रूपं स्फुरणं त्वं विद्धि जानीहि । किं तत् । येन सद्रूपेण स्फुरणेनैकेन नित्येन विभुना सर्वमिदं दृश्यजातं स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यं ततं व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्त्यध्यासेन रज्जुशकलेनेव सर्पधारादि स्वस्मिन्समावेशितं तदविनाश्येव विद्धीत्यर्थः । कस्मात् । यस्मात् विनाशं परिच्छेदं अव्ययस्यापरिच्छिन्नस्यापरोक्षस्य सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य सतः कश्चित् कोऽप्याश्रयो वा विषयो वा इन्द्रियसंनिकर्षादिरूपो हेतुर्वा न कर्तुमर्हति समर्थो न भवति, कल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदकत्वायोगात् आरोपमात्रे चेष्टापत्तेः । अहं घटं जानामीत्यत्र ह्यहंकार आश्रयतया भासते घटस्तु विषयतया । उत्पत्तिविनाशवती काचिदहंकारवृत्तिस्तु सर्वतो विप्रसृतस्य सतः स्फुरणस्य व्यञ्जकतया आत्ममनोयोगस्य परैरपि ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमात्,

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्वरूपेण देहादिवत् आत्मीयाभावात् धनादिहान्या देवदत्तवच्च न व्येतीत्यव्ययं तस्यास्याव्ययस्य ब्रह्मणः स्वस्वरूपस्य विनाशमभावं बाधं न कश्चित् ईश्वरोऽपि कर्तुमर्हति शक्नोति । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । ननु नन्वेतादृशस्य सतो ज्ञानाद्भेदे परिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं, तच्चानाध्यासिकं, अन्यथा जडत्वापत्तेः । तथा चानाध्यासिकज्ञानरूपस्य सतो धात्वर्थत्वादुत्पत्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेश्च । एवं चाहं घटं जानामीति प्रतीतेस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वं चेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छिन्नशून्यत्वमित्याशङ्क्याह—**अविनाशि** । त्रिविधपरिच्छेदशून्यं तु एव तत्स-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ततं तत्साक्षित्वेन व्याप्तम् । तत्तु आत्मस्वरूपमविनाशि विनाशशून्यं विद्धि जानीहि । तत्र हेतुमाह—**विनाशमिति** ॥ १७ ॥ आग-

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं ब्रह्म व्येति, अतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽपि। आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रिया-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यथेति। द्विविधेऽपि व्ययायोगे फलितमाह—**अत इति।** किंच ब्रह्म परतो न नश्यत्यात्मत्वाद्घटवदित्याह—**न कश्चिदिति।** आत्मत्वहेतोरसिद्धिमुद्धरति—**आत्मा हीति।** तादात्म्यश्रुतिरत्र हीति हेतू क्रियते। अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्मात्मनो नाशकमुद्बन्धनादिदर्शनान्नेत्याह—**स्वात्मनीति॥ १७॥** सदसतोरनन्तरप्रकृतयोः स्वरूपाद्यभि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मृदादिवत्तुच्छत्वात्। अत एवं घटादिं को नु जनयेन्न कोऽपि। कुतस्तर्हि भासत इति चेत् रज्जूरगादिवदिति दत्तोत्तरमेतत्। तथा 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्', 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति सतः सत्यत्वेन प्राणोपलक्षितस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वं सतो भानमेव प्रपञ्चस्य भानमिति। तथाच प्रपञ्चगते सत्तास्फूर्ती सतः सत्त्वे प्रमाणमित्यर्थः। श्रुतिश्च 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति सतो जगदुपादानत्वं कार्यलिङ्गेन द्रढयति। सतोऽविनाशित्वं च विनाशहेत्वभावादित्याह—**विनाशमिति।** न व्येति नापक्षीयत इत्यव्ययम्। एतेन सर्वविकारशून्यस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः। अपक्षयो हि जन्मादिविकारवत एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोपलक्षणतया बोध्यः। न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतोरभावो दर्शितः। 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति श्रुतेः॥ १७॥ **एवं सत**

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तदुत्पत्तिविनाशैनैव च तदुपहिते स्फुरणरूपे सत्युत्पत्तिविनाशप्रतीत्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य स्वत उत्पत्तिविनाशकल्पनाप्रसङ्गः, ध्वन्यवच्छेदेन शब्दवद्घटाद्यवच्छेदेनाकाशवच्च। अहंकारस्तु तस्मिन्नध्यस्तोऽपि तदाश्रयतया भासते, तद्वृत्तितादात्म्याध्यासात् सुषुप्तावहंकाराभावेऽपि तद्वासनावासिताज्ञानभासकस्य चैतन्यस्य स्वतःस्फुरणात्, अन्यथैतावन्तं कालमहं किमपि नाज्ञासिषमिति सुषुप्तोत्थितस्य स्मरणं न स्यात्। नचोत्थितस्य ज्ञानाभावानुमितिरियमिति वाच्यम्। सुषुप्तिकालरूपपक्षाज्ञानाल्लिङ्गासंभवाच्चास्मरणादेर्व्यभिचारित्वात् स्मरणाजनकनिर्विकल्पकाद्यभावासाधकत्वाच्च। ज्ञानसामग्र्यभावस्य चान्योन्याश्रयग्रस्तत्वात्। तथाच श्रुतिः 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इत्यादिः। सुषुप्तौ स्वप्रकाशस्फुरणसद्भावं तन्नित्यतया दर्शयति। एवं घटादिर्विषयोऽपि तदज्ञातावस्थाभासके स्फुरणे कल्पितः। य एव प्रागज्ञातः स एवेदानीं मया ज्ञात इति प्रत्यभिज्ञानात्। अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। यथार्थानुभवः प्रमेति वदद्भिस्तार्किकैरपि ज्ञातज्ञापिकायाः स्मृतेर्व्यावर्तकमनुभवपदं प्रयुञ्जानैरेतदभ्युपगमात्। अज्ञातत्वं च घटादेर्न चक्षुरादिना परिच्छिद्यते तत्रासामर्थ्यात्तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रसङ्गाच्च। नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात्। नहीदानीं ज्ञातत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमातुं शक्यं, धारावाहिकानेकज्ञानविषये व्यभिचारात्। इदानीमेव ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञातत्वरूपं साध्याविशिष्टत्वादसिद्धम्। नचाज्ञातावस्थाज्ञानमन्तरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुता ग्रहीतुं शक्यते, पूर्ववर्तित्वाग्रहात्, घटं न जानामीति सार्वलौकिकानुभवविरोधश्च। तस्मादज्ञातं स्फुरणं भासमानं स्वाध्यस्तं घटादिकं भासयतीति घटादीनामज्ञाते स्फुरणे कल्पितत्वसिद्धिः। अन्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञातत्वतज्ज्ञानयोरनुपपत्तेः स्फुरणं चाज्ञातं स्वाध्यस्तेनैवाज्ञानेनेति स्वयमेव भगवान्वक्ष्यति 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इत्यत्र। एतेन विभुत्वं सिद्धम्। तथाच श्रुतिः 'महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव' इति, 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इति च ज्ञानस्य महत्त्वमनन्तत्वं च दर्शयति। महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसंबन्धित्वं, अनन्तत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमिति विवेकः। एतेन शून्यवादोऽपि प्रत्युक्तः, निरधिष्ठानभ्रमायोगान्निरवधिबाधायोगाच्च। तथाच श्रुतिः 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति सर्वबाधावधिं पुरुषं परिशिनष्टि। उक्तंच भाष्यकारैः 'सर्वं विनश्यद्वस्तुजातं पुरुषान्तं विनश्यति पुरुषो विनाशहेत्वभावान्न विनश्यति' इति। एतेन क्षणिकवादोऽपि परास्तः। अबाधितप्रत्यभिज्ञानादन्यदृष्टान्यस्मरणाद्यनुपपत्तेश्च। तस्मादेकस्य सर्वानु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

द्रूपं स्फुरणं विद्धि। किं तत्। येनेदं सर्वं ततं रज्जुशकलेनेव सर्पधारादि स्वस्मिन्समावेशितं यस्माद्विनाशं परिच्छेदमव्ययस्यापरिच्छिन्नस्यास्य कोऽप्याश्रयो वा विषयो वा इन्द्रियसंनिकर्षादिरूपो हेतुर्वा न कर्तुमर्हतीति। भाष्यकृद्भिः कुतो न व्याख्यातमितिचेन्मूलाक्षरैरुक्तशङ्कोत्तरस्य घटादिज्ञानस्य व्यावृत्त्यात्मकस्यात्मन्यध्यस्तत्वेऽपि तस्य स्वप्रकाशत्वाच्च जडत्वं व्यावृत्त्यादेरुत्पत्त्यादिमत्त्वेऽपि तस्य न तत्त्वमित्येवमादिरूपस्याप्रतीतेः, उत्तरत्रान्तवन्त इमे देहा इत्यस्य स्थानेऽन्तवन्त्य इमा वृत्तय इति वक्तव्यत्वापत्तेः। एवैषां नाशो भविष्यतीत्यर्जुनस्य भ्रमनिराकरणायात्मसंसृष्टदेहाद्यसत्यत्वप्रतिपादनस्यावश्यकत्वेनाश्रयत्वेत्यादेरार्थिकत्वाच्चेति गृहाण। किंच

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विरोधात् ॥ १७ ॥ किं पुनस्तदसद् यत् स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते—अन्तवन्त इति ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

चारित्वेन परमार्थतया सन्निर्धारितम् । इदानीमसन्निर्दिधारयिषया पृच्छति—**किं पुनरिति** । असदसदेवेति निर्धारितत्वात् प्रश्नस्य निरवकाशत्वमाशङ्क्य शून्यं व्यावर्त्य विवक्षितमसन्निर्धारयितुं तस्य सावकाशत्वमाह—**यत्स्वात्मेति** । देहादेरनात्मवर्गस्य प्रकृतासच्छब्दविषयतेत्याह—**उच्यत इति** । तेषां स्वातन्त्र्यं व्युदस्यति—**नित्यस्येति** । आकाशादिव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—**शरीरिण इति** । परिणामिनित्यत्वं व्यवच्छिनत्ति—**अनाशिन इति** । तस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमाह—**अप्रमेयस्येति** । देहादेरवस्तुत्वादात्मनश्चैकरूपत्वाद् युद्धे स्वधर्मे प्रवृत्तस्यापि तव न हिंसादिदोषसंभावनेत्याह—**तस्मादिति** । ननु देहादिषु सद्बुद्धेरनुवृत्तेस्तस्या विच्छेदाभावात्कथमन्तवत्त्वं तेषामिष्यते तत्राह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

आत्मनो नित्यत्वं असतो देहादेरनित्यत्वं चोक्तमुपसंहरन् एनं युद्धाभिमुखं करोति—**अन्तवन्त इति** । यद्यपि 'नासतो विद्यते भावः' इति असतां देहानां कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति परमार्थदृष्ट्या उक्तं तथापि तां दृष्टिमप्रति-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्यूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सतः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादुपपन्नं नाभावो विद्यते सत इति ॥ १७ ॥ ननु 'स्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं, तस्य देहधर्मत्वात् देहस्य चानुक्षणविनाशात्' इति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन्, 'नासतो विद्यते भावः' इत्येतद्विवृणोति । अन्तवन्तो विनाशिनः इमे परोक्षा देहाः उपचितापचितरूपत्वाच्छरीराणि । बहुवचनात्स्थूलसूक्ष्मकारणरूपाः विराट्सूत्राव्याकृताख्याः समष्टिव्यष्ट्यात्मान. सर्वे नित्यस्याविनाशिन एव शरीरिण आध्यासिकसंबन्धेन शरीरवत एकस्य आत्मनः स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य संबन्धिन. दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन चोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च । तथाच तैत्तिरीयकेऽन्नमयाद्यानन्दमयान्तान्पञ्च कोशान्कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पितं 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इति दर्शितम् । तत्र पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मको विराट् मूर्तराशिरन्नमयकोशः स्थूलसमष्टिः, तत्कारणीभूतोऽपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मको हिरण्यगर्भः सूत्रममूर्तराशि. सूक्ष्मसमष्टि:, 'त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म' इति बृहदारण्यकोक्तत्रयन्नात्मक सकर्मात्मकत्वेन क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोश उक्त. । नामात्मकत्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोश उक्तः । रूपात्मकत्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोश उक्तः । ततः प्राणमयमनोमयविज्ञानमयात्मक एव हिरण्यगर्भाख्यो लिङ्गशरीरकोशः । तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितचैतन्यात्मा सर्वसंस्कारशेषोऽव्याकृताख्य आनन्दमयकोश. । तेच सर्वे एकस्यैवात्मनः शरीराणीत्युक्तम् 'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' इति । तस्य प्राणमयस्यैष एव शरीरे भवः शारीर आत्मा यः सत्यज्ञानादिलक्षणो गुहानिहितत्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्य । एवं प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु योज्यम् । अथवा इमे सर्वे देहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्राणिसंबन्धिन एकस्यैवात्मन उक्ता इति योजना । तथाच श्रुति· 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥' इति सर्वशरीरसंबन्धिनमेकमात्मानं नित्यं विभुं दर्शयति । ननु नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं, तथाचाविद्यादिवत्कालेन सह नाशेऽपि तदुपपन्नमित्यत आह—**अनाशिन इति** । देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेऽपि यावत्काल-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

शुक्त्यध्यस्तरजतज्ञानस्य कल्पितत्ववत्सदध्यस्तघटादिज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेन कल्पितत्वस्य सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरित्यादिभाष्येण प्रदर्शितत्वादुक्तशङ्कानुत्थानमित्यभिप्रेत्याचार्यैरेवं न व्याख्यातमिति दिक् ॥ १७ ॥ किंपुनस्तदसदित्याकाङ्क्षायामाह—**अन्तवन्त इति** । ननु स्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वाद्देहस्य चानुक्षणविनाशित्वादिति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन् 'नासतो विद्यते भावः' इत्येतद्विवृणोति इति तु नत्वेत्यादिना देहात्मविवेकस्योक्तत्वमभिप्रेत्याचार्यैर्नावतारितम् । अन्तस्तत्त्वज्ञानेन बाधो येषां विद्यते तेऽन्तवन्तः । यथा शुक्त्यादिज्ञानेन शुक्तिरूप्यादयो बाध्यास्तथा इमे भ्रान्त्या प्रतीयमाना देहाः स्थूलादयो नित्यस्याबाध्यस्याध्यासिकसंबन्धेन कारणादिशरीरवतः देहा इति सकारणस्य शीतादेरप्युपलक्षणम् । देहानेकत्वाद्बहुवचनम् । पृथिव्यादिवद्व्यावहारिकनित्यत्वमाशङ्क्याह—**अनाशिन इति** । परमार्थनित्यस्य विद्वद्भिरुक्ताः अप्रमेयस्य रूपादिरहितत्वात्, व्याप्तिग्रहाभावात्,

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मापायधर्मकं संदर्शयति—**अन्तवन्त इति** । अन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तः । नित्यस्य सर्वदैकरूपस्य शरीरिणः शरीरवतः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

निर्दिष्टः स खलु नित्योऽनित्यो वेत्याशङ्क्याह—अविनाशि त्विति । तुश्चार्थे । आत्मा त्वविनाशी ॥ १७ ॥ अन्तवन्त इति । निरुपाख्यताकाले

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

अन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्या अन्तस्तथेमे देहाः । स्वप्नमायादेहादिवच्चान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यथेति । तथेमे देहाः सद्बुद्धिभाजोऽपि प्रमाणतो निरूपणायामवसाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्तीति शेषः । देहत्वादिना च जाग्रद्देहादेरन्तवत्त्वं संप्रतिपन्नवदनुमातुं शक्यमित्याह—**स्वप्नेति** । शरीरादेरन्तवत्त्वेऽपि प्रवाहरूपेणात्मनस्तत्संबन्धस्यानन्तवत्त्वमाशङ्क्याह—**नित्यस्येति** । प्रवाहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणानिरूपणान्न तदात्मनः देहाद्यभावे संबन्ध-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पद्यमानस्य नरकादिभयमनुरुध्यमानस्य व्यवहाराभिप्रायेण नित्यानित्यविभागमभिप्रेत्य देहानामन्तवत्त्वमुच्यत इति न दोषः नित्यत्वं कालापरिच्छेद्यत्वं तच्च व्यवहारे नभसोऽप्यस्तीत्यत उक्तं अनाशिन इति । नाशः अदर्शनं तद्वान् हि आकाशः 'नभ आत्मनि लीयते' इति स्मृतेः । अयं तु न तथेत्यनाशी । सर्वदैव प्रकाशमान इत्यर्थः । एतदपि न घटादिवद्दृश्यत्वेनेत्याह—**अप्रमेयस्येति** । तथाच श्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह 'एतदप्रमयं ध्रुवम्' इति अप्रमयमित्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्थायित्वरूपमौपचारिकं नित्यत्वं व्यवह्रियते । 'यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्' इति न्यायात् । आत्मनस्तु परिच्छेदत्रयशून्यस्याकल्पितस्य विनाशहेत्वभावान्मुख्यमेव कूटस्थनित्यत्वं नतु परिणामिनित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं चेत्यभिप्रायः । नन्वेतादृशे देहिनि किंचित्प्रमाणमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा निष्प्रमाणस्य तस्यालीकत्वापत्तेः शास्त्रारम्भवैयर्थ्यापत्तेश्च । तथाच वस्तुपरिच्छेदो दुष्परिहरः 'शास्त्रयोनित्वात्' इति न्यायाच्चात आह—**अप्रमेयस्येति** । 'एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्' । अप्रमयमप्रमेयम् । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति च श्रुतेः स्वप्रकाशचैतन्यरूप एवात्मा अतस्तस्य सर्वभासकस्य स्वभानार्थं न स्वभास्यापेक्षा किंतु कल्पिताज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थं कल्पितवृत्तिविशेषापेक्षा । कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात् 'यक्षानुरूपो बलिः' इति न्यायात् । तथाच सर्वकल्पितनिवर्तकवृत्तिविशेषोत्पत्त्यर्थं शास्त्रारम्भः, तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यमात्राधीनत्वात्स्वत· सर्वदा भासमानत्वात्सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाद्दृश्यमात्रभासकत्वाच्च न तस्य तुच्छत्वापत्तिः । तथाच 'एकमेवाद्वितीयं', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिशास्त्रमेव स्वप्रमेयानुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापादयति । अन्यथा स्वप्रामाण्यानुपपत्तेः । कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । आत्मनः स्वप्रकाशत्वं च युक्तितोऽपि भगवत्पूज्यपादैरुपपादितम् । तथाहि यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणानामन्यतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधि ज्ञानमिति सर्वत्र दृष्टम् । अन्यथा त्रितयान्यतरापत्तेः आत्मनि चाहं वा नाहं वेति न कस्यचित्संशयः, नापि नाहमिति विपर्यये व्यतिरेकः, प्रमा वेति तत्स्वरूपप्रमा सर्वदास्तीति वाच्यम् । तस्य सर्वसंशयविपर्ययधर्मित्वात् 'धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः' इति न्यायात् । अतएवोक्तम् 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च । कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुतः ॥' इति । प्रमाभासः संशयः स्वप्रकाशे सद्रूपे धर्मिणि प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषो नास्तीत्यर्थः । आत्मनो भासमानत्वे च घटज्ञानं मयि जातं नवेत्यादिसंशयः स्यात् । नचान्तरपदार्थे विषयस्यैव संशयादिप्रतिबन्धकत्वस्वभावः कल्प्यः बाह्यपदार्थे क्लृप्तेन विरोधिज्ञानेनैव संशयादिप्रतिबन्धसंभवे आन्तरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनाया अनौचित्यात् । अन्यथा सर्वविप्लवापत्तेः । आत्ममनोयोगमात्रं चात्मसाक्षात्कारे हेतुः । तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद्, घटादिभानेऽप्यात्मभानं समूहालम्बनन्यायेन तार्किकाणां प्रवरेणापि दुर्निवारम् । नच चाक्षुषत्वमानसत्वादिसङ्करः लौकिकत्वालौकिकत्ववदंशभेदेनोपपत्तेः सङ्करस्यादोषत्वाच्चाक्षुषत्वादेर्जातित्वानभ्युपगमाद्वा । व्यवसायमात्र एवात्मभानसामग्र्या विद्यमानत्वादनुव्यवसायोऽप्यपास्तः । नच व्यवसायभानार्थं सः । तस्य दीपवत्स्वव्यवहारे सजातीयानपेक्षत्वात् । नहि घटतज्ज्ञानयोरिव व्यवसायानुव्यवसाययोरपि विषयत्वविषयित्वव्यवस्थापकं वैजात्यमस्ति, व्यक्तिभेदातिरिक्तवैधर्म्यानभ्युपगमात्, विषयत्वावच्छेदकरूपेणैव विषयित्वाभ्युपगमे घटयोरपि तद्भावापत्तिरविशेषात् । ननु यथा घटव्यवहारार्थं घटज्ञानमभ्युपेयते तथा घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषयं ज्ञानमभ्युपेयं, व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति चेत्, कानुपपत्तिरुद्भाविता देवानांप्रियेण स्वप्रकाशवादिनः । नहि व्यवहर्तव्यभिन्नत्वमपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सदृशस्यान्यस्यानिरूपणात्प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्, तेन विनानुपपद्यमानस्याभावात्, अभावत्वाभावात्, प्रत्यक्षादिभिरपरिच्छेद्यस्य अथवाऽज्ञाते हि वस्तुनि प्रमाणान्वेषणा भवति, ज्ञातश्चात्मा देहाद्भिन्नः सर्वैः प्राणिभिः योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एव नप्तॄननुभवामीत्यनुसंधानदर्शनात् । स्वप्ने देवादिशरीरमास्थाय तदुचितान्भोगान्भुक्त्वा प्रबुद्धो मनुष्यदेहं प्राप्य मनुष्य एवाहं नतु देव

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्थूलविनाशयोगिनः तदन्यथानुपपत्तेरेव च विनाशिनः प्रतिक्षणमवस्थान्तरभागिनः । यदुक्तं 'अन्ते पुराणं दृष्ट्वा प्रतिक्षणं नवत्वहानिरनु-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः । नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं, नित्यत्वस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽप्यन्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबन्धोऽस्येत्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्माभूदिति नित्यस्यानाशिन इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य । प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः । नन्वागमेनात्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न, आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति । नहि पूर्वमित्थमहमित्यात्मानमप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । नह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणमतद्धर्माध्यारोपणमात्र-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सिद्धिरित्यभिसंधायोक्तं—**विवेकिभिरिति** । पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य निरस्यति—**नित्यस्येत्यादिना** । नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिध्यर्थं नाशद्वैविध्यं प्रतिज्ञातं प्रकटयति—**यथेत्यादिना** । नाशस्य निरवशेषत्वेन सावशेषत्वेन च सिद्धे द्वैविध्ये फलितमाह—**तत्रेति** । विशेषणाभ्यां कूटस्थनित्यत्वमात्मनो विवक्षितमित्यर्थः । अन्यतरविशेषणमात्रोपादाने परिणामिनित्यत्वमात्मनः शङ्क्येतेत्यनिष्टापत्तिमाशङ्क्याह—**अन्यथेति** । औपनिषदत्वविशेषणमाश्रित्याप्रमेयत्वमाक्षिपति—**नन्विति** । इतश्चात्मनो नाप्रमेयत्वमित्याह—**प्रत्यक्षादिनेति** । तेन चागमप्रवृत्त्यपेक्षया पूर्वावस्थायामात्मैव परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञातत्वसंभवाद्, अज्ञातज्ञापकं प्रमाणमिति च प्रमाणलक्षणादित्यर्थः । एतदप्रमेयमित्यादिश्रुतिमनुसृत्य परिहरति—**नेत्यादिना** । कथं मानमनपेक्ष्यात्मनः सिद्धत्वमित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति—**सिद्धे हीति** । प्रमित्सोः प्रमेयमिति शेषः । तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति—**नहीति** । आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन्न प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह—**नह्यात्मेति** । प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वात्तत्र चाज्ञातताया व्यवहारे संभवात्तत्प्रामाण्यस्य च व्यावहारिकत्वाद्विशिष्टे तत्प्रवृत्तावपि केवले तदप्रवृत्तेः यद्यपि नात्मनि तत्प्रामाण्यं तथापि तद्धितश्रुत्या शास्त्रस्य तत्र प्रवृत्तिरवश्यंभाविनीत्याशङ्क्याह—**शास्त्रं त्विति** । शास्त्रेण प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि प्रतिपादिते प्रमात्रादिविभागस्य व्यावृत्तत्वा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

स्याप्रमेयमित्यर्थः । एतच्चात्मनि प्रमाणाप्रसराज्ज्ञेयम् । तथाच श्रुतिः 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति । प्रसिद्धिस्त्वस्य प्रत्यगात्मत्वादेव । 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ज्ञानविशेषणं व्यवहारहेतुतावच्छेदकं गौरवात् । तथाचेश्वरज्ञानवद्योगिज्ञानवत्प्रेयमिति ज्ञानवच्च स्वेनैव स्वव्यवहारोपपत्तौ न ज्ञानान्तरकल्पनावकाशः । अनुव्यवसायस्यापि घटज्ञानव्यवहारहेतुत्वं किं घटज्ञानज्ञानत्वेन किंवा घटज्ञानत्वेनैवेति विवेचनीयम्, उभयस्यापि तत्र सत्त्वात् । तत्र घटव्यवहारे घटज्ञानत्वेनैव हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्तेनैव रूपेण घटज्ञानव्यवहारेऽपि हेतुतोपपत्तौ न घटज्ञानज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावाच्च । तथाच नानुव्यवसायसिद्धिरेकस्यैव व्यवसायस्य व्यवसातरि व्यवसेये व्यवसाये च व्यवहारजनकत्वोपपत्तेरिति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकराः । औपनिषदास्तु मन्यन्ते स्वप्रकाशज्ञानरूप एवात्मा न स्वप्रकाशज्ञानाश्रयः कर्तृकर्मविरोधेन तद्ज्ञानानुपपत्तेः ज्ञानभिन्नत्वे घटादिवज्जडत्वेन कल्पितत्वापत्तेश्च स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोऽप्यात्माऽविद्योपहितः सन्साक्षीत्युच्यते, वृत्तिमदन्तःकरणोपहितः प्रमातेत्युच्यते । तस्य चक्षुरादीनि करणानि स चक्षुरादिद्वारान्तःकरणपरिणामेन घटादीन्व्याप्य तदाकारो भवति । एकस्मिंश्चान्तःकरणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्यं अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं चैकलोलीभावापन्नं भवति । ततो घटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमात्रभेदात्स्वाज्ञानं नाशयदपरोक्षं भवति घटंच स्वावच्छेदकं स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति अन्तःकरणपरिणामश्च वृत्त्याख्योऽतिस्वच्छः स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भास्यत इत्यन्तःकरणतद्वृत्तिघटानामपरोक्षता । तदेतदाकारत्रयमहं जानामि घटमिति भासकचैतन्यस्यैकरूपत्वेऽपि घटंप्रति वृत्त्यपेक्षत्वात्प्रमातृता अन्तःकरणतद्वृत्ती प्रति तु वृत्त्यनपेक्षत्वात्साक्षितेति विवेकः । अद्वैतसिद्धौ सिद्धान्तबिन्दौ च विस्तरः । यस्मादेवं प्रागुक्तन्यायेन नित्यो विभुरसंसारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशशङ्कया स्वधर्मे युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरतिर्न युक्तेति युद्धाभ्यनुज्ञया भगवानाह—**तस्माद्युध्यस्व भारतेति** । अर्जुनस्य स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तस्य तत उपरतिकारणं शोकमोहौ तौ च विचारजनितेन विज्ञानेन बाधिताविति 'अपवादापवादे उत्सर्गस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदस्यात्मनोऽबाध्यमानत्वाच्च योगमाहात्म्येन सिंहादिशरीरभेदेऽप्यात्मनोऽभेदेन ज्ञातत्वाच्च । तथा इन्द्रियेभ्योऽपि भिन्न आत्मा सर्वैर्ज्ञायते योऽहमद्राक्षं स एवेदानीं शृणोमीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् । बुद्धिमनोभ्यामपि भिन्नः तयोः करणत्वेन कर्तृत्वाश्रयत्वायोगात् । अहं कृश इत्यादिप्रत्ययस्तु प्रेमास्पदे पुत्रादौ विकलेऽहमेव विकल इत्यादिप्रत्ययवदुपपद्यते ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निवर्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनि प्रतिपद्यते नत्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथाच श्रुतिः–'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इति । यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चात्मा तस्माद् युध्यस्व । युद्धादुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः । नह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्ते, अतस्तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शुक्कमस्यान्त्यत्वमपौरुषेयतया निर्दोषत्वाच्चास्य प्रामाण्यमित्यर्थः । तथापि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं तस्य स्वतःसिद्धत्वेनाविषयत्वादज्ञातज्ञापनायोगादित्याशङ्क्य स्वतो भानेऽपि प्रतीचो मनुष्योऽहं कर्ताहमित्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामतद्धर्माणामध्यारोपणेनात्मनि प्रतीयमानत्वात्तन्मात्रनिवर्तकत्वेनात्मनो विषयत्वमनापद्यैव शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते सिद्धंतु निवर्तकत्वादिति न्यायादित्याह—अतद्धर्मेति । घटादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेन किमित्यात्मनि शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याशङ्क्य जडत्वाजडत्वाभ्यां विशेषादिति मत्वाह—नत्विति । ब्रह्मात्मनो मानापेक्षामन्तरेण स्वतः स्फुरणे प्रमाणमाह—तथाचेति । साक्षादन्यापेक्षामन्तरेणापरोक्षादपरोक्षस्फुरणात्मकं यद्ब्रह्म न च तस्यात्मनोऽर्थान्तरत्वं सर्वाभ्यन्तरत्वेन सर्ववस्तुसारत्वात्तमात्मानं व्याचक्ष्वेति योजना । अप्रमेयत्वेनाविनाशित्वं प्रतिपाद्य फलितं निगमयति—यस्मादिति । स्वधर्मनिवृत्तिहेतुनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति—युद्धादिति । आत्मनो नित्यत्वादिस्वरूपमुपपाद्य युद्धकर्तव्यत्वविधानाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयोऽत्र भातीत्याशङ्क्याह—नहीति । युध्यस्वेति वचनात्तत्कर्तव्यत्वविधिरस्तीत्याशङ्क्याह—युद्ध इति । कथं तर्हि कथं भीष्ममहमित्याद्यर्जुनस्य युद्धोपरमपरं वचनमिति तत्राह—शोकेति । यदि स्वतो युद्धे प्रवृत्तिस्तर्हि भगवद्वचनस्य का गतिरित्याशङ्क्याह—तस्येति । भगवद्वचनस्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वे सत्यर्जुनप्रवृत्तेः स्वाभाविकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १८ ॥ 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इत्यत्र पूर्वार्धेन तत्पदार्थसमर्थनमुत्तरार्धेन निरीश्वरवादस्य परिणामवादस्य वा निराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिभानस्यौपचारिकत्वप्रदर्शनार्थमन्तवन्त इत्यादि वचनमिति केचित् । अस्तु नामायमपि पन्थाः । पूर्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थस्योत्प्रेक्षा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

श्रुतेः । उक्तंच 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च । यत्प्रसादात्प्रसिध्यन्ति तदसंभावना कुतः ॥' इति । तस्माद्युध्यस्व भारत । भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादनित्यत्वाच्च स्वयमेव नष्टप्रायतया हननान्निवृत्त्या त्वया स्वधर्मो न नाशनीय इति भावः ॥ १८ ॥ ननु 'नासतो विद्यते भावः' इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन निःस्वरूपत्वात्कर्तृत्वं न संभवति । अतः सत एव कर्तृत्वं बन्धमोक्षभाक्त्वं च वाच्यम् । अन्यथाऽन्तःकरणे बन्ध

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्थितिः' इति न्यायेन युध्यस्वेत्यनुवादो न विधिः । यथा 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्युत्सर्गः, 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यपवादः, 'अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम्' इति तदपवादः । तथाच मुमुक्षोर्ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्रापवादापवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेनैव षष्ठी । तथाच 'कर्मणिच' इति निषेधाप्रसराद्ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मषष्ठीसमासः सिद्धो भवति । कश्चित्त्वेतस्मादेव विधेर्मोक्षे ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति प्रलपति । तन्न । युध्यस्वेत्यतो मोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वाप्रतीतेः । विस्तरेण चैतदग्रे भगवद्गीतावचनविरोधेनैव निराकरिष्यामः ॥ १८ ॥ नन्वेवं 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना भीष्मादिबन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेऽपनीतेऽपि तद्वधकर्तृत्वनिबन्धनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः । नहि यत्र शोको नास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः, द्वेष्यब्राह्मणवधे शोकाविषये पापाभावप्रसङ्गात् । अतोऽहं कर्ता त्वं प्रेरक इति द्वयोरपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्मादात्मनोऽज्ञातत्वान्न प्रमाणपरिच्छेद्यता । ननु कथं शास्त्रस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यम् । तस्य स्वतःसिद्धस्य ज्ञातत्वेनाविषयत्वादितिचेत्सत्यम् । तथापि शास्त्रस्यात्माध्यस्तसमूलकर्तृत्वाद्यनात्मधर्मनिरासकत्वेन प्रामाण्यमुपपद्यते । तथाच भाष्यम् 'नहि पूर्वमित्थमहमित्यात्मानं प्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । नह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणम् । अतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रामाण्यमात्मनः प्रतिपद्यते नत्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन' । तथाच श्रुतिः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा' इति । यस्मादात्मा नित्यः केनापि क्वचिदपि कदापि न नश्यति देहाश्चानित्यत्वान्नश्यन्त्येव, तस्माद्धे भारत भरतवंशोद्भव, त्वं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

अतएव अनाशिनो विनाशरहितस्याप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मन इमे सुखदुःखादिधर्मका देहा उक्तास्तत्त्वदर्शिभिः । यस्मादेवमात्मनो न विनाशः नच सुखदुःखादिसंबन्धः तस्मान्मोहजं शोकं त्यक्त्वा युध्यस्व । स्वधर्मं मा त्याक्षीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवं भीष्मादिमृत्यु-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भीयते' इति । मुनिनापि 'कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणेक्षणे । वर्तते सर्वभावेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते ॥' इति । पृथगर्थाभिधानमिति ।

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते अहमेव तेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्मृषैव ते, कथं—य एनमिति । य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं देहहनने हतोऽहमिति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तावुभौ न विजानीतो न ज्ञातवन्तावविवेकेनात्मानमहंप्रत्ययविषयं हन्ताहं हतोऽस्म्यहमिति देहहननेनात्मानमहंप्रत्ययविषयं यौ विजानीत-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मात्रमूलत्वं निराकर्तुं मन्त्रद्वयं भगवानानीतवानिति श्लोकद्वयस्य संगतिं दर्शयति—**शोकमोहादीति** । तत्र प्रथममन्त्रस्य संगतिमाह—**यत्त्विति** । प्रत्यक्षनिबन्धनत्वादमुष्या बुद्धेर्मृषात्वमयुक्तमित्याक्षिपति—**कथमिति** । प्रत्यक्षस्याज्ञानप्रसूतत्वेनाभासत्वात्तत्कृता बुद्धिर्न प्रमेति परिहरति—**य एनमिति** । 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्' इत्याद्यामृचमर्थतो दर्शयित्वा व्याचष्टे—**य एनमिति** । हन्तारं हतं वात्मानं मन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशङ्क्याह—**हन्ता-**

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

आत्मनश्च मोक्ष इति तयोर्वैयधिकरण्यं स्यात् । तथा येन सर्वमिदं ततमिति सतो देहाद्युपादानत्वं चोक्तम् । तथाच हननक्रियां प्रत्येकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं चापतति तच्च विरुद्धम् । स्वात्मनि स्वव्यापारायोगात् । नहि वह्निर्वह्निं दहतीति युक्तमित्याशङ्क्याह—**य एनमिति** । यश्च तार्किकादिरेनमात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं मन्यते, यश्च चार्वाकादिरेन हतं हननक्रियायाः कर्मीभूतं मन्यते, तावुभावपि न जानीतः । आत्मतत्त्वमिति शेषः । यस्मान्नायं हन्ति न हन्यते । नहि यः कर्ता स आत्मा, नापि देह आत्मा, तयोः प्रागेवानात्मत्वावधारणात् । अयं भावः—यथायःपिण्डे वह्निसंबन्धादेव दग्धृत्वं नतु स्वतः, एवं मात्राद्युदयसमनियतं कर्तृत्वं मात्रादिधर्म एव नात्मनः । आत्मनि तु कर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसंबन्धादेव । अतो मात्रादिविशिष्टस्यैव बन्धो न केवलस्य । मोक्षश्च मात्रादिवियोग एवेति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यम् । नच मात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्ति । सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्य व्यवहारयोग्यस्य ब्रह्मज्ञानैकबाध्यस्य स्वप्नमायागन्धर्वनगरादितुल्यस्य तत्स्वरूपस्याभ्युपगमात् । तस्मान्न कर्तृत्वमात्मधर्मः । यथोक्तम् 'आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्तताम् । नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेः ॥'

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

हिंसानिमित्तपातकापत्तेरयुक्तमिदं वचनं 'तस्माद्युध्यस्व भारत' इत्याशङ्क्य काठकपठितयर्चा परिहरति भगवान्—एनं प्रकृतं देहिनमदृश्यत्वादिगुणकं यो हन्तारं हननक्रियाया कर्तारं वेत्ति अहमस्य हन्तेति विजानाति, यश्चान्य एनं मन्यते हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं देहहननेन हतोऽहमिति विजानाति, तावुभौ देहाभिमानित्वादेनमविकारिणमकारकस्वभावमात्मानं न विजानीतो न विवेकेन जानीतः शास्त्रात् । कस्मात् । यस्मान्नायं हन्ति न हन्यते । कर्ता कर्म च न भवती-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

युध्यस्व स्वधर्मं युद्धं मा त्याक्षीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अहमेतेषां हन्ता मयैते हन्यन्त इत्यर्जुनबुद्धेर्मृषात्वबोधनाय ऋचावुदाहरति—**य इति** । यत्तु नन्वेवमशोच्यानित्यादिना बन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेऽपनीतेऽपि तद्वधकर्तृत्वनिबन्धनपापस्य नास्ति प्रतीकारः शोकाविषयेऽपि द्वेष्यब्राह्मणवधे पापस्य सत्त्वात् । अतः कर्तुर्मम प्रेरकस्य तव च हिंसानिमित्तपापापत्तेरयुक्तमिदं वचनं तस्मादित्यादीत्याशङ्कां काठकपठितयर्चा परिहरति य इति तद्विचार्यम् । ऋचि हन्त्रादेः पापं न जायते इति परिहारस्यानुक्तेः वधनिबन्धनबन्ध्वविच्छेदस्यात्मनित्यत्वप्रतिपादकपूर्वग्रन्थेन नाशाभावोक्त्या प्रतिषिद्धत्वेन तन्निबन्धनपापस्यापि निवारितत्वाच्छङ्काया अनुत्थानात् । यस्मा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

निमित्तः शोको निवारितः । यच्चात्मनो हन्तृत्वनिमित्तं दुःखमुक्तं 'एतान्न हन्तुमिच्छामि' इत्यादिना तदपि तद्वदेव निर्निमित्तमित्याह—**य एनमिति** । एनमात्मानम् । आत्मनो हननक्रियायां कर्मत्वं कर्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुर्नायमिति ॥ १९ ॥ न हन्यत

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पृथगर्थक्रियाकारित्वादितियावत् ॥ १८ ॥ देहा अन्तवन्तो विनाशिनश्च । आत्मा तु नित्यः । यतोऽप्रमेयः । प्रमेयस्य तु जडस्य परिणामित्वं नत्वजडस्य चिदेकरूपस्य । स्वभावान्तरायोगात् । एवं देहा नित्यमन्तवन्त इति शोचितुमशक्याः । आत्मा नित्यमविनाशी । तेन न शोचनादेः तन्त्रेणायमेकः कृत्यप्रत्यययोर्द्वयोरर्थयोर्मुनिना दर्शितः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति । य एनमिति । एनमात्मानं देहं च यो हन्तारं

१ मधुसूदन०,

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वाभविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते नच कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥ कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

हमिति । हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्यत्र हेतुमाह—**यस्मादिति** । आत्मनो हननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति—**अविक्रियत्वादिति** ॥ १९ ॥ तदेव साधयितुं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिमन्त्रान्तरमवतारयति—**कथमिति** । सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतुं विशदयन्मन्त्रमेव पठति—**न जायत इति** । जन्ममरणविक्रियाद्वयप्रतिषेधं साधयति—**नायमिति** । अयमात्मा भूत्वा नाभविता, न वा भूत्वा भूयो भवितेति योजना । न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते किंतु सर्वमेव विक्रियाजातमित्याह—**अज इति** । वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

इति । किंच कर्तृत्वं रागद्वेषादिविकारवत एव संभवति तद्वांश्च दुःखीत्यात्मनोऽनुभूयमानं साक्षित्वं बाध्येत । यथोक्तम् 'नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥' इति । नच सतो देहाद्युपादानत्वेन हननक्रियाकर्मत्वं संभवति । विवर्तवादाभ्युपगमात् । नह्यध्यस्तस्य धर्मैरधिष्ठाने विकारो दृश्यते । यथोक्तं भाष्ये 'यत्र यदध्यस्तं तत्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाऽणुमात्रेणापि न संबध्यते' इति । विवृतं चैतद्वृद्धैः 'नहि भूमिरूषरवती मृगतृट्जलवाहिनीं सरितमुद्वहति । मृगवारिपूरपरिपूरवती न नदी तथोपरभुवं स्पृशति ॥' इति । एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादनात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनि तदुभयविरोधोद्भावनमपि निरस्तं वेदितव्यम् । एवं चार्वाकतार्किकाभिमतौ देहात्मकर्त्रात्मवादौ । 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तु हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥' इति काठकोक्तेन मन्त्रेण पूर्वार्धे पाठभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ ॥ १९ ॥ नायं हन्ति न हन्यत इत्युक्तं तत्र न हन्यत इत्येतदुपपादयति तत्रस्थेनैव द्वितीयेन मन्त्रेण—**न जायत इति** । अयं आत्मा कदाचित् न जायते अभिनवो नोत्पद्यते । न वा म्रियते निरन्वयो न नश्यति । तार्किकाभिमतघटवत् । तत्र क्रमेण हेतुद्वयम्—**अजो नित्य इति** । अजत्वान्न जायते । नित्यत्वाच्च न वा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्यर्थः । अत्र य एनं वेत्ति हन्तारं हतं चेत्येतावति वक्तव्ये पदानामावृत्तिर्वाक्यालंकारार्था । अथवा य एनं वेत्ति हन्तारं तार्किकादिरात्मनः कर्तृत्वाभ्युपगमात्, तथा यश्चैनं मन्यते हतं चार्वाकादिरात्मनो विनाशित्वाभ्युपगमात्, तावुभौ न विजानीत इति योज्यम् । वादिभेदख्यापनाय पृथगुपन्यासः । अतिशयातिकातरविषयतया वा पृथगुपदेशः । 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्' इति पूर्वार्धे श्रौतः पाठः ॥ १९ ॥ कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेण—'जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यति' इति षड्भावविकारा इति वार्ष्यायणिरिति नैरुक्ताः । तत्राद्यन्तयोर्निषेध । क्रियते न जायते म्रियते वेति । वाशब्दः समुच्चयार्थः । न जायते

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

देवं प्रागुक्तन्यायेन नित्यो विभुरसंसारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशशङ्कया स्वधर्मे युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरतिर्न युक्तेति स्वपूर्वोक्तिविरोधात् द्रूप्यब्राह्मणवधे शोकाभावे द्रूप्यत्वस्य हेतोः पापासाधकत्वेन दृष्टान्तस्य वैषम्यात् संघातवधनिबन्धनपापाभावस्याग्रिमग्रन्थेन क्षत्रधर्मबोधकेन वक्ष्यमाणत्वाच्च । नत्वत्राद्यैकोनविंशतिश्लोकैरशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्येतस्य विवरणं क्रियते, 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यष्टाभिः श्लोकैः 'प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक्प्रयत्नानिराकर्तव्यत्वादिति स्वपूर्वग्रन्थार्थविरोधावित्यास्तां तावत् । य एनमात्मानं हननक्रियायाः कर्तारं यश्च तस्याः कर्म जानाति तौ द्वौ देहात्मबुद्धिमत्त्वेन भ्रान्तौ न विजानीतः । यतोऽयमात्मा देहभिन्नोऽविक्रियत्वाद्धननक्रियायाः कर्ता नतएव कर्म च न भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ 'जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यति' इति यास्कोक्तान्षड्भावविकारानात्मनि निराकुर्वंस्तस्याविक्रियत्वं साधयति—**नेति** । कदाचित्पदं सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इत्येतदेव षड्भावविकारशून्यत्वेन द्रढयति—नेति । न जायत इति जन्मप्रतिषेधः । न म्रियते चेति विनाशप्रतिषेधः । वाशब्दौ

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

हतं च वेत्ति तस्याज्ञानम् । अतएव स बद्धः ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचित् । एतदेव स्फुटयति—नायं भूत्वेति । अयमात्मा न

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

न जायते नोत्पद्यते, जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नात्मनो विद्यत इत्यर्थः । तथा न म्रियते वा । वाशब्दश्चार्थे । न म्रियते चेत्यन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवं यस्मादयमात्माभूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनस्तस्मान्न म्रियते, यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके, वाशब्दान्नशब्दाच्चायमात्माऽभूत्वा भविता वा देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते, यो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जायते । यस्मादेवं तस्मादजो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जनिलक्षणेति । विकल्पार्थत्वं व्यावर्तयति—चेति । निष्पन्नमर्थं निर्दिशति—नेत्यादिना । संबन्धमेवाभिनयति—न कदाचिदिति । अन्त्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति । उक्तमेव व्यनक्ति—यो हीति । आत्मनि तु भूत्वा पुनर्भवनाभावान्नास्ति मृत्युरित्यर्थः । आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह—वाशब्दादिति । अभूत्वेति च्छेदः । देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणम् । उक्तमेवार्थं साधयति—यो हीति । जन्माभावे तत्पूर्विकास्तित्वविक्रियापि नात्मनोऽस्तीत्याह—यस्मादिति । प्राणवियोगादात्मनो मृतेरभावे सावशेषनाशाभाववन्निरव-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

म्रियत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानधारारूपः । तस्य विज्ञानवादिभिरजत्वनित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमित्यनुवर्तते । अयं भूत्वा भूयो भविता न । भूयोऽसकृत् भूत्वा भवितेति भवनक्रियाद्वयस्य क्त्वाप्रत्ययोक्तं समानकर्तृत्वं धात्रैक्याभिप्रायेण । भूत्वैव भविता नतु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति । तार्किकाणां हि विज्ञानमुत्पत्तिस्थितिनाशक्षणव्यापित्वात्रिक्षणावस्थायि । विज्ञानवादिना तु पूर्वस्य नाशक्षण एवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः सएव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्याव्यवधानाद्भूत्वा भवितेत्युक्तम् । तादृशोऽप्ययं न, यतः शाश्वतः शश्वदेकरूपः । योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामीति बाल्यस्थाविरयोरात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात् । नच सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानम् । सादृश्यग्रहीतुः स्थिरस्याभावात् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न म्रियते चेत्यर्थः । कस्मादयमात्मा नोत्पद्यते यस्मादयमात्मा कदाचित्कस्मिन्नपि काले न भूत्वा अभूत्वा प्राक् भूयः पुनरपि भविता न । यो ह्यभूत्वा भवति स उत्पत्तिलक्षणां विक्रियामनुभवति । अयं तु प्रागपि सत्त्वादतो नोत्पद्यतेऽतोऽजः । तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचित् भूयः पुनः न भविता । न वा शब्दाद्वाक्यविपरिवृत्तिः । यो हि प्राग्भूत्वोत्तरकाले न भवति स मृतिलक्षणां विक्रियामनुभवति, अयं तूत्तरकालेऽपि सत्त्वादतो न म्रियतेऽतो नित्यः । विनाशायोग्य इत्यर्थः । अत्र न भूत्वेत्यत्र समासाभावेऽपि नानुपपत्तिर्नानुयाजेष्वितिवत् । भगवता पाणिनिना महाविभाषाधिकारे नञ्समासपाठात् । यत्तु कात्यायनेनोक्तं 'समासनित्यताभिप्रायेण वा वचनानर्थक्यं तु स्वभावसिद्धत्वात्' इति, तत् भगवत्पाणिनिवचनविरोधादनादेयम् । तदुक्तमाचार्यशबरस्वामिना 'असद्वादी हि कात्यायनः' इति । अत्र न जायते म्रियते वेति प्रतिज्ञा, कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय इति तदुपपादनं, अजो नित्य इति तदुपसंहार, इति विभाग. । आद्यन्तयोर्विकार-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पदैः संबन्धनीयम् । न कदाचिज्जायते यतोऽयमात्मा न भूत्वा भूयः पुनर्भविता न, यस्माच्च भूत्वा भवनक्रियामनुभूय भूयोऽभविताऽभावं गन्ता वा न, तस्मान्न कदाचिन्म्रियते च । वाशब्दश्चार्थे । यद्वा अयं ना पुरुषो भूत्वा पुनर्भविता न अस्ति, विक्रियायोग्यो नच भवतीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे द्वितीयोऽपि वाशब्दश्चार्थे । उक्तरीत्या ना अयमिति च्छेदे पूर्वेनकारस्य म्रियत इत्यनेन संबन्धः । न अयमिति च्छेदे त्वस्येति बोध्यम् । भाष्यकृद्भिस्तु सुगमत्वादयमर्थस्त्यक्तः । यतो न जायतेऽतोऽजः यतो न म्रियतेऽतो नित्य. । ये त्वन्ये[1]—अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानधारारूप., तस्य विज्ञानवादिभिरजत्वनित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमित्यनुवर्तते । अयं भूत्वा भूयो भविता न भूयोऽसकृद्भूत्वा भवितेति भवनक्रियाद्वयस्य क्त्वाप्रत्ययोक्तसमानकर्तृत्वधात्रैक्याभिप्रायेण भूत्वैव भविता नतु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति, तार्किकाणां हि विज्ञानं उत्पत्तिस्थितिनाशक्षणव्यापित्वात्,

६ श्रीधरीव्याख्या ।

चार्थे । नचायं भूत्वा उत्पद्य भविता भवति अस्तित्वं भजते । किंतु प्रागेव स्वतः सद्रूप इति जन्मानन्तरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेधः । तत्र हेतुः यस्मादजः । यो हि जायते स जन्मानन्तरमस्तित्व भजते नतु यः स्वयमेवास्ति स भूयोऽप्यन्यदस्तित्वं भजत इत्यर्थः । नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः । शाश्वतः शश्वद्भव इत्यपक्षयप्रतिषेधः । पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः । पुरापि नव एव नतु

[1] नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च । यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थैः प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह—शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते । शश्वद्भवः शाश्वतः । नापक्षीयते स्वरूपेण । निरवयवत्वान्निर्गुणत्वाच्च । नापि गुणक्षयेणापक्षयः । अपक्षयविपरीतापि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्धतेऽभिनव इति चोच्यते । अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पुरापि नव एवेति पुराणो न वर्धत इत्यर्थः । तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शेषनाशाभावोऽपि सिध्यतीत्याह—**यस्मादिति** । ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं न पृथक्प्रयतितव्यमिति तत्राह—**यद्यपीति** । **स्वशब्दैः** मध्यवर्तिविक्रियानिषेधवाचकैरिति यावत् । आर्थिकेऽपि निषेधे निषेधस्य सिद्धतया शाब्दो निषेधो न पृथगर्थवानित्याशङ्क्याह—**अनुक्तानामिति** । नित्यशब्देन शाश्वतशब्दस्य पौनरुक्त्यं परिहरन्व्याकरोति—**शाश्वत इत्यादिना** । अपक्षयो हि स्वरूपेण वा स्याद्गुणापचयतो वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—**नेत्यादिना** । पुराणपदस्यागतार्थत्वं कथयति—**अपक्षयेति** । तदेव स्फुटयति—**यो हीति** । न म्रियते वेत्यनेन चतुर्थपादस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य व्याचष्टे—**तथेत्यादिना** । ननु हिंसार्थो हन्तिः श्रूयते

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यद्वा जन्ममरणहीनोऽपि धर्मान्तरविशिष्टः पूर्वं भूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविता इत्यपि न । भूत्वैव भविता नत्वभूत्वेति योजना । आर्हता हि शरीरपरिमाणमात्मानमभ्युपगच्छन्तो नित्यस्यैवात्मनः क्रमेण व्युत्क्रमेण वा मशकमनुजमतंगजशरीरप्राप्तौ परिमाणभेदं मन्यमाना भूतस्यैवात्मनो विशेषणीभूतपरिमाणभवनादौपचारिकं भवनमभ्युपगच्छन्ति तदपि न । शाश्वतत्वादेव उपचयापचयवतो मध्यमपरिमाणस्य वस्तुनो नित्यत्वायोगात् । अनेनैव सुखदुःखादिधर्मान्तरोत्पत्त्यात्मनो भाक्तं भूत्वा भवनं प्रत्याख्येयम् । नहि दुःखादिधर्मिणः स्वनाशमन्तरेणात्यन्तिकदुःखोच्छेदः संभवति । घटादौ यावद्रूपनाशादर्शनात् । नन्वजत्व नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशेऽप्यस्ति अत आह—**पुराण इति** । पुरा वियदादिसृष्टेः प्रागपि नव एव । एतेन अपक्षयादिधर्मराहित्यान्मुख्यमजत्वादिकं आत्मन एव, वियदादेस्त्वमुख्यं तदिति दर्शितम् । अतएव शरीरे हन्यमाने न हन्यते । भाष्ये तु वाशब्दश्चार्थे । न जायते म्रियते चेत्यर्थः । तत्रोपपत्तिः—अयं न भूत्वा अनुत्पद्य न भविता घटादिवदतो न जायते । अथवा नञः पूर्वान्वयित्वं, न जायते

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

योर्निषेधेन मध्यवर्तिविकाराणां तद्व्याप्यानां निषेधे जातेऽपि गमनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणयापक्षयश्च वृद्धिश्च स्वशब्देनैव निराक्रियते । तत्र कूटस्थनित्यत्वादात्मनो निर्गुणत्वाच्च न स्वरूपतो गुणतो वापक्षय संभवतीत्युक्तं शाश्वत इति । शश्वत्सर्वदा भवति नापक्षीयते नापचीयत इत्यर्थ. । यदि नापक्षीयते तर्हि वर्धतामिति नेत्याह—**पुराण इति** । पुरापि नव एकरूपो नत्वधुना नूतनां काञ्चिदवस्थामनुभवति । यो हि नूतनां कांचिदुपचयावस्थामनुभवति स वर्धत इत्युच्यते लोके । अयं तु सर्वदैकरूपत्वान्नापचीयते नोपचीयते चेत्यर्थः । अस्तित्वविपरिणामौ तु जन्मविनाशान्तर्भू-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्रिक्षणावस्थायिविज्ञानवादिनां तु पूर्वस्य नाशक्षण एवोत्तरस्योत्पत्तिक्षण. सएव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्याव्यवधानाद्भूत्वा भवितेत्युक्तम् । तादृशोऽप्ययं नेत्यादिवर्णयन्ति तैर्विकारनिषेधोपक्रमादिविरोधस्य परिहारः प्रदर्शनीयः । एतेनाजत्वान्न जायते नित्यत्वान्न म्रियत इत्यपि प्रत्युक्तम् । नायं भूत्वेत्यादेर्हेतुत्वस्य भाष्यकारैः प्रदर्शितत्वेन न जायत इत्यादेरेव हेतुत्वौचित्यात् । एवं जन्मनाशास्तित्वरूपविकारत्रयं निराकृत्यावशिष्टान्विकारान्निराकरोति—**शाश्वत इत्यादिना** । शश्वद्भवः शाश्वत इत्यनेनापक्षयस्य निरवयवत्वान्निर्गुणत्वात् । पुराप्यभिनवः पुराण इत्यनेन वृद्धिरूपस्य हन्यमाने विपरिणम्यमाने शरीरे न हन्यते न विपरिणम्यत इत्यनेन विपरिणामस्य विकारस्य प्रतिषेध. । तथाच भाष्यम् 'हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै ।' अस्मिन्श्लोके षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थ. । यस्मादेवं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

परिणामतो रूपान्तर प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः । यद्वा न भवितेत्यस्यानुषङ्गं कृत्वा भूयोऽधिकं यथा भवति तथा न भवतीति वृद्धिप्रतिषेधः । अजो नित्य इति चोभयवृद्ध्यभावे हेतुरित्यपौनरुक्त्यम् । तदेवं 'जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यती'त्येवं यास्कादिभिर्वेद-

१ नीलकण्ठ.

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न विपरिणम्यत इत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य संबन्धः ॥ २० ॥ 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय 'न जायत' इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—वेदाविनाशिनमिति । वेद विजानात्यविनाशिनमन्त्यभावविकार-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तत्कथं विपरिणामो निषिध्यते तत्राह—**हन्तिरिति** । हिंसार्थत्वसंभवे किमित्यर्थान्तरं हन्तेरिष्यते तत्राह—**अपुनरुक्तताया इति** । हिंसार्थत्वे मृतिनिषेधेन पौनरुक्त्यं स्यात्तन्निषेधार्थं विपरिणामार्थत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापत्तिर्विपरिणामस्तदर्थश्चेदत्र हन्तिरिष्यते तदा निष्पन्नमर्थमाह—**नेति** । न जायत इत्यादिमन्त्रार्थमुपसंहरति—**अस्मिन्निति** । षण्णां विकाराणामात्मनि प्रतिषेधे फलितमाह—**सर्वेति** । आत्मनः सर्वविक्रियाराहित्येऽपि किमायातमित्याशङ्क्याह—**यस्मादिति** ॥ २० ॥ पूर्वश्लोकार्थस्यैवोत्तरत्रापि प्रतिभानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकमवतारयति—**य एनमित्यादिना** । कर्तृत्वाद्यभिमानविरोधादद्वैतकूटस्थात्मनिश्चयसामर्थ्यात्प्राप्तं विदुषः संन्यासं विद्यापरिपाकार्थमभ्यनुजानाति—**वेदेति** । पदद्वयस्य पूर्वमेव पौनरुक्त्यपरिहारेऽपि प्रकारान्तरेणापौनरुक्त्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

न वा म्रियत इति । यतो भूत्वा अभविता घटवद्विनाशी न अतो न म्रियत इति । शाश्वतः पुराण इत्येनाभ्यामुपचयापचयौ निषिध्येते इति न हन्यते न विपरिणम्यत इति च व्याख्यातम् । केचिदेवमाहुः—न जायते म्रियते इति प्रतिज्ञा । कदाचिदित्यादिना तस्या उपपादनम् । अज इत्यादिरुपसंहार इति ॥ २० ॥ नायं हन्तीत्येतदुपपादयति · **वेदेति** । विनष्टु अदर्शनं गन्तुं शीलमस्येति विनाशि रज्जूरगतुल्यमुपाधित्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराख्यं ततोऽन्यं अविनाशिनम् । अतएव नित्यं नाशहीनम् । तत्र हेतुः अजम् । जन्मवान् हि अनित्यः अयं तु अजत्वान्नित्यश्चेत्यर्थः । ननु विनाशिनः स्वकार्यापेक्षया अन्यत्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्याभिमते प्रधाने तार्किकाभिमते न[illegible]चास्त्यत उक्तं अव्ययमिति । न व्येति पूर्वावस्थां त्यजतीत्यव्ययमपरिणामि । प्रधानं तु 'चलं गुणवृत्तम्' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्वात्पृथङ्निषिद्धौ । यस्मादेवं सर्वविकारशून्य आत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्सबद्धोऽपि केनाप्युपायेन न हन्यते न हन्तुं शक्यत इत्युपसंहारः ॥ २० ॥ 'नायं हन्ति न हन्यते' इति प्रतिज्ञाय न हन्यत इत्युपपादितं, [illegible] न [illegible]त्युपपादयन्नुपसंहरति—न विनष्टुं शीलं यस्य तमविनाशिनमन्त्यविकाररहितम् । तत्र हेतुः अव्ययं न विद्यते व्ययो[illegible] गुणापचयो वा यस्य तमव्ययम् । अवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदुभयरहितस्य न विनाशः सम्भवती[illegible] ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण संबन्ध इति । एतेनास्तित्वपरिणामौ जन्मविनाशान्तर्भूतत्वान्न पृथङ्निषिद्धौ, यस्मादेवं सर्वविकारशून्य आत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्संबद्धोऽपि केनाप्युपायेन न हन्यते न हन्तुं शक्यत इत्युपसंहार इति ग्रन्थार्थः । आद्यन्तविकारयोर्निषेधे मध्यतनानां निषेधे सिद्धेऽपि तेषामुपादानमवस्थान्तरक्रियान्तरोपलक्षणार्थम् ॥ २० ॥ 'नायं हन्ति न हन्यते' इति मन्त्रकृता प्रतिज्ञां न जायत इति मन्त्रेणात्मनो विक्रियत्वकथनपरेणोपपाद्य स्वयमुपसंहरति—**वेदेति** । एतेन नायं हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न हन्यत इत्युपपादितम् । इदानीं न हन्तीत्युपपादयतीति परास्तम् । कस्मादयमात्मा हननक्रियाया कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेणेति स्वपूर्वग्रन्थविरोधादन्यथा मन्त्रे न्यूनतापत्तेश्च । एतेन नायं हन्ति न हन्यत इत्युक्तं तत्र न हन्यत इत्येतदुपपादयति न जायत इति, न हन्तीत्येतदुपपादयति वेदेतीत्यपि परास्तम् । एनं मन्त्र-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

वादिभिरुक्ताः षड्भावविकारा निरस्ताः । यदर्थमेते विकारा निरस्तास्तं प्रस्तुतं विनाशाभावमुपसंहरति, न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति ॥ २० ॥ अतएव हन्तृत्वाभावोऽपि पूर्वोक्तः प्रसिद्ध इत्याह—**वेदेति** । नित्यं वृद्धिशून्यम्, अव्ययमपक्षयशून्यम्, अजमविना-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

न भूत्वा भविता अपितु भूत्वैव । अतो न जायते नच म्रियते । यतो भूत्वा न न भविता अपितु भवितैव ॥ २० ॥ वेदाविनाशिनमिति ।

१ मधुसूदन २ मधुसूदन. ३ नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

रहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेति संबन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजं जन्मरहितमव्ययमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति, कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति, न कथंचित्कंचिद्धन्ति न कथंचित्कंचिद्घातयतीत्युभयत्राक्षेप एवार्थः । प्रश्नार्थासंभवात् हेत्वर्थस्याविक्रियत्वस्य च तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन कथितः, विदुषः कं कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्या-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

माह—**अविनाशिनमित्यादिना** । प्रश्नेऽपि संभवति किमिति नञुल्लेखेन व्याख्यायते तत्राह—**उभयत्रेति** । उत्तरत्र प्रतिवचनादर्शनान्नात्र प्रश्नः संभवतीत्यर्थः । विवक्षितं प्रकरणार्थं निगमयति—**हेत्वर्थस्येति** । अविक्रियत्वं हेत्वर्थस्तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादिति यावत् । यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोऽभिमतस्तर्हि किमिति हन्त्यर्थ एवाक्षिप्यते तत्राह—**हन्तेरिति** । उक्तं हेतुमाक्षेप्तुं पृच्छति—**विदुष इति** । अभिप्रायमप्रतिपद्यमानो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

न्यायेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणममाणमेव सर्वदास्तीति तेषामभ्युपगमात् । आकाशस्यापि 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति उत्पत्तिश्रवणादजत्वाभावादेव नाव्ययत्वम् । तादृशं आत्मानं यो वेद अपरोक्षीकरोति स पुमान् कथं केन प्रकारेण कमन्यं घातयति हननक्रियायां प्रवर्तयति । कं वा हन्ति । न केनचित्प्रकारेण कमपि घातयति न वा हन्तीत्यर्थः । द्वैताभावात् । तथाहि श्रुतिर्विद्यावस्थायां सर्वकारकव्यापारं निषेधति । 'यत्र

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ननु जन्यत्वेन विनाशित्वमनुमास्यामहे, नेत्याह—**अजमिति** । न जायत इत्यजमाद्यविकाररहितम् । तत्र हेतुः नित्यं सर्वदा विद्यमानम् । प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं नतु सर्वदा सत इत्यभिप्रायः । अथवा अविनाशिनमबाध्यं सत्यमिति यावत् । नित्यं सर्वव्यापकम् । तत्र हेतुः । अजमव्ययं जन्मविनाशशून्यं, जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात् । एवं सर्वविक्रियाशून्यं प्रकृतमेनं देहिनं स्वमात्मानं यो वेद विजानाति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां साक्षात्करोति अहं सर्वविक्रियाशून्यः सर्वभासक. सर्वद्वैतरहित परमानन्दबोधरूप इति, स एवं विद्वान्पुरुषः पूर्णरूपः कं हन्ति कथं हन्ति । किंशब्द आक्षेपे । न कमपि हन्ति न कथमपि हन्तीत्यर्थ. । तथा कं घातयति । कथं घातयति । कमपि न घातयति कथमपि न घातयतीत्यर्थः । नहि सर्वविकारशून्यस्याकर्तुर्हननक्रियायां कर्तृत्वं संभवति । तथाच श्रुतिः 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इति । शुद्धमात्मानं विदुषस्तदज्ञाननिबन्धनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावं दर्शयति । अयमत्राभिप्रायो भगवतः—वस्तुगत्या कोऽपि न करोति न कारयति च किंचित् सर्ववि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मन्त्रेणोक्तस्वरूपमविनाशिनमन्त्यविकाररहितं नित्यमविपरिणामिनम् । अव्ययमपक्षयरहितं तत्र हेतुरजं जन्मरहितत्वात्सर्वविकारशून्यं यो वेद जानाति सोऽविक्रियः स्वात्मदर्शी विद्वान्कं कथं घातयति हन्तारं प्रयोजयति, तथा कं हन्ति न कथंचित्कंचिदपीत्यर्थः । तथा त्वमपि विद्वान्भूत्वा स्वयं हननकर्ता शिखण्ड्यादिप्रयोजकश्चेति कर्तृत्वकारयितृत्वे स्वस्मिन्माऽध्यारोपयेत्याशयः । ननु [१]नं विनष्टुं शीलमस्य तमविनाशिनमन्त्यविकाररहितं, तत्र हेतुरव्ययं न विद्यते व्ययोऽवयवापचयो गुणापचयो वा यस्य तमव्ययं, अवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदुभयरहितस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः । ननु जन्यत्वे विनाशित्वमनुमास्यामहे नेत्याह—**अजमिति** । न जायत इत्यजमाद्यविकाररहितं, तत्र हेतुर्नित्यं सर्वदा विद्यमानं, प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं नतु सर्वदा रत इत्यभिप्राय. । अथवाऽविनाशिनमबाध्यं सत्यमिति यावत् । नित्यं सर्वव्यापकं, तत्र हेतुरजमव्ययं जन्मविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात् । [२]यद्वा विनष्टुमदर्शनं गन्तुं शीलमस्येति विनाशि रज्जूरगतुल्यमुपाधित्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराख्यं ततोऽन्यमविनाशिनम् । अतएव नित्यं नाशहीनं । तत्र हेतुः अजं । जन्मवान्हि अनित्य. अयं त्वजत्वान्नित्यश्चेत्यर्थः । ननु विनाशिनः स्वकार्यापेक्षयान्यत्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्याभिमते प्रधाने, तार्किकाभिमते नभसि चास्त्यत उक्तमव्ययमिति । न व्येति पूर्वावस्थां न त्यजतीत्यव्ययम् । परिणामि प्रधानं तु 'चल गुणवृत्तम्' इति न्यायेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणममानमेव सर्वदास्तीति तेषामभ्युपगमात् । आकाशस्यापि 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्युत्पत्तिश्रवणादन्तवत्त्वभावादेव नाव्ययत्वमित्येवमाचार्यैः कुतो न व्याख्यातमिति चेत् सर्वविक्रियाशून्यमेनं यो वेदेति प्रकृतानुसारिवाक्यार्थस्यर्जुमार्गेण सम्यक्संभवे क्लिष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वमभिप्रेत्येति गृहाण । तथाच एनं नित्यमविनाशिनं सदैव नाशरहितं नभआकाशादिवद्व्यवहारदशायां नाशरहितं अतएवाजं जन्मरहितं नित्यम्, अविनाशिनो जन्यत्वायोगात्, अतएवाव्ययं सदैकरसं यो

१ मधुसूदन॰. २ नीलकण्ठ .

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

क्षिपति भगवान्—कथं स पुरुष इति । ननूक्तमेवात्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवहेतुः कारणविशेषः सत्यमुक्तो नतु स कारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियत्वादात्मन इति । नह्यविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवतीति चेन्न । विदुष आत्मत्वात्, न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता, अतः पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो युक्तः—कथं स पुरुष इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धात्मा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

हेतुविशेषं पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । उक्तमङ्गीकृत्याक्षिपति—सत्यमिति । विदुषो विज्ञानात्मनो ब्रह्मणश्च वेद्यस्य विरुद्धधर्मत्वेन दहनतुहिनवद्भिन्नत्वाद्विदुषः सर्वकर्मत्यागेनासौ कारणविशेषः स्यादित्याह—अन्यत्वादिति । अविक्रियत्वादिति च्छेदः । तथापि कूटस्थमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्यमानस्य कुतो विक्रिया संभवेद्ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशङ्क्याह—नहीति । 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुत्या समाधत्ते—न विदुष इति । किंच विद्वत्ता विशिष्टस्य वा केवलस्य वा । नाद्यः । विशिष्टस्य विद्वत्तायां विशेषणस्यापि तत्प्रसङ्गान्न च विशेषणीभूतसंघातस्याचेतनत्वाद्विद्वत्ता युक्तेत्याह—न देहादीति । द्वितीये तु जीवब्रह्मविभागासिद्धिरित्याह—असंहत इति । किंच प्रामाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासिद्धत्वात्प्रातिभासिकस्य च बिम्बप्रतिबिम्बयोरनैकान्त्याद्भेदानुमानायोगाज्जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलितमाह—इति तस्येति । नन्वविक्रियस्य ब्रह्मस्वरूपतया सर्वकर्मासंभवे विदुषो विद्वत्तापि कथं संभवति, नहि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य विद्यालक्षणा विक्रिया स्वक्रिया भवितुमर्हति तत्राह—यथेति । अदृष्टेन्द्रियादिसहकृतमन्तःकरणं प्रदीपप्रभावद्विषयपर्यन्तं परिणतं बुद्धिवृत्तिरुच्यते । तत्र प्रतिबिम्बितं चैतन्यमभिव्यञ्जकबुद्धिवृत्त्यविवेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवह्रियते । तेनात्मोपलब्धा कल्प्यते । तच्चाविद्याप्रयुक्तमिथ्यासंबन्धनिबन्धनं तथैवाध्यासिकसंबन्धेन ब्रह्मात्मैक्याभिव्यञ्जकवाक्योत्थबुद्धिवृत्तिद्वारा विद्वानात्मा व्यपदिश्यते, नच मिथ्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि । अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयति । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादि । एतेन सर्वकारकोपमर्दिन्या विद्यायाः सर्वकारकसापेक्षैः कर्मभिः सह समुच्चयो निरस्तः । परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन शीतोष्णयोरिव द्वयोरेककार्यकारित्वस्य रथाश्वन्यायेनासंभवादित्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्रियाशून्यस्वभावत्वात्, परंतु स्वप्न इवाविद्यया कर्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यते मूढः । तदुक्तं 'उभौ तौ न विजानीतः' इति । श्रुतिश्च 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि । अतएव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्वदधिकारिकाणि । विद्वांस्तु समूलाध्यासबाधान्नात्मनि कर्तृत्वादिकमभिमन्यते स्थाणुस्वरूपं विद्वानिव चोरत्वम् । अतो विक्रियारहितत्वादद्वितीयत्वाच्च विद्वान्न करोति कारयति चेत्युच्यते । तथाच श्रुतिः 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' इति । अर्जुनो हि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोषमुभयत्राप्याशशङ्के । भगवानपि विदिताभिप्रायो हन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप । आत्मनि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वेदेत्यर्थः । यद्वा एनं नित्यं, तत्र हेतुरविनाशिनम् । अविनाशित्वे हेतुरजमव्ययमपक्षयरहितम् । यद्वा एनमविनाशिनमजमव्ययं यो नित्यं सदैव वेदेत्यर्थः । अथवा वेद आ विनाशिनमिति छेदः । अज्ञानेनावृतत्वादासमन्ताददर्शनं गतमेनं यो नित्यं सच्चिदानन्दात्मना सदैव सन्तं अज्ञानावृतत्वाद्रज्जुशकलवत्तस्यासत्त्वाभावात् । तथा ज्ञानेन जातः क्षीण इति प्रतीयमानमप्यजं अव्ययं यो वेदेत्यादि यत्किंचित्कल्पनस्य बालैरप्यस्मदादिभिः सुकरत्वेन मार्गप्रदर्शकानां सर्वज्ञानां भाष्यकृतामुक्तकल्पनाकरणप्रयुक्ता न्यूनता न प्रदर्शनीयेति ध्येयम् । यत्त्वर्जुनो हि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोषमुभयत्राप्याशशङ्के, भगवानपि विदिताभिप्रायो हन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप । आत्मनि कर्तृत्वं मयि च कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशङ्कां मा कार्षीरित्यभिप्राय इति कैश्चिदुक्तं तन्न । आत्मज्ञानरहितस्य हिंसानिबन्धनपापभयात् स्वधर्माद्युद्धान्निवृत्तस्यार्जुनस्यात्मस्वरूपतदुपायभूतधर्मबोधनपरेण गीताशास्त्रेण सर्वेणापि बोधनं भगवता क्रियत इति स्पष्टप्रतिपत्त्या आशशङ्के । शङ्कां मा कार्षीरित्यस्य निरर्थकत्वात्, य इति मन्त्रोत्थापकाया अस्याः शङ्काया असंभवस्य तत्रैवोक्तत्वाच्च । हननक्रियानिषेधः क्रियामात्रनिषेधस्योपलक्षणार्थः । असंहतस्यात्मस्वरूपस्य विदुषः कर्मासंभवात्प्रबलप्रारब्धवशाद्बाधितानुवृत्त्या कर्मसंभवेऽपि तस्य कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्मणां फलाजनकत्वाद्वस्तुगत्या तेषामसंभवस्य सुवचत्वात् । तस्मात्फलाभिसंधिकर्तृत्वाभिमानपूर्वको ज्ञस्य कर्मणि मुख्योऽधिकारः । ननु विद्यायामप्यविदुष एवाधिकारः । तथाच भाष्यं 'तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चे'ति ।

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कल्प्यते एवमेवात्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्ययाऽसत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानुच्यते । विदुषः कर्मासंभववचनाद् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते । ननु विद्याप्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्याविधानानर्थक्यात्, तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते । न । अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारकविज्ञानवतोऽविदुषो यथानुष्ठेयं भवति नतु तथा न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति । किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते । यः पुनः कर्ताहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति । स चाविद्वान् 'उभौ तौ न विजानीतः' इति वचनाद् विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनात् 'कथं स पुरुषः' इति । तस्माद्विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः । अतएव भगवान्नारायणः सांख्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति । तथाच पुत्रायाह भगवान्व्यासो 'द्वाविमा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

संबन्धेन पारमार्थिकाविक्रियत्वविहतिरस्तीत्यर्थः । अहं ब्रह्मेति बुद्धिवृत्तेर्मोक्षावस्थायामपि भावादात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य तस्या यावदुपाधिसत्त्वमेवेत्याह—असत्येति । ननु कूटस्थस्यात्मनो मिथ्याविद्यावत्त्वेऽपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ कस्य कर्माणि विधीयन्ते, नहि निरधिकाराणां तेषां विधिरित्याशङ्क्याह—विदुष इति । कर्माण्यविदुषो विहितानीति विशेषमाक्षिपति—नन्विति । कर्मविधानमविदुषो विदुषश्च विद्याविधानमिति विभागे का हानिरित्याशङ्क्याह—विदितेति । विद्याया विदितत्वं लब्धत्वम् । कर्मविधिरविदुषो विदुषो विद्याविधिरिति विभागासंभवे फलितमाह—तत्रेति । धर्मज्ञानानन्तरमनुष्ठेयस्य भावात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालं च तदभावाद् ब्रह्मज्ञानहीनस्यैव कर्मविधिरिति समाधत्ते—नानुष्ठेयस्येति । विशेषोपपत्तिमेव प्रपञ्चयति—अग्निहोत्रादीति । ननु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रवृत्तेरनुपपत्तेस्तथाविधज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेत्तत्राह—कर्ताहमिति । आत्मनि कर्ता भोक्तेत्येवं विज्ञानवत्त्वेऽपि ब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदुषोऽनुष्ठेयं कर्मेत्यर्थः । देहादिव्यतिरेकज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि ज्ञानत्वाविशेषात् कर्मप्रवृत्तावुपकरिष्यतीत्याशङ्क्याह—नत्विति । अनुष्ठेयविरोधित्वादविक्रियात्मज्ञानस्येति शेषः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपि कर्ताहमित्यादिज्ञानोत्पत्तौ कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति नेत्याह—नाहमिति । कारणाभावादिति शेषः । कर्तृत्वादिज्ञानमन्यदित्युक्तम् । अनुष्ठानाननुष्ठानयोरुक्तविशेषादविदुषोऽनुष्ठानं विदुषो नेत्युपसंहरति—इत्येष इति । नन्वात्मविदो न चेदनुष्ठेयं किंचिदस्ति कथं तर्हि विद्वान्यजेतेत्यादिशास्त्रात्तं प्रति कर्माणि विधीयन्ते तत्राह—यः पुनरिति । आत्मनि कर्तृत्वादिज्ञानापेक्षया कर्मस्वधिकृतत्वज्ञाने तथाविधं पुरुषं प्रति कर्माणि विधीयन्ते । स च प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्चीयते । न खल्वकर्तृत्वादिज्ञानवतस्तद्विपरीतकर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः । कर्मासंभवे ब्रह्मविदो हेत्वन्तरमाह—विशेषितस्येति । 'वेदाविनाशिनम्' इत्यादिनेति शेषः । यद्यपि विदुषो नास्ति कर्म तथापि विविदिषोः स्यादित्याशङ्क्याह—तस्मादिति । विद्यया विरुद्धत्वादिष्यमाणमोक्षप्रतिपक्षत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः । यद्यपि मुमुक्षोराश्रमकर्माण्यपेक्षितानि तथापि विद्यातत्फलाभ्यामविरुद्धान्येव तान्यभ्युपगतान्यन्यथा विविदिषासंन्यासविधिविरोधादित्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे भगवतोऽनुमतिमाह—अतएवेति । विदुषो विविदिषोश्च संन्यासेऽधिकारोऽविदुषस्तु कर्मणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः । अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह—तथाचेति । अध्ययनविधिना स्वाध्यायपाठे त्रैवर्णिकस्य प्रवृत्त्यनन्तरं तत्र क्रियामार्गो ज्ञानमार्गश्चेति द्वौ मार्गावधिकारिभेदेनावेदितावित्यर्थः । आदिशब्दाद् 'यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः' इत्यादि गृह्यते । उक्त-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कर्तृत्वं मयि च कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशङ्कां मा कार्षीरित्यभिप्रायः । अविक्रियत्वप्रदर्शनेनात्मनः कर्तृत्वप्रतिषेधात्सर्वकर्माक्षेपे भगवदभिप्रेते हन्तिरुपलक्षणार्थः । पुरःस्फूर्तिकत्वात्, प्रतिषेधहेतोस्तुल्यत्वात्कर्मान्तराभ्यनुज्ञानुपपत्तेः । तथाच

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

उच्यते देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यादि । अयमर्थः—प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च इतरकारकाप्रयोज्यस्य प्रमातुः समस्तकारकप्रयोक्तृत्वं तदनेन प्रमाणं प्रयोजनीयं, नच स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुं शक्यते इति । नहि कूटस्थनित्यश्चिदात्मा परिणामी स्वतो व्यापारवान्भवितुमर्हति, तस्माद्या-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

वथ पन्थानौ' इत्यादि। तथाच क्रियापथश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेत्येतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान्। अतत्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते, तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति। तथाच सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्त इत्यादि। तत्र केचित्पण्डितंमन्या वदन्ति। जन्मादिषड्भावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्तैकोऽहमात्मेति न कस्यचिज्ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्सति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यते। तन्न। न जायत इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात्। यथाच शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहान्तरसंबन्धिज्ञानं चोत्पद्यते। तथा शास्त्रात्तस्यैवात्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोपपद्यत इति प्रष्टव्यास्ते। करणागोचरत्वादिति चेन्न। 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुतेः। शास्त्राचार्योपदेशजनितशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम्। तथाच तदधिगमायानुमान आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसमात्रमेतत्। ज्ञानं चोत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यम्, तच्चाज्ञानं दर्शितं हन्ताहं हतोऽस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इति, अत्र चात्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं, कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितम्। तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः। विक्रियावान्हि

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

योर्मार्गयोस्तुल्यतां परिहर्तुमुदाहरणान्तरमाह—**तथेति**। बुद्धिशुद्धिद्वारा कर्मतत्फलयोर्वैराग्योदयात्पूर्वं कर्ममार्गो विहितो, विरक्तस्य पुनः संन्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः। स चेतरस्मादतिशयशालीति श्रुतमित्यर्थः। उक्ते विभागे पुनरपि वाक्यशेषानुकूल्यमादर्शयति—**एवमेवेति**। अहंकारविमूढात्मेत्यस्य व्याख्यानं—**अतत्त्वविदिति**। तत्त्वविन्विति श्लोकमवतार्य तात्पर्यार्थं संगृह्णाति—**नाहमिति**। पूर्वेण क्रियापदेनेतिशब्दः संबध्यते। विरक्तमधिकृत्य वाक्यान्तरं पठति—**तथाचेति**। आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य शेषसंग्रहार्थः। अविक्रियात्मज्ञानात्कर्मसंन्यासे दर्शिते मीमांसकमतमुत्थापयति—**तत्रेति**। आत्मनो ज्ञानक्रियाशक्त्याधारत्वेनाविक्रियत्वाभावादविक्रियात्मज्ञानं संन्यासकारणीभूतं न संभवतीत्यर्थः। यथोक्तज्ञानाभावो विषयाभावाद्वा मानाभावाद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—**नेत्यादिना**। न तावदविक्रियात्माभावो न जायते म्रियते वेत्यादिशास्त्रस्यासवाक्यतया प्रमाणस्यान्तरेण कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह—**यथाचेति**। पारलौकिककर्मविधिसामर्थ्यसिद्धं विज्ञानमुदाहरति—**कर्तुश्चेति**। कर्मकाण्डादज्ञाते धर्मादौ विज्ञानोत्पत्तिवज्ज्ञानकाण्डादज्ञाते ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा प्रमाणत्वाविशेषादित्यर्थः। ज्ञानस्य मनःसंयोगजन्यत्वादात्मनश्च श्रुत्या मनोगोचरत्वनिरासान्नात्मज्ञाने साधनमस्तीति शङ्कते—**करणेति**। श्रुतिमाश्रित्य परिहरति—**न। मनसेति**। तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमनोवृत्त्यैव शास्त्राचार्योपदेशमनुसृत्य द्रष्टव्यं तत्त्वमिति श्रूयते, स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि ब्रह्मात्मवस्तु वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं सविकल्पकव्यवहारालम्बनं भवतीति मनोगोचरत्वोपचारादसिद्धं करणागोचरत्वमित्यर्थः। कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्वनिषेधश्रुतिरित्याशङ्क्यासंस्कृतमनोवृत्त्यविषयत्वविषया सेति मन्वानः सन्नाह—**शास्त्रेति**। सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुग्राहकाभावान्नास्माकमविक्रियात्मकज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्याशङ्क्याह—**तथेति**। तस्याविक्रियस्यात्मनोऽधिगत्यर्थं, विमतो विकारो नात्मधर्मो विकारत्वादुभयाभिमतविकारवदित्यनुमाने पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपागमे च सत्येव तस्मिन्नोत्पद्यते ज्ञानमिति वचः साहसमात्रं, सत्येव माने मेयं न भातीतिवदित्यर्थः। ननु यथोक्तं ज्ञानमुत्पन्नमपि हानायोपादानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य फलवत्त्वं तत्राह—**ज्ञानं चेति। अवश्यमिति**। प्रकाशप्रवृत्तेस्तमोनिवृत्तिव्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणात्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः। नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तन्निवृत्तिरेव ज्ञानं नतु तन्निवर्तकमिति तत्राह—**तच्चेति**। कथं पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमित्याशङ्क्याह—**अत्रचेति**। विमतं ज्ञानाभावो न भवत्युपादानत्वान्मृदादिवदिति भावः। ननु हननक्रियाया न हिंस्यादिति निषिद्धत्वात् तत्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रियाकर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह—**तच्चेति**। न तावदात्मनि कर्तृत्वादि नित्यम् अमुक्तिप्रसङ्गान्न चानित्यमपि निरुपादानं भावकार्यस्योपादाननियमान्न चानात्मा तदुपादानमात्मनि तत्प्रतिभानान्न चात्मैव तदुपादानं कूटस्थस्य तस्याविद्यां विना तदयोगादित्याह—**अविक्रियत्वादिति**। कर्तृत्वाभावेऽपि कारयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—**विक्रि-**

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

न्यत्र विस्तरः। मादृशानां ज्ञानिनां व्युत्थानकाले अविद्यालेशानुवृत्त्या घातयितृत्वादेः प्रसक्तावपि विद्यया तस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

पारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति चेत्सत्यम्। तथापि कर्मनियोगार्थबोधानन्तरमहं कर्ता ममेदं कर्तव्यमित्येवंप्रकारज्ञानवतोऽनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं यथाकर्मा-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कर्तात्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति कुर्विति । तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान् विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं 'वेदाविनाशिनं', 'कथं स पुरुष' इत्यादिना। क्व पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इति । तथाच सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति 'सर्वकर्माणि मनसा' इत्यादिना । ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति चेन्न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वान्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेदिति चेन्न । 'नैव कुर्वन्न कारयन्' इति विशेषणात् । सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत इति चेन्न । 'नवद्वारे पुरे देह्यास्ते' इति विशेषणानुपपत्तेः । नहि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति । अकुर्वतोऽकारयतश्च देहे संन्यस्येति संबन्धो न देहे आस्त इति चेन्न । सर्वत्रात्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् । आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्वस्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताशास्त्रात्मज्ञानवतः संन्यास एवाधिकारो न

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यावानिति । आत्मनि कर्तृत्वादिप्रतिभानस्यानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानमुपादानं तन्निवृत्तिश्च तत्त्वज्ञानादित्युक्तम्, इदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वयोरविद्याकृतत्वे भगवतोऽनुमतिं दर्शयति—तदेतदिति । विदुषो यदि कर्माधिकाराभावो भगवतोऽभिमतस्तर्हि कुत्र तस्य जीवतोऽधिकारः स्यादिति पृच्छति—क्व पुनरिति । ज्ञाननिष्ठायामित्युक्तं स्मारयति—उक्तमिति । तदङ्गभूते सर्वकर्मसंन्यासे च तस्याधिकारोऽस्तीत्याह—तथेति । वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसंन्यासो न प्रतिभाति, मानसानामेव कर्मणां विशेषणवशात्त्यागावगमादिति शङ्कते—नन्विति । विशेषणान्तरमाश्रित्य दूषयति—न सर्वेति । मनसेतिविशेषणान्मानसेष्वेव कर्मसु सर्वशब्दः संकुचितः स्यादिति शङ्कते—मानसानामिति । सर्वात्मना मनोव्यापारत्यागे व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसंन्यासः सिध्यतीति परिहरति—नेत्यादिना । मानसेष्वपि कर्मसु संन्यासे संकोचान्न वागादिव्यापारानुपपत्तिरिति शङ्कते—शास्त्रीयाणामिति । अन्यानीति । अशास्त्रीयवाक्कायकर्मकारणान्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणीत्यर्थः । वाक्यशेषमादाय दूषयति—न । नैवेति । नहि विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माण्यशास्त्रीयाणि संन्यस्य तिष्ठतीति युक्तं नैव कुर्वन्नित्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेश्च त्यागहेतोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषे संकोचं दर्शयन्नाशङ्कते—मरिष्यत इति । संन्यासो जीवदवस्थायामेवात्र विवक्षित इत्यत्र लिङ्गं दर्शयन्नुत्तरमाह—न । नवेति । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—नहीति । अन्वयविशेषान्वाख्यानेन लिङ्गासिद्धिं चोदयति—अकुर्वत इति । विवेकवशादशेषाण्यपि धर्माणि देहे यथोक्ते निक्षिप्याकुर्वन्नकारयंश्च विद्वानवतिष्ठते। तथाच देहे कर्माणि संन्यस्याकुर्वतोऽकारयतश्च सुखमासनमिति संबन्धसंभवाद् विशेषणस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वाभावाज्जीवतः सर्वकर्मत्यागो नास्तीत्यर्थः । अथवा कुर्वत इत्यादि पूर्वत्रैव संबन्धनीयम्, लिङ्गासिद्धिचोद्यं तु देहे संन्यस्येत्यारभ्योन्नेयम् । आत्मनः सर्वत्राविक्रियत्वनिर्धारणाद्देहसंबन्धमन्तरेण कर्तृत्वकारयितृत्वाप्राप्तेरप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गपरिहारार्थमस्मदुक्त एव संबन्धः साधीयानिति समाधत्ते—न सर्वत्रेति । श्रुतिषु स्मृतिषु चेत्यर्थः । किंच संबन्धस्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यताधीनत्वादाकाङ्क्षावशादस्मदभिमतसंबन्धसिद्धिरित्याह—आसनेति । भवदिष्टस्तु संबन्धो न सिध्यत्याकाङ्क्षाभावादित्याह—तदनपेक्षत्वाच्चेति । संन्यासशब्दस्य निक्षेपार्थत्वात्तस्य चाधिकरणसापेक्षत्वादस्मदिष्टसंबन्धासिद्धिरित्याशङ्क्याह—संपूर्वस्त्विति । अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः । मनसा विवेकविज्ञानेन सर्वकर्माणि परित्यज्यास्ते देहे विद्वानित्यस्यैव संबन्धस्य साधुत्वं मत्वोपसंहरति—तस्मादिति । सर्वव्यापारोपरमात्मनः संन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधित्वात् प्रयोजकज्ञानवतो वैधे संन्यासेऽधिकारः, सम्यग्ज्ञानवतस्त्ववैधे

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

बाधितत्वादागामिकर्मणामश्लेषाच्च न दोषः । तथाच वक्ष्यते 'हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वक्ष्यति 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति । अतोऽत्र हननमात्राक्षेपेण कर्मान्तरं भगवताभ्यनुज्ञायत इति मूढजनजल्पितमपा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नुष्ठेयं न तथा न जायत इत्यादावात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानानन्तरं किंचिदनुष्ठेयं भवति, किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्यादिज्ञानद्वया-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शिनं च यो वेद स पुरुषः कं हन्ति कथं वा हन्ति । एवंभूतस्य वधे साधनाभावात् । तथा स्वयं प्रयोजको भूत्वाऽन्येन कं घातयति ।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कर्मणीति तत्रतत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥२१॥ प्रकृतं तु वक्ष्यामः, तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्किमिवेत्युच्यते—वासांसीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्व-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वाभाविके फलात्मनीति विभागमभ्युपेत्योक्तेऽर्थे वाक्यशेषानुगुण्यं दर्शयति—**इति तत्र तत्रेति** ॥२१॥ आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासंभवं प्रतिपाद्याविक्रियत्वहेतुसमर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति—**प्रकृतं त्विति** । किं तत्प्रकृतमिति शङ्कमानं प्रत्याह—**तत्रेति** । अविनाशित्वमित्युपलक्षणमविक्रियत्वमित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोकमुत्थापयति—**तदित्यादिना** । आत्मनः स्वतो विक्रियाभावेऽपि पुरातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादाने च विक्रियावत्त्वध्रौव्यादविक्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह—**वासांसीति** । शरीराणि जीर्णानि वयोहानिं गतानि वलीपलितादिसंगतानीत्यर्थः । वाससां पुरातनानां परित्यागे नवानां चोपादाने त्यागोपादानकर्तृभूतलौकिकपुरुषस्याप्यविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

॥ २१ ॥ ननु 'ब्राह्मणो यजेत', 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इति आत्मानं वयोवर्णादिविशेषणवन्तमेवाधिकृत्य कर्मविधयः प्रवर्तन्ते तेन नीलादुत्पलमिव देहादन्य आत्मावधारयितुं न शक्यत इत्याशङ्क्याह—**वासांसीति** । दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डस्य विशेषणत्वेऽपि न प्रैषानुवक्तृस्वरूपान्तर्गतत्वम्, एवं ब्राह्मणत्वादेरपि न स्वर्गकामस्वरूपान्तर्गतत्वमिति वस्त्रदेवदत्तयोरिव जडाजडयोर्देहात्मनोरत्यन्तविलक्षणत्वमस्तीति वस्त्रनाशेन देवदत्तनाशं मन्वानस्येव

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्तम् । तस्माद्युध्यस्वेत्यत्र हननस्य भगवताभ्यनुज्ञानात्, वास्तवकर्तृत्वाद्यभावस्य कर्ममात्रे समत्वादिति दिक् ॥ २१ ॥ नन्वेवमात्मनो विनाशित्वाभावेऽपि देहानां विनाशित्वाद्युद्धस्य च तन्नाशकत्वात्कथं भीष्मादिदेहानामनेकसुकृतसाधनानां मया युद्धेन विनाशः कार्य इत्याशङ्काया उत्तरं जीर्णानि विहाय वस्त्राणि नवानि गृह्णाति विक्रियाशून्य एव नरो यथेत्येतावतैव निर्वाहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिशयख्यापनार्थम् । तेन यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहायोत्कृष्टानि जनो गृह्णातीत्यर्थादित्यायातम् । तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चिरोपार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक् गर्भवासादिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति । देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठाता देहवान्भीष्मादिरित्यर्थः । 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वा' इत्यादिश्रुतेः । एतदुक्तं भवति—भीष्मादयो हि यावज्जीवं धर्मानुष्ठानक्लेशेनैव जर्जरशरीरा वर्तमानशरीरपातमन्तरेण तत्फलभोगायासमर्था यदि धर्मयुद्धेन स्वर्गप्रतिबन्धकानि जर्जरशरीराणि पातयित्वा दिव्यदेहसंपादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियन्ते तदा तदात्यन्तमुप-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्मैकत्वाकर्तृत्वाभोक्तृत्वज्ञानादन्यत्किंचिदनुष्ठेयं भवतीत्येष विशेष इति स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥ २१ ॥ नन्वात्मनः पुरातनदेहत्यागे नवीनदेहोपादाने च सति विक्रियावत्त्वध्रौव्यादविक्रियत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—**वासांसीति** । यथा लोके जीर्णानि दुर्बलतां गतानि वस्त्राणि नरः पुरुषः परित्यज्यापराण्यन्यानि नवान्युपादत्ते तद्वदेव देह्यात्मा जीर्णानि शरीराणि विहायान्यानि नवानि संगच्छति । जीर्णानीत्यादिविशेषणत्रयेण वस्त्राणां शरीराणां च जीर्णत्वादिमत्त्वेऽपि तदुपादानत्यागकर्त्रोः पुरुषदेहिनोस्तत्त्वाभावबोधकेन तयोरविक्रियत्वं कथितम् । तथाच पुरुषवदविक्रिय एवात्मेत्यर्थः । यत्तु केचित् नन्वेवमात्मनोऽविनाशित्वेऽपि देहानां विनाशित्वाद्युद्धस्य तन्नाशकत्वात्कथं भीष्मादिदेहानामनेकसुकृतसाधकानां मया युद्धेन विनाशः कार्य इत्याशङ्काया उत्तरं वासांसीति । यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहाय नवान्युत्कृष्टानि जनो गृह्णाति तथा वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहायान्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि संयाति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठाता देहवान्भीष्मादिरित्यर्थः । तथाचात्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वभ्रमं मा कार्षीरिति । तच्चिन्त्यम् । प्रकरणविरोधस्य विशेष्याध्याहारदोषस्य च स्पष्टत्वात्, जीर्णानीति विशेषणात् नवीनादिसाधारणशरीरनाशनिमित्तस्य युद्धस्यात्यन्तोपकारकताया मूलादसिद्धेश्च उक्तरीत्या पराणीति पदस्य सार्थकत्वेन जीर्णानि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न कंचिदपि कथंचिदपीत्यर्थः । अनेन मय्यपि प्रयोजकत्वाद्दोषदृष्टिं मा कार्षीरित्युक्तं भवति ॥ २१ ॥ नन्वात्मनोऽविनाशित्वेऽपि तदीयशरीरनाशं पर्यालोच्य शोचामीति चेत्तत्राह—**वासांसीति** । कर्मनिबन्धनभूतानां देहानामवश्यभावित्वात् जीर्णदेहनाशे शोका-

---

१ मधुसूदनः.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

देव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देह्यात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ कस्मादविक्रिय एवेत्याह—नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्यादीनि, तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मीकरोति, तथा न चैनं क्लेदयन्त्यापः । अपां हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्रीभावकरणेनावयवविश्लेषापादने सामर्थ्यं तन्न निरवयव आत्मनि संभवति, तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेनं स्वात्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥२३॥ यत एवं तस्मात्—अच्छेद्योऽयमिति । यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूता-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

देहत्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमिति वाक्यार्थमाह—पुरुषवदिति ॥ २२ ॥ पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तविक्रियाभाक्त्वादात्मनोऽसिद्धमविक्रियत्वमिति शङ्कते—कस्मादिति । यतो न भूतान्यात्मानं गोचरयितुमर्हन्त्यतो युक्तमाकाशवत्तस्याविक्रियत्वमित्याह—आहेत्यादिना ॥ २३ ॥ पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तच्छेदनाद्यर्थक्रियाभावे योग्यताभावं कारणमाह—यत इति । पूर्वार्धमुत्तरार्धे हेतुत्वेन योजयति—यस्मादिति । नित्यत्वादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तव देहनाशादात्मनाशं मन्वानस्यात्यन्तमौढ्यं स्पष्टमिति भावः । स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ २२ ॥ कीदृशोऽसौ देहीत्यत आह—नैनमिति । एनं शस्त्राणि न छिन्दन्ति न द्वेधा कुर्वन्ति । अस्थूलत्वात् । तर्हि पार्थिवपरमाणुवत्पाकजरूपाद्याश्रयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—नैनं दहति पावक इति । अनणुत्वात् । आपश्चैनं न क्लेदयन्ति अस्पर्शत्वात् । स्पर्शवद्धि द्रव्यमद्भिरार्द्रीकर्तव्यं न त्वस्पर्शम् । न शोषयति मारुतः अस्नेहत्वात् । एतेन 'अदीर्घमस्थूलमनणु' 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्' इति श्रुतिप्रसिद्धानामदीर्घत्वाशब्दत्वादीनामपि संग्रहो ज्ञेयः ॥ २३ ॥ कुतो हेतोरस्य शस्त्रादीनि छेदादीन्न कुर्वन्तीत्याशङ्क्य तस्य छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह—अच्छेद्योऽयमिति । अत्राच्छेद्यत्वादौ पूर्वोक्तान्येवास्थूलत्वादीनि कारणानि ज्ञेयानि । एवमच्छे-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कृता एव ते । दुर्योधनादीनामपि स्वर्गभोगयोग्यदेहसंपादनान्महानुपकार एव । तथाचात्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वभ्रमं मा कार्षीरिति 'अपराणि अन्यानि संयाति' इति पदत्रयवशाद्भगवदभिप्राय एवमभ्यूहित. । अनेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियत इति तु प्राचां व्याख्यानमतिस्पष्टम् ॥ २२ ॥ ननु देहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिन आत्मनः कुतो न विनाशो गृहदाहे तदन्तर्वर्तिपुरुषवदित्यत आह—शस्त्राण्यस्यादीन्यतितीक्ष्णान्यप्येनं प्रकृतमात्मानं न छिन्दन्ति अवयवविभागेन द्विधाकर्तुं न शक्नुवन्ति । तथा पावकोऽग्निरतिप्रज्वलितोऽपि नैनं भस्मीकर्तुं शक्नोति । नचैनमापोऽत्यन्तं वेगवत्योऽप्यार्द्रीकरणेन विश्लिष्टावयवं कर्तुं शक्नुवन्ति । मारुतो वायुरतिप्रबलोऽपि नैनं नीरसं कर्तुं शक्नोति । सर्वनाशकाक्षेपे प्रकृते युद्धसमये शस्त्रादीनां प्रकृतत्वादवयुत्यानुवादेनोपन्यास· पृथिव्यप्तेजोवायूनामेव नाशकत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवोपन्यासो नाकाशस्य ॥ २३ ॥ शस्त्रादीनां तन्नाशकत्वासामर्थ्ये तस्य तज्जनितनाशानर्हत्वे हेतुमाह—यतोऽच्छेद्योऽयमतो नैनं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विहाय नवानि गृह्णाति विक्रियाशून्य एव नरो यथेत्येतावतैव निर्वाहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिशयख्यापनार्थमिति वर्णनं त्वयुक्तमिति दिक् । अतएवानेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मन. क्रियत इति प्राचां व्याख्यानमतिस्पष्टमिति कटाक्षोऽपि परास्तः । आत्माविक्रियत्वप्रतिपादकपूर्वोत्तरप्रकरणानुसारिमूलादतिस्पष्टतया प्रतीयमानस्य भाष्योक्तव्याख्यानस्यैव सम्यक्त्वात् ॥ २२ ॥ तस्याविक्रियत्वं प्रकारान्तरेण पुनराह—नैनमित्यादिना । नच क्लेदयन्ति विश्लिष्टावयवं न कुर्वन्ति । निरवयवत्वं हेतुः ॥ २३ ॥ फलितमाह—अच्छेद्य इति । एवकारस्य सर्वत्र संबन्धः । यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्यात्मानं नाशयितुं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

वकाश इत्यर्थः ॥ २२ ॥ कथं हन्तीत्यनेनोक्तं वधसाधनाभावं दर्शयन्नविनाशित्वमात्मनः स्फुटीकरोति—नैनमिति । आपो नैनं क्लेदयन्ति मृदुकरणेन शिथिलं न कुर्वन्ति ॥ २३ ॥ तत्र हेतूनाह—अच्छेद्य इति सार्धेन । निरवयवत्वादच्छेद्योऽयमक्लेद्यश्च ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

य एनमात्मानं प्रबुद्धत्वाजानाति न स हन्ति न स हन्यते न विनश्यति । एवमात्मा देहान्तराप्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ नैनमिति । शास्त्र माह·

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

न्त्येनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यो नित्यत्वात्सर्वतः सर्वगतत्वात्स्थाणुः, स्थाणुरिव स्थिरः । इत्येतत् स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम् । यत एकेनैव श्लोकेनात्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना । तत्र यदेवात्मविषयं किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकार्थान्नातिरिच्यते, किंचि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सूचयति—**नित्यत्वादित्यादिना** । नच नित्यत्वं परमाणुषु व्यभिचारादसाधकं सर्वगतत्वस्येति वाच्यम् । तेषामेवाप्रामाणिकत्वेन व्यभिचारानवतारात् । नच सर्वगतत्वेऽपि विक्रियाशक्तिमत्त्वमात्मनोऽस्तीति युक्तं विभुत्वेनाभिमते नभसि तदनुपलम्भात् । नच विक्रियाशक्तिमत्त्वे स्थैर्यमास्थातुं शक्यं तथाविधस्य मृदादेरस्थिरत्वदर्शनादित्याशयेनाह—**स्थिरत्वादिति** । स्वतो नित्यत्वेऽपि कारणान्नाशसंभवादुत्पत्तिरपि संभावितेति कुतश्चिरंतनत्वमित्याशङ्क्याह—**न कारणादिति** । आत्मनोऽविक्रियत्वस्य न जायते म्रियते वेत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनःपुनरभिधाने पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—**नैतेषामिति** । अनाशङ्कनीयस्य चोद्यस्य प्रसङ्गं दर्शयति—**यत इति** । अतो वेदाविनाशिनमित्यादौ शङ्कने पौनरुक्त्यमिति विशेषः । कथं तत्र पौनरुक्त्याशङ्का समुन्मिषति तत्राह—**तत्रेति** । वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः सहम्या परा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

धत्वादिना स्थूलादीनभावरूपान् गुणानुक्त्वा भावरूपानपि गुणानाह—**नित्य इति** । सर्वैर्विशेषणैरखण्डैकरसस्यैव वस्तुनो लक्ष्यत्वात् नित्यत्वादिभिरुत्पाद्यत्वादिकं निराक्रियते । यतो नित्यः अतो घटवदनुत्पाद्यः । यतः सर्वगतः अतो ग्रामवदप्राप्यः । यतः स्थाणुः पूर्वरूपापरित्यागेन स्थिरस्वभावः अतः क्षीरादिवदविकार्यः । अचलः यथा दर्पणः स्वतः स्वाच्छ्यादप्रच्युतोऽपि मलरूपेणावरणेन स्वाच्छ्यात्प्रच्याव्यते, एवं स्वयं स्थाणुरपि अन्यसंयोगान्चाञ्चल्यमश्नुवीत । स च दोषापकर्षणलक्षणं संस्कारमपेक्षते । अयं तु अचलत्वान्न तथा, एवंच उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपं चतुर्विधं क्रियाफलमात्मनि न संभवतीत्युक्तम् । तत्र हेतुः—**सनातन इति** । सना इत्यव्ययं नैरन्तर्ये । तत्र

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

च्छिन्दन्ति शस्त्राणि, अदाह्योऽयं यतोऽतो नैनं दहति पावकः, यतोऽक्लेद्योऽयमतो नैनं क्लेदयन्त्यापः, यतोऽशोष्योऽयमतो नैनं शोषयति मारुत इति क्रमेण योजनीयम् । एवकारः प्रत्येकं संबध्यमानोऽच्छेद्यत्वाद्यवधारणार्थः । न समुच्चये हेतौ वा । छेदाद्यनर्हत्वे हेतुमाहोत्तरार्धेन । नित्योऽयं पूर्वापरकोटिरहितोऽतोऽनुत्पाद्यः । असर्वगतत्वे सावयवत्वं स्यात् 'यावद्विकारं तु विभागः' इति न्यायात्पराभ्युपगतपरमाण्वादीनामनभ्युपगमात् । अयं तु सर्वगतो विभुरतो नित्य एव । एतेन प्राप्यत्वं पराकृतम् । यदि चायं विकारी स्यात्तदा सर्वगतो न स्यात्, अयं तु स्थाणुरविकारी अतः सर्वगत एव । एतेन विकार्यत्वमपाकृतम् । यदि वायं चलः क्रियावान्स्यात्तदा विकारी स्याद्घटादिवत्, अयं त्वचलोऽतो न विकारी । एतेन संस्कार्यत्वं निराकृतम् । पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थान्तरापत्तिर्विक्रिया । अवस्थैक्येऽपि चलनमात्रं क्रियेति विशेषः । यस्मादेवं तस्मात् सनातनोऽयं सर्वदैकरूपः । न कस्या अपि क्रियायाः कर्मेत्यर्थः । उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृत्यन्यतरक्रिया-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यः परमाणुनित्यत्वे प्रमाणाभावान्न तत्रातिप्रसङ्गः । अतएव सर्वगतः तत एव सर्वगताकाशवत्स्थाणुरिव स्थिर इत्यर्थः । तत एवाचलः अतएवायमात्मा सनातनश्चिरंतनः न कुतश्चित्कारणान्निष्पन्न इतीदं भाष्यमुपलक्षणं यथेष्टहेतुहेतुमद्भावस्यापि । तथाचोत्पाद्याप्य विकार्यसंस्कार्यरूपाणां क्रियाफलानां क्रमेण नित्य इत्यादिविशेषणचतुष्टयेन निराकरणं हेतुहेतुमद्भावोपन्यासश्च न कुतश्चित्कारणान्निष्पन्न इति भाष्यात् तस्योपलक्षणार्थत्वाच्च सिध्यत इति न कोऽपि विरोधः । यत्तु तथा च श्रुतयः 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्याद्या. । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योन्तरो यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोन्तरो यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरः' इत्याद्याश्च श्रुतयः सर्वगतस्य सर्वान्तर्यामितया तदविषयत्वं दर्शयन्ति । यो हि शस्त्रादौ न तिष्ठति तं शस्त्रादयश्छिन्दन्ति अयंतु शस्त्रादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकत्वन्दन्तर्यामी,

६ श्रीधरीव्याख्या ।

अमूर्तत्वात् अदाह्यो द्रवत्वाभावादशोष्य इति भावः । अतश्च छेदादियोग्यो न भवति । यतो नित्यः, अविनाशी सर्वगतः, स्थाणुः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कारणं शस्त्रादि किंचित्करम् । चिदेकस्वभावस्यानाश्रितस्य निरपेक्षस्य स्वतन्त्रस्य स्वभावान्तरापत्त्याऽऽश्रयविनाशावयवविभागविरोधिप्रादुर्भावादिप्रक्रमेण नाशयितुमशक्यत्वात् । नच देहान्तरगमनस्यापूर्वदेहाश्रितत्वोऽपि सततं देहान्तरं गच्छति तेन सबध्यत इत्यर्थः । देहस्य

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

च्छब्दतः पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति। दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः, कथं नु नाम संसारिणामव्यक्तं तत्त्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

मृश्यते, श्लोकशब्देन न जायते म्रियते वेत्यादिरुच्यते। नन्विह श्लोके जन्ममरणाद्यभावोऽभिलक्ष्यते, वेदेत्यादौ पुनरपक्षयाद्यभावो विवक्ष्यते, तत्र कथमर्थातिरेकाभावमादाय पौनरुक्त्यं चोद्यते तत्राह—किंचिदिति। कथं तर्हि पौनरुक्त्यं न चोदनीयमिति मन्यसे तत्राह—दुर्बोधत्वादिति। पुनःपुनर्विधानभेदेन वस्तु निरूपयतो भगवतोऽभिप्राय-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यम्। परमते परमाणूनां कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशतः परिच्छेदोऽस्ति। आकाशस्य तदुभयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्ति। सोऽपि त्रिविधः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपः। यथा 'वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः। वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः॥' ततश्च सना नैरन्तर्येण त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवति अस्तीति सनातनोऽखण्डैकरसो यस्मात्तस्मात् नोत्पत्त्याद्याश्रय इत्यर्थः॥ २४॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

फलयोगे हि कर्मत्वं स्यात्। अयं तु नित्यत्वान्नोत्पाद्यः, अनित्यस्यैव घटादेरुत्पाद्यत्वात्। सर्वगतत्वान्न प्राप्यः, परिच्छिन्नस्यैव घटादेः प्राप्यत्वात्। स्थाणुत्वादविकार्यः, विक्रियावतो घृतादेरेव विकार्यत्वात्। अचलत्वादसंस्कार्यः, सक्रियस्यैव दर्पणादेः संस्कार्यत्वात्। तथाच श्रुतयः 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः', 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्यादयः। 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरः' इत्याद्या च श्रुतिः सर्वगतस्य सर्वान्तर्यामितया तदविषयत्वं दर्शयति। यो हि शस्त्रादौ न तिष्ठति तं शस्त्रादयश्छिन्दन्ति, अयंतु शस्त्रादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी। अतः कथमेनं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयीकुर्युरित्यभिप्रायः। अत्र 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इत्यादिश्रुतयोऽनुसन्धेयाः। सप्तमाध्याये च प्रकटीकरिष्यति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अतः कथमेनं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयीकुर्युरित्यभिप्राय इति केचिद्वर्णयन्ति। तत्रेदं वक्तव्यम्—त्वंपदशोधनप्रकरणे तत्पदवाच्यान्तर्यामिप्रतिपादकश्रुत्युदाहरणमयुक्तम्। 'गतासूनगतासून्' इत्युपक्रमः, 'देहिनोऽस्मिन्-अन्तवन्त इमे देहा-वासांसि जीर्णानि' इत्यादिर्मध्यनिर्देशः, 'देही नित्यम्' इत्युपसंहारः, इत्येवंरूपतात्पर्यलिङ्गैस्त्वंपदनिरूपणप्रतीतेः स्पष्टत्वात्। आद्यषट्कं त्वंपदशोधनपरमिति सर्वैः स्वेन च तथैव स्थापितत्वाच्च। अभेदस्तु नियम्यनियामकभावाभावविनिर्मुक्तयोः शुद्धचैतन्ययोर्वास्तवः। औपाधिकस्तु भेद एव। तथाच भाष्यं 'अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः' इति। एवंच येन शुद्धेन शुद्धस्यात्माभेदः तस्य नियामकत्वाभावात् नान्तर्यामिश्रुत्युदाहरणं प्रकृत उपयुक्तम्। तथाचौपाधिकभेदप्रतिपादकानि भगवतो बादरायणस्य सूत्राणि 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्', 'नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्', 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' इति, 'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति' इत्युपक्रम्य श्रूयते 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति' इत्यादि। अत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामीति श्रूयते सोऽधिदैवाद्यभिमानी कश्चिद्देवतात्मा स्यात्, प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी वा स्यात्, अर्थान्तरं किंचिद्वा स्यादितिप्राप्ते राद्धान्तः। योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्यः। कुतः। तद्धर्मव्यपदेशात्तस्य परमात्मनो धर्माणामस्यां श्रुतौ व्यपदेशात्। नच स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दप्रतिपाद्यं भवितुमर्हति। कस्मात्, अतद्धर्माभिलापाद्द्रष्टृत्वादीनामप्रधानधर्माणां कथनात्। ननु शारीरोऽस्त्वित्यत आह—शारीर इति। पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्तते। शारीरश्च नान्तर्यामी स्यात्। हि यस्मादुभयेऽपि काण्वा माध्यन्दिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते, यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः, आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः, तस्माच्छारीरादन्य आत्मान्तर्यामीति सिद्धम्। यत्तु 'यो हि शस्त्रादौ तिष्ठति न तं शस्त्रादयश्छिन्दन्ति' इति तदपि न, शस्त्रादौ स्थितस्यापि लोहादेस्तैश्छेदस्योपलब्धेः। तस्मात्सर्वैर्भाष्यकारैरुक्तो निरवयवत्वहेतुरेव समीचीन इति दिक्। न जायत इति श्लोकेनोक्तस्याप्यात्मज्ञानस्य दृष्टफलस्य व्रीह्यवहननस्यावृत्तिवद्दृष्टफलत्वाद्दुर्बोधत्वाच्च पुनःपुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूप्यते भगवता करुणानिधिना श्रीकृष्णेन कथंचिदपि संसारनिमग्नानां मुमुक्षूणां बुद्धिगोचरतामापन्नं स्पष्टतत्त्वं सत् संसारनिवृत्तये स्यादित्यभिप्रायवता इति न पौनरुक्त्यम्। तथाच भगवतो व्यासस्य सूत्रं 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' इति। अस्यार्थः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः', 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः', 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादि श्रूयते, तत्र संशयः किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्य

१ मधुसूदन०. २ मधुसूदनः.

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सत्संसारनिवृत्तये स्यादिति ॥ २४ ॥ किंच अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वान्न व्यज्यते इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अतएवाचिन्त्योऽयं, यद्धीन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यतेऽयं त्वात्मानिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्योऽतएवाविकार्यः । यथा क्षीरं दध्यातञ्चनादिना विकारि न तथायमात्मा । निरवयवत्वाच्चाविक्रियः, नहि निरवयवं किंचिद्विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि हन्ताह-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

माह—कथं न्विति ॥२४॥ त्वंपदार्थपरिशोधनस्य प्रकृतत्वात्तत्रैव हेत्वन्तरमाह—किंचेति । आत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तथैवं प्रथा किमिति न भवति तत्राह—अव्यक्त इति । मा तर्हि प्रत्यक्षत्वं भूदनुमेयत्वं तु तस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह—अतएवेति । तदेव प्रपञ्चयति—यद्धीति । अतीन्द्रियत्वेऽपि सामान्यतो दृष्टविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य कूटस्थेनात्मना व्याप्तिलिङ्गाभावान्मैवमित्याह—अविकार्य इति । अविकार्यत्वे व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—यथेति । किं चात्मा न विक्रियते निरवयवद्रव्यत्वाद्घटादिवदिति व्यतिरेक्यनुमानमाह—निरवयवत्वाच्चेति । निरवयवत्वेऽपि विक्रियावत्त्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याह—नहीति । सावयवस्यैव विक्रियावत्त्वदर्शनाद् विक्रियावत्त्वे निरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्धि सावयवं सक्रियं क्षीरादि तद्दध्यादिना विकारमापद्यते, नचात्मनः श्रुतिप्रमितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वमतोऽविक्रियत्वान्नायं विकार्यो भवितुमलमिति फलितमाह—अविक्रियत्वादिति । आत्मयाथात्म्योपदेशमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रम्य व्याख्यातमुपसंहरति—तस्मादिति । अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्यत्वनित्यत्वसर्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा निर्धारितस्तस्मात्तथैव ज्ञातुमुचितस्तज्ज्ञानस्य फलवत्त्वादित्यर्थः । प्रतिषेध्यमनुशोकमेवाभि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एवं ज्ञेयं वस्तूक्तं तच्च तत्राध्यस्तदेहत्रयनिरासेनापरोक्षीकर्तव्यमित्याह—अव्यक्तोऽयमिति । व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं तदन्योऽयं प्रत्यगात्मा । तथा अचिन्त्योऽयं चिन्त्यं चिन्तायोग्यं रूपादि प्रकाशकार्येणानुमेयं चक्षुरादिसमुदायात्मक लिङ्गशरीरं अप्रत्यक्षं ततोऽप्यन्योऽयम् । तथा अविकार्योऽयं विकारं स्थूलसूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं मूलाज्ञानं कारणशरीरं सुप्तोत्थितस्य न किंचिदवेदिषमिति परामर्शदर्शनादहं न जानामीत्यनुभवाच्च साक्ष्येकगम्यं ततोऽप्यन्योऽयम् । उच्यते व्यक्तादिनिषेधमुखेन नतु शृङ्गग्राहिकयाऽयमेवंविध

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्रीभगवानिति दिक् ॥ २४ ॥ छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणाभावादपि तदभाव इत्याह—अव्यक्तोऽयमित्यादिना । यो हीन्द्रियगोचरो भवति स प्रत्यक्षत्वाद्व्यक्त इत्युच्यते । अयं तु रूपादिहीनत्वान्न तथा । अतो न प्रत्यक्षं तत्र छेद्यत्वादिग्राहकमित्यर्थः । प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानं स्यादित्यत आह—अचिन्त्योऽयं चिन्त्योऽनुमेयस्तद्विलक्षणोऽयम्, क्वचित्प्रत्यक्षो हि नगादिर्गृहीतव्याप्तिकस्य धूमादेर्दर्शनात्क्वचिदनुमेयो भवति, अप्रत्यक्षे तु व्याप्तिग्रहणासंभवान्नानुमेयत्वमिति भावः । अप्रत्यक्षस्या-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

आहोस्विदावृत्त्येति । किं तावत्प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत्, तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्, अश्रूयमाणायामप्यावृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत् । नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः श्रोतव्य इत्यादयः । एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत् सकृच्छ्रवणमित्यादिनातिरिक्तमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या । कुतः, असकृदुपदेशात् । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवंजातीयको ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्ति सूचयति । ननूक्तं यावच्छब्दमेवावर्तयेन्नाधिकमिति, न । दर्शनपर्यवसानत्वादेतेषाम् । दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति, यथावघातादीनि तन्दुलनिष्पत्तिपर्यवसानानि तद्वदिति ॥ २४ ॥ किंच सर्वकरणागोचरत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तः । अयं प्रत्यक्षातीतः प्रत्यक्षागोचरत्वात् अचिन्त्योऽनुमानागम्यः कार्यलिङ्गकानुमानगम्योऽपि न भवतीत्याह । अविकार्यः विकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन देहत्रयातिरिक्तोऽयमर्थाद्बोधित इति ज्ञेयम् । यत्त्वविकार्य.

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्थिरस्वभावः रूपान्तरापत्तिशून्यः, अचलः पूर्वरूपापरित्यागी, सनातनोऽनादिः ॥ २४ ॥ किंच अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः, अचिन्त्यो मनसोऽप्यविषयः, अविकार्यः कर्मेन्द्रियाणामप्यगोचर इत्यर्थः । उच्यत इति नित्यत्वादावभियुक्तोक्तिं प्रमाणयति । उप-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

क्षणमात्रमप्यनवस्थायित्वात् । एवंभूतं विदित्वैनमात्मानं शोचितुं नार्हसि ॥२५॥ अथचैनमिति । अथाप्येनं देहं मन्यसे नित्यजातं प्रवाहस्या-

१ श्रीधरी.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मेषां मयैते हन्यन्ते इति ॥ २५ ॥ आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—अथ चैनमिति । अथ चेत्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नयति—हन्ताहमिति ॥ २५ ॥ आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरश्लोकानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—आत्मन इति । अनित्यत्वमिति च्छेदः, शाक्यानां लोकायतानां वा मतमिदमा परामृश्यते । श्रोतुरर्जुनस्य पूर्वोक्तमात्मयाथात्म्यं श्रुत्वापि तस्मिन्निर्धारणासिद्धेर्द्वयोर्मतयोरन्यतरमताभ्युपगमः शङ्कितस्तदर्थो निपातद्वयप्रयोग इत्याह—अथ

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

इति विधिमुखेनोच्यते । यस्मादेवमयमुच्यते तस्मादेनं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि । 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेरात्मविद्भूत्वा बन्धुवियोगजं शोकं मा कार्षीरित्यर्थः । उक्तं चात्मनोऽवस्थात्रयातीतत्वम् 'स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥' इति ॥ २५ ॥ एव तत्त्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तं, इदानीं प्राकृतजनदृष्ट्यापि शोको नोचित इत्याह—अथचेति । नित्यं नियमेन जातं नित्यजातमिति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पीन्द्रियादेः सामान्यतो दृष्टानुमानविषयत्वं दृष्टमत आह—अविकार्योऽयं यद्विक्रियावच्चक्षुरादिकं तत्स्वकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टानुमानस्य च विषयो भवति । अयं तु न विकार्यो न विक्रियावानतो नार्थापत्तेः सामान्यतो दृष्टस्य वा विषय इत्यर्थः । लौकिकशब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपूर्वकत्वात्तन्निषेधेनैव निषेध· । ननु वेदेनैव तत्र छेद्यत्वादि ग्रहीष्यत इत्यत आह–उच्यते वेदेन सोपकरणेनाच्छेद्याव्यक्तादिरूप एवायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते, अतो न वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापि छेद्यत्वादिप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अत्र 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यत्र शस्त्रादीनां तन्नाशकसामर्थ्याभाव उक्तः । 'अच्छेद्योऽयम्' इत्यादौ तस्य छेदादिकर्मत्वायोग्यत्वमुक्तम् । 'अव्यक्तोऽयम्' इत्यत्र तच्छेदादिग्राहकमानाभाव उक्त इत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । 'वेदाविनाशिनम्' इत्यादीनां तु श्लोकानामर्थत· शब्दतश्च पौनरुक्त्यं भाष्यकृद्भि· परिहृतम् । दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः । कथं नु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति वदद्भिः । एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनो नित्यत्वे निर्विकारत्वे च सिद्धे तव शोको नोपपन्न इत्युपसंहरति—**तस्मादित्यर्धेन** । एतादृशात्मस्वरूपवेदनस्य शोककारणनिवर्तकत्वात्तस्मिन्सति शोको नोचितः । कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात् । तेनात्मानमविदित्वा यदन्वशोचस्तद्युक्तमेव । आत्मानं विदित्वा तु नानुशोचितुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ एवमात्मनो निर्विकारत्वेनाशोच्यत्वमुक्तम् । इदानीं विकारवत्त्वमभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवान्—तत्र आत्मा ज्ञानस्वरूपः प्रतिक्षणविनाशीति सौगताः, देह एवात्मा स च स्थिरोऽप्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यति चेति प्रत्यक्षसिद्धमेवैतदिति लोकायतिकाः । देहातिरिक्तोऽपि देहेन सहैव जायते नश्यति चेत्यन्ये । सर्गाद्यकाल एवाकाशवज्जायते देहभेदेऽप्यनुवर्तमान एवाकल्पस्थायी नश्यति प्रलय इत्यपरे । नित्यएवात्मा जायते म्रियते चेति तार्किकाः । तथाहि प्रेत्यभावो जन्म सचापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्ध· । एवं मरणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिविच्छेद· । इदं चोभयं धर्माधर्मनिमित्तत्वात्तदाधारस्य नित्यस्यैव मुख्यम् । अनित्यस्य तु कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गेन धर्माधर्माधारत्वानुपपत्तेर्न जन्ममरणे मुख्ये इति वदन्ति । नित्यस्याप्यात्मनः कर्णशष्कुलीजन्मनाप्याकाशस्येव देहजन्मना जन्म तन्नाशाच्च मरणं तदुभयमौपाधिकममुख्यमेवेत्यन्ये । तत्रानित्यत्वपक्षेऽपि शोच्यत्वमात्मनो निषेधति—अथेति पक्षान्तरे । चोप्यर्थे । यदि दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनोऽ-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कर्मेन्द्रियाणामप्यगोचर इति तच्चिन्त्यम् । अव्यक्त इत्यनेनैव तस्य संग्रहात् । अन्यथा सामान्यतो दृष्टानुमानागोचरत्वाला भापत्तेश्च । उच्यते 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्', 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिभिः । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेण एनमात्मानं ज्ञात्वाऽहं हन्ता मयैवैते हन्यन्त इति शोचितुं नार्हसि ॥ २५ ॥ प्रौढ्या आत्मनो नित्यत्वं वेदबाह्यवादिसिद्धान्तमभ्युपेत्यापि शोकमपाकरोति—**अथेति** । अथशब्दः पक्षान्तराभ्युपगमार्थ· । एनं लोकदृष्ट्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति मन्यसे, तथा

६ श्रीधरीव्याख्या ।

संहरति—**तस्मादिति** ॥ २५ ॥ तदेवमात्मनो जन्मविनाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युक्तम् । इदानीं देहेन सहात्मनो जन्म, तद्विनाशेन च विनाशमङ्गीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह—**अथ चेति** । अथ च यद्यप्येनमात्मानं नित्यं सर्वदा तत्तद्देहे जाते जातं मन्यसे,

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विनाशात् । तथापि न शोच्यता । क्षणिकप्रक्रियया वा नित्यविनाशिनं तथापि का शोच्यता एवं यद्यात्मनस्तद्देहयोगवियोगाभ्यां नित्यजातत्वं नित्यमृतत्वं वा मन्यसे तथापि सर्वथा शोचनं प्राकरणिकानामयुक्तम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ नचैतदन्यथा नित्यत्वानित्यत्वमुप-

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्ति जातो जात इति वा मन्यसे, तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति । तथापि तथाभाविन्यप्यात्मनि त्वं महाबाहो, नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो जन्म नाशवतो नाशश्चेत्येताववश्यंभाविनाविति ॥ २६ ॥ तथाच सति—जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणं, ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

चेति । प्रकृतस्यात्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य पुनःपुनर्जातत्वाभिमानो मानाभावादसंभवीत्याह—**लोकेति** । नित्यजातत्वाभिनिवेशे पौनःपुन्येन मृतत्वाभिनिवेशो व्याहतः स्यादित्याशङ्क्याह—**तथेति** । परकीयमतमनुभाषितमभ्युपेत्य 'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्' इत्यादेस्तदीयशोकस्य निरवकाशत्वमित्याह—**तथापीति** । एवमर्जुनस्य दृश्यमानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कर्तुमयोग्यत्वे हेतुमाह—**जन्मवत इति** । जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्मेत्येताववश्यंभाविनौ मिथो व्याप्ताविति योजना ॥ २६ ॥ तयोरवश्यंभावित्वे सत्यनु शोकस्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह—**तथाचेति** ॥ २७ ॥ आत्मानमुद्दिश्यानुशोकस्य कर्तुमयोग्यत्वेऽपि भूतसंघातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

चार्वाकपक्षः । नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिकविज्ञानवादिपक्षः । नित्यश्चासौ अपूर्वदेहेन्द्रियसंबन्धाज्जातश्चेति तार्किकादिपक्षः । एवं नित्यं वा मन्यसे मृतमित्यपि योज्यम् । पक्षत्रयेऽपि शोको न युक्तः । महाबाहो इति युद्धार्थमुत्साहयति ॥ २६ ॥ शोचितुं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—**जातस्येति** । ध्रुवोऽपरिहार्यः मृत्युर्मरणम् । अपरि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सकृच्छ्रवणेऽप्यवधारणासामर्थ्यान्मदुक्तपक्षानङ्गीकारेण पक्षान्तरमभ्युपैषि, तत्रापि यनित्यत्वपक्षमेवाश्रित्य यद्येनमात्मानं नित्यजातं नित्यमृतं वा मन्यसे । वाशब्दश्चार्थे । क्षणिकत्वपक्षे नित्यं प्रतिक्षणं, पक्षान्तरे आवश्यकत्वान्नित्यं नियतं जातोऽयं मृतोऽयमिति लौकिकप्रत्ययवशेन यदि कल्पयसि, तथापि हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोपहासम् । कुमताभ्युपगमात्त्वय्येतादृशी कुदृष्टिर्न संभवतीति सानुकम्पं वा । एवं 'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्' इत्यादि यथा शोचसि एवंप्रकारमनुशोकं कर्तुं स्वयमपि त्वं तादृश एव सन्नार्हसि योग्यो न भवसि क्षणिकत्वपक्षे, देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्माधनाशपक्षे च जन्मान्तराभावेन पापभयासंभवात्, पापभयेनैव खलु त्वमनुशोचसि तच्चैतादृशे दर्शने न संभवतीत्यर्थः । क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखं न संभवति बन्धुविनाशदर्शित्वाभावादित्यधिकम् । पक्षान्तरे दृष्टदुःखनिमित्तं शोकमभ्यनुज्ञातुमेवकारः । दृष्टदुःखनिमित्तशोकसंभवेऽप्यदृष्टदुःखनिमित्तः शोकः सर्वथा नोचित इत्यर्थः प्रथमश्लोकस्य ॥ २६ ॥ नन्वात्मन आभूतसंप्लवस्थायित्वपक्षे नित्यत्वपक्षे दृष्टादृष्टदुःखसंभवात्तद्भयेन शोचामीत्यत आह द्वितीयश्लोकेन—हि यस्मात् जातस्य स्वकृतधर्माधर्मादिवशाल्लब्धशरीरेन्द्रियसंबन्धस्य स्थिरस्यात्मनो ध्रुव आवश्यको मृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदस्तदारम्भककर्मक्षयनिमित्तः । संयोगस्य वियोगावसानत्वात् । तथा ध्रुवं जन्म मृतस्य च प्राग्देहकृतकर्मफलोपभोगार्थं सानुशयस्यैव प्रस्तुतत्वान्न जीवन्मुक्तेर्व्यभिचारः । तस्मादेवमपरिहार्ये परिहर्तुमशक्येऽस्मिञ्जन्ममरणलक्षणेऽर्थे विषये त्वमेवं विद्वान्न शोचितुमर्हसि । तथाच वक्ष्यति 'ऋतेऽपि त्वां नभविष्यन्ति सर्वे' इति । यदि हि त्वया युद्धेनाहन्यमाना एते जीवेयुरेव तदा युद्धाय शोकस्तवोचितः स्यात्, एते तु कर्मक्षयात्स्वयमेव म्रियन्त इति तत्परिहारासमर्थस्य तव दृष्टदुःखनिमित्तः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे । उपलक्षणमेतद्भाष्यं नास्तिकोक्तपक्षान्तराणामपि । यद्वा इतरेषा मतानामत्रोपपादनमविवक्षितं प्रयोजनाभावात्, अतिस्थूलमताभ्युपगमेऽपि शोको न कार्यः किमुत वैदिकमताङ्गीकार इति फलितार्थस्य विवक्षितत्वात् । महाबाहो इति संबोधयन् शोकमकृत्वा बाह्वोर्महत्त्वं सार्थकं कुर्विति सूचयति ॥ २६ ॥ अस्मिन्पक्षे शोकाभावं स्फुटयति—**जातस्येति** । नन्वा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तथा तद्देहे मृते मृतं मन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामित्वात्, तथापि त्वं शोचितुं नार्हसि ॥ २६ ॥ कुत इत्यत आह—**जातस्येति** । हि यस्माज्जातस्य स्वारम्भककर्मक्षये मृत्युर्ध्रुवो निश्चितः । मृतस्य च तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव । तत्त-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पत्तिमत् यतः जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति । जन्मन एवानन्तरं नाशः नाशादनन्तरं जन्मेति चक्रवदयं जन्ममरणसंतान इति किंपरिमाणं

१ मधुसूदनः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

हार्ये अर्थे मरणाख्ये त्वदुद्योगं विनापि अवश्यंभाविनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि। वक्ष्यति च 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव' इति॥ २७॥ अस्त्वात्मनोऽशोच्यत्वं तथापि इष्टदेहविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्य सकारणस्य देहादे-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

शोको नोचित इति भावः। एवमदृष्टदुःखनिमित्तेऽपि शोके 'तस्मादपरिहार्येऽर्थे' इत्येवोत्तरम्। युद्धाख्यं हि कर्म क्षत्रियस्य नियतमग्निहोत्रादिवत्। तच्च 'युध संप्रहारे' इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नं शत्रुप्राणवियोगानुकूलशस्त्रप्रहाररूपं विहितत्वादग्नीषोमीयादिहिंसावन्न प्रत्यवायजनकम्। तथाच गौतमः स्मरति 'न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्र व्यश्वासारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः' इति। ब्राह्मणग्रहणं चात्रायोद्धृब्राह्मणविषयम्। गवादिप्रायपाठादिति स्थितम्। एतच्च सर्वं 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते। तथाच युद्धलक्षणेऽर्थेऽग्निहोत्रादिवद्विहितत्वादपरिहार्ये परिहर्तुमशक्ये तदकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गात् त्वमदृष्टदुःखभयेन शोचितुं नार्हसीति पूर्ववत्। यदि तु युद्धाख्यं कर्म काम्यमेव 'य आहवेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः। अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा॥' इति याज्ञवल्क्यवचनात्, 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' इति भगवद्वचनाच्च, तदापि प्रारब्धस्य काम्यस्याप्यवश्यपरिसमापनीयत्वेन नित्यतुल्यत्वात्, त्वयाच युद्धस्य आरब्धत्वादपरिहार्यत्वं तुल्यमेव। अथवा आत्मनित्यत्वपक्ष एव श्लोकद्वयं अर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासंभवात्। अक्षरयोजना तु नित्यश्चासौ देहेन्द्रियादिसंबन्धवशाज्जातश्चेति। नित्यजातस्तमेनमात्मानं नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथापि त्वं नानुशोचितुमर्हसीति प्रतिज्ञाय हेतुमाह—**जातस्य हीत्यादिना**। नित्यस्य जातत्वं मृतत्वं च प्राग्व्याख्यातम्। स्पष्टमन्यम्। भाष्यमप्यस्मिन्पक्षे योजनीयम्॥ २७॥ तदेवं सर्वप्रकारेणात्मनोऽशोच्यत्वमुपपादितम्। अथेदानीमात्मनोऽशोच्यत्वेऽपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

त्मन आभूतसंप्लवस्थायित्वपक्षेऽनित्यत्वपक्षे च दृष्टादृष्टदुःखसंभवात्तद्भयेन शोचामीत्यत आहेति तु यथाश्रुतमूलाननुगुणत्वादाचार्यैर्नावतारितं, तस्मादपरिहार्येऽवश्यंभाविनि जन्ममरणलक्षणेऽर्थे, यत्त्वेवं अदृष्टनिमित्तेऽपि शोके तस्मादपरिहार्येऽर्थे इत्येवोत्तरम्। युद्धाख्यं हि कर्मक्षत्रियस्यापरिहार्यमित्यादि तदुपेक्ष्यम् प्रकरणविरोधात्, जन्ममरणलक्षणस्यार्थस्य ध्रुवताया एव पूर्वार्धे प्रस्तुतत्वात्। यत्तु अथवा आत्मनित्यत्वपक्ष एव श्लोकद्वयमर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासंभवात्। अक्षरयोजना तु नित्यश्चासौ देहेन्द्रियसंबन्धवशाज्जातश्चेति नित्यजातस्तमेनमात्मानं नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे, तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथापि त्वं नानुशोचितुमर्हसि इति प्रतिज्ञाय हेतुमाह—जातस्य हीत्यादिना। मृत्युः शरीरादिविच्छेदः, तत्संयोगो जन्म। भाष्यमप्यस्मिन्पक्षे योजनीयमिति तद्विचार्यम्। समासैकदेशस्य क्रियायामन्वयायोगात्, प्रयोजनशून्यक्लिष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च। ननूक्तमेवार्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासंभवरूपं प्रयोजनमितिचेन्न। भगवतैवाभ्युपगम्य कैमुत्यन्यायः प्रदर्शित इत्युक्तत्वात्। तथाच परमास्तिकं श्रीरामचन्द्रं प्रति भगवतो वसिष्ठस्य वचनं 'त्वं चेद्बभूविथ पुरा तथेदानीं भविष्यसि। अद्य चेह स्थितोऽसीति ज्ञातवानसि निश्चयम् १ तदानन्तरगानन्यान्प्राणादीन्निकटस्थितान्। बन्धूनतीतान्सुबहून्कस्मात्त्वं नानुशोचसि २ पूर्वमन्यस्तथेदानीं बभूविथ भविष्यसि। यदि राम तथापि त्वं सद्रूपः किं विमुह्यसि ३ पुरा भूत्वाथ भूत्वा च भूयश्चेन्न भविष्यसि। तथापि क्षीणसंसारः किमर्थमनुशोचसि ४ तस्माच्च दुःखिता युक्ता प्राकृते जागते भ्रमे। तथैव मुदिता युक्ता युक्तं कार्यानुवर्तनम् ५' इति। विवृतं चेदं टीकाकारैः। एवमात्मनोऽसङ्गत्वाद्द्वितीयत्वदर्शने शोकासंभव उक्तः। इदानीमस्त्वासङ्गी तथापि स किं नित्य उत क्षणिक उत प्रागभाववद्घटादिवद्वा कालान्तरेण नश्वरः। सर्वेष्वपि पक्षेषु बन्धुशोको न युक्त इति प्रौढ्या समाधित्सुरादौ कल्पे तावदाह—त्वं चेदिति। इति यदि निश्चयं ज्ञातवानसि बन्धून्प्राणादीनित्यध्याहारः १ विनिगमनाविरहात्सर्वशोकाशक्तेः क्वापि शोको न युक्त इति भावः २ द्वितीयेऽप्याह—पूर्वमिति। इदानीमन्यः अग्रेऽप्यन्यः क्षणिकमात्मानं यदि जानासि, तथापि किं सद्रूपमालम्ब्य विमुह्यसि द्वितीयक्षणे शोच्यस्य शोचितुश्चासत्त्वेन शोकावसराभावादित्यर्थः ३ तृतीयेऽप्याह—पुरेति। तथाप्यात्मनाशादेव क्षीणसंसारः ४ यदात्मनो जन्मादिसङ्गित्वेन शोको न युक्तस्तदा किंवाच्यमसङ्गोदासीनकूटस्थस्वप्रकाशपूर्णानन्दैकरसत्वे स न युक्त इत्याशयेनोपसंहरति—तस्मादिति। मुदिता सहजसंतोषवृत्तिः ५' इति। यत्तु भाष्यमपीत्यादि तदपि न। आत्मनो नित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यत इति भाष्यस्यास्मिन्पक्षे योजनाया अशक्यत्वात् नित्यत्वच्छेदेऽभ्युपगम्येति न संगच्छते नित्यत्वस्य स्वसिद्धान्तत्वात्। देहादिसंबन्धेनानित्यत्वमिति शेषपूरणे तु जातत्वादिकमभ्युपगम्येति वक्तव्यं स्यात्। अथचेत्यभ्युपगमार्थः। एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्ति जातो जात इति वा मन्यसे तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतो मृत इति भाष्यस्य जातादौ नित्यशब्दान्वयप्रतिपादनपरस्योक्तपक्षे योजयितुमशक्यत्वाच्चेति दिक्॥ २७॥ नन्वात्मनो नित्यत्वेऽपि कार्य-

६ श्रीधरीव्याख्या।

स्यादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवश्यंभाविनि जन्ममरणलक्षणेऽर्थे त्वं विद्वाञ्शोचितु नार्हसि। योग्यो न भवसीत्यर्थः॥ २७॥ किंच देहादीनां

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः. ३ मधुसूदनः.

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

कार्यकारणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं, यतः—अव्यक्तादीनीति। अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकारणसंघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्व्यक्तमध्यान्यव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

कर्तव्यत्वमाशङ्क्याह—**कार्येति**। समनन्तरश्लोकस्तत्र हेतुरित्याह—**यत इति**। चाक्षुपदर्शनमात्रवृत्तिं व्यावर्तयति—**अनुपलब्धिरिति**। नहि यथोक्तसंघातरूपाणि भूतानि पूर्वमुत्पत्तेरुपलभ्यन्ते तेन तानि तथा व्यपदेशभाञ्जि भवन्तीत्यर्थः। किं तन्मध्यं यदेषां व्यक्तमिष्यते तदाह—**उत्पन्नानीति**। उत्पत्तेरूर्ध्वं मरणाच्च पूर्वं व्यावहारिकं सत्त्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मिथ्यात्वं साधयति—**अव्यक्तादीनीति**। भूतानि वियदादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च। न व्यक्तमव्यक्तमज्ञानं आदिर्येषां तथाविधानि। व्यक्तः स्पष्टः मध्यः उत्पत्तिमारभ्य मरणात्प्रागवस्था येषाम्। अव्यक्त एव निधनं लयो येषामिति। अयमर्थः—रज्जूरगादिकारणमज्ञानं न रज्जुवत् उरगवद्वा व्यक्तमस्ति। परीक्ष्यमाण च न दृष्टिपथमवतरति। अतस्तदव्यक्तम्। तत उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते न रज्ज्वाम्। एवं आत्मनि कल्पितानां भूतानां आदिरन्तश्चाव्यक्तमेव। तेन 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन मध्ये भासमानान्यपि तानि रज्जूरगवत् असन्त्येव। एवंविधे तत्र तस्मिन्विषये का परिदेवना को वा विलापः। नहि मरुमरीचिकाह्रदो नष्ट इति कश्चित्तत्त्ववित् विलपति। अतएव भूतानां रज्जूरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकीं सृष्टिमभिप्रेत्य कौषीतकिब्राह्मणे स्वापप्रबोधयोर्जगल्लयोदयौ पठ्येते। 'स यदा स्वपिति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रबुध्यतेऽथैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति। प्राणाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि। देवास्तदनुग्राहकाः

४ मधुसूदनीव्याख्या।

भूतसङ्घातात्मकानि शरीराण्युद्दिश्य शोचामीत्यर्जुनाशङ्कामपनुदति भगवान्-आदौ जन्मनः प्राक् अव्यक्तान्यनुपलब्धानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि मध्ये जन्मानन्तरं मरणात्प्राक् व्यक्तान्युपलब्धानि सन्ति, निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति, यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवनानि शुक्तिरूप्यादिवत्तु ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं वा स्थितानि दृष्टिसृष्ट्यभ्युपगमात्। तथाच 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन मध्येऽपि न सन्त्येवैतानि 'नासतो विद्यते भावः' इति प्रागुक्तेश्च। एवंसति तत्र तेषु मिथ्याभूतेष्वत्यन्ततुच्छेषु भूतेषु का परिदेवना को वा दुःखप्रलापः। न कोऽप्युचित इत्यर्थः। नहि स्वप्ने विविधान्बन्धूनुपलभ्य प्रतिबुद्धस्तद्विच्छेदेन शोचति पृथग्जनोऽपि। एतदेवोक्तं पुराणे 'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः'। भूतसङ्घ इति शेषः। तथाच शरीराण्युद्दिश्य शोको नोचित इति भावः। आकाशादिमहाभूताभिप्रायेण वा श्लोको योज्यः। अव्यक्तमव्याकृतमविद्योपहितचैतन्यमादिः प्रागवस्था येषां तानि, तथा व्यक्तं नामरूपाभ्यामभिव्यक्तं प्रकटीभूतं नतु स्वेन परमार्थसदात्मना मध्यस्थित्यवस्था येषां तादृशानि भूतान्याकाशादीन्यव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घटादीनां निधनं प्रलयो येषां तेषु भूतेषु का परिदेवनेति पूर्ववत्। तथाच श्रुतिः 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

करणसंघातात्मकानि भूतानि शोचामीति चेत्तत्राह—**अव्यक्तादीनीति**। प्रागुत्पत्तेरव्यक्तमदर्शनमादिर्येषां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसंघातानां भूतानां तानि अव्यक्तं निधनं मरणं येषां तानि तत्र का परिदेवना कः शोकः। नहि शुक्तिरूप्यमुद्दिश्य कश्चिच्छोचतीति भावः। तथाचोक्तं 'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः'। नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना॥' इति। ननु अव्यक्तमव्याकृतं भूतान्याकाशादीनि नामरूपाभ्यां व्यज्यत इति व्यक्तमित्याकाशादिमहाभूताभिप्रायेणायं श्लोक आचार्यैः कुतो न

६ श्रीधरीव्याख्या।

च स्वभावं पर्यालोच्य तदुपाधिके आत्मनो जन्ममरणे च शोको न कार्य इत्याह—**अव्यक्तादीनीति**। अव्यक्तं प्रधानं तदेवादिः पूर्वरूपं येषां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि शरीराणि कारणात्मनापि स्थितानामेवोत्पत्तेः। तथा व्यक्तमभिव्यक्तं मध्यं जन्ममरणान्तराल-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

शोच्यतायामिति ॥ २७ ॥ अपिच अव्यक्तादीनीति। नित्याः सन्तु अनित्या वा, यस्तावदस्य शोचकस्तं प्रत्येष आदावव्यक्तः अन्ते चाव्यक्तः मध्ये

१ नीलकण्ठ.

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथाचोक्तम्— 'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना ॥' इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मध्यमेषां व्यक्तमिति तथोच्यते जन्मानुसारित्वं विलयस्य युक्तमिति मत्वा तात्पर्यार्थमाह—**मरणादिति** । उक्तेऽर्थे पौराणिकसंमतिमाह—**तथाचेति** । तत्रेत्यस्यार्थमाह—**अदृष्टेति** । पूर्वमदृष्टानि सन्ति पुनर्दृष्टानि तान्येव पुनर्नष्टानि तदेवं भ्रान्तिविषयतया घटिकायन्त्रवच्चक्रीभूतेषु शोकनिमित्तस्य प्रलापस्य नावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अर्जुनं प्रत्युपालम्भं दर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात्तं प्रत्युपालम्भो न संभवतीति मन्वानः सन्नाह—**दुर्विज्ञेय इति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सूर्यादयः । लोकाः रूपादयः । नन्विहान्यत्र च आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमित्युच्यते नान्यत् । तत्कथमेषामव्यक्तं लयोदयस्थानमित्युच्यते । सत्यम् । अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणि तथात्वव्यपदेशो न वस्तुगत्या । नहि अपरिणामिनः कूटस्थस्य मृद्वत्कार्यप्रविलयोदयस्थानत्वं भवति । यथोक्तम् 'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥' इति ॥२८॥ ननु वज्रपञ्जरतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रपञ्चस्य कथं रज्जूरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यन्ततुच्छत्वमुच्यते, कथं वा कर्मज्ञानकाण्डापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं श्रवणादिकर्तृत्वं चाप-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इत्यादिरव्यक्तोपादानता सर्वस्य प्रपञ्चस्य दर्शयति । लयस्थानत्वं तु तस्यार्थसिद्धम् । कारण एव कार्यलयस्य दर्शनाद्ग्रन्थान्तरे तु विस्तर । तथा चाज्ञानकल्पितत्वेन तुच्छान्याकाशादिभूतान्यप्युद्दिश्य शोको नोचितश्चेत्तत्कार्याण्युद्दिश्य नोचित इति किमु वक्तव्यमिति भाव । अथवा सर्वदा तेषामव्यक्तरूपेण विद्यमानत्वाद्विच्छेदाभावेन तन्निमित्तः प्रलापो नोचित इत्यर्थः । भारतेत्यनेन सर्वोत्तमवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीयमर्थं प्रतिपत्तुमर्होऽसि किमिति न प्रतिपद्यस इति सूचयति ॥ २८ ॥ ननु विद्वांसोऽपि बहवः शोचन्ति तत्किं मामेव पुनः पुनरेवमुपालभसे, अन्यच्च इति न्यायात्त्वद्वचनार्थाप्रतिपत्तिरपि मम न दोष । तत्रान्येषामपि तवेवात्मापरिज्ञानादेव शोकः, आत्मप्रतिपादकशास्त्रार्थाप्रतिपत्तिश्च तवाप्यन्येषामिव स्वाशयदोषादिति नोक्तदोषद्वयमित्यभिप्रेत्यात्मनो दुर्विज्ञेयतामाह—एनं प्रकृतं देहिनमाश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमानं आविद्यकनानाविधविरुद्धधर्मवत्तया सन्तमप्यसन्तमिव, स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि जडमिव, आनन्दघनमपि दुःखितमिव, निर्विकारमपि सविकारमिव, नित्यमप्यनित्यमिव, प्रकाशमानमप्यप्रकाशमानमिव, ब्रह्माभिन्नमपि तद्भिन्नमिव, मुक्तमपि बद्धमिव, अद्वितीयमपि सद्वितीयमिव, संभावितविचित्रानेकाकारप्रतीतिविषयं पश्यति । शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामाविद्यकसर्वद्वैतनिषेधेन परमात्मस्वरूपमात्राकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायामन्तःकरणवृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति, कश्चिच्छमदमादिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव नतु सर्वः । तथा कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणम् । आत्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव यत्स्वरूपतो मिथ्याभूतमपि सत्यस्य व्यञ्जकं, आविद्यकमप्यविद्याया विघातकं, अविद्यामुपघ्नतत्कार्यतया स्वात्मानमप्युपहन्तीति । तथा, यः कश्चिदेनं पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम् । यतोऽसौ निवृत्ताविद्यातत्कार्योऽपि प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तद्वानिव व्यवहरति सर्वदा समाधिनिष्ठोऽपि व्युत्तिष्ठति व्युत्थितोऽपि पुनः समाधिमनुभवतीति प्रारब्धकर्मवैचित्र्याद्विचित्रचरित्रः प्राप्तदुष्प्रापज्ञानत्वात्सकललोकस्पृहणीयोऽत आश्चर्यवदेव भवति । तदेतत्त्रयमाश्चर्यमात्मा तज्ज्ञानं तज्ज्ञाता

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

व्याख्यात इति चेत् तत्र का परिदेवनेति वाक्यशेषविरोधात् । अदर्शनादापतित इत्यादिवचनेन, तस्मात्सर्वाणि भूतानीत्युपसंहारस्थेन कार्यकरणसंघातबोधकभूतशब्देन चैकार्थत्वानापत्तेश्चेति गृहाण । यथा भरतादयोऽव्यक्ताद्भूत्वाऽव्यक्त एव लयं गतास्तथेति सूचयन्नाह—भारतेति ॥ २८ ॥ शुद्धात्मनो दुर्विज्ञेयत्वाद्भ्रान्तेश्च सर्वसाधारणत्वान्न त्वां प्रत्येवोपालम्भो युक्त इत्याह—**आश्चर्यव-**

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्थितिलक्षणं येषाम् । अव्यक्ते निधनं लयो येषां तान्येवंभूतान्येव तत्र तेषु का परिदेवना कः शोकनिमित्तो विलापः । प्रतिबुद्धस्य स्वप्नदृष्टवस्तुष्विव शोको न युज्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ कुतस्तर्हि विद्वांसोऽपि लोके शोचन्ति, आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तस्य व्यक्तता इति । प्रत्युत विकारे शोचनीयस्वभावे । किन्तु तन्मूलकारणं किंचिदभिमतं तदेव तथा क्रमविचित्रस्वभावतया स्वात्ममध्ये दर्शिततत्तदनन्तसृष्टिस्थितिसंहृतिवैचित्र्यं नित्यमेव तथास्वभावमिति कस्य शोच्यता ॥ २८ ॥ एवंविधं च आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

किं त्वामेवैकमुपालमे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते, कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेत्यत आह—आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति,

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तथाचात्माज्ञाननिमित्तविप्रलम्भस्य साधारणत्वादसाधारणोपालम्भस्य निरवकाशतेत्याह—**किं त्वामेवेति** । अहंप्रत्ययवेद्यत्वादात्मनो दुर्विज्ञेयत्वमसिद्धमिति शङ्कते—**कथमिति** । विशिष्टस्यात्मनोऽहंप्रत्ययस्य दृष्टत्वेऽपि केवलस्य तदभावादस्ति दुर्विज्ञेयतेति श्लोकमवतारयति—**आहेति** । आश्चर्यवदित्याद्येन पादेनात्मविषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टुर्दौर्लभ्यमुच्यते, द्वितीयेन च तद्विषयवेदनस्य दुर्लभत्वोक्तेस्तदुपदेष्टुस्तथात्वं कथ्यते, तृतीयेन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरलता विवक्षिता, श्रवणदर्शनोक्तीनां भावेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारस्यात्यन्तायासलभ्यत्वं चतुर्थेनाभिप्रेतमिति विभागः । आत्मगोचरदर्शनादिदुर्लभत्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति—**आश्चर्यवदिति** । संप्रत्यात्मनि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

हूयत इत्याशङ्क्याह—**आश्चर्यवदिति** । कश्चित् ज्ञातात्मतत्त्व एनमतीतानन्तरश्लोकोक्तं भूतग्राममाश्चर्यवत् आश्चर्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

चेति परमदुर्विज्ञेयमात्मानं त्वं कथमनायासेन जानीया इत्यभिप्रायः । एवमुपदेष्टुरभावादप्यात्मा दुर्विज्ञेयः । यो ह्यात्मानं जानाति स एव तमन्यस्मै ध्रुवं ब्रूयात्, अज्ञस्योपदेष्टृत्वासंभवात् । जानंस्तु समाहितचित्तः प्रायेण कथं ब्रवीतु । व्युत्थितचित्तोऽपि परेण ज्ञातुमशक्यः । यथाकथंचिज्ज्ञातोऽपि लाभपूजाख्यात्यादिप्रयोजनानपेक्षत्वान्न ब्रवीत्येव, कथंचित्कारुण्यमात्रेण ब्रुवंस्तु परमेश्वरवदत्यन्तदुर्लभएवेत्याह—**आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य इति** । यथा जानाति तथैव वदति । एनमित्यनुकर्षणार्थश्चकार । स चान्यः सर्वज्ञजनविलक्षणो नतु यः पश्यति ततोऽन्य इति व्याघातात् । तत्रापि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यम् । तत्र कर्मण कर्तुश्च प्रागाश्चर्यत्वं व्याख्यातं, क्रियायास्तु व्याख्यायते । सर्वशब्दावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनो यद्वचनं तदाश्चर्यवत् । तथाच श्रुतिः 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' इति ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दिति । आश्चर्यमद्भुतमदृष्टपूर्वमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत् । कश्चिदेनमात्मानमाश्चर्यवत्पश्यति । तथैव चान्य एनमाश्चर्यवद्वदति । अन्यश्चैनमाश्चर्यवच्छृणोति । श्रुत्वोक्त्वा दृष्ट्वाप्येनं कश्चित्प्रतिबन्धवशान्न वेद साक्षान्न जानाति । 'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' इति व्याससूत्रात् फलोन्मुखं विद्याविरुद्धफलत्वं कर्म प्रस्तुतं तेन प्रतिबन्धः प्रस्तुतप्रतिबन्ध. तदभावे 'ऐहिकमस्मिन्नेव जन्मनि विद्या जायते सति तु तस्मिञ्जन्मान्तरेऽपि सा जायते, कुत', तद्दर्शनात् प्रतिबन्धतदभावाभ्यामुभयविधविद्याजन्मनः श्रुतौ दर्शनात् 'गर्भस्थ एव वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावम्' इति वदन्ती श्रुति सति प्रतिबन्धे जन्मान्तरसंचितसाधनाज्जन्मान्तरे विद्योत्पत्ति दर्शयतीति तदर्थः । यद्वा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्य एवमग्रेऽपि यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकशतसहस्रेषु कश्चिदेव, यश्चोक्त्वा श्रुत्वा पश्यति परोक्षज्ञानवान् भवति स ततोऽपि दुर्लभः, यस्तु साक्षात्करोति स तु ततोऽपि दुर्लभ इत्याह—**श्रुत्वापीति** । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः । तथाच प्रथमपक्षे प्रथमपादेनात्मविषयकपरोक्षदर्शनस्य तथैव द्वितीयेन वदनस्य तृतीयेन श्रवणस्य च दुर्लभत्वं चतुर्थेन साक्षात्कारस्य चात्यन्तदौर्लभ्यं च दर्शयता द्रष्टुर्वक्तु श्रोतुः साक्षात्कर्तुर्विरलतोच्यते । तद्वारा चात्मनो दुर्विज्ञेयत्वं कथ्यते । द्वितीयपक्षे त्वात्मनि चतुर्णां दुर्लभत्वकथनेन तदीयं दुर्बोधत्वमुच्यत इति विवेक. । इत्थं च श्रुत्यैकार्थत्वमस्याः स्मृतेः सम्यगुपपद्यते । तथाच श्रुतिः 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्यु । आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति । विवृता चेयं भगवत्पादैः—प्रायेण ह्येवंविधएव लोकः, यस्तु श्रेयोर्थी सोऽनेकशतसहस्रेषु कश्चिदेवात्मविद्भवति त्वद्विध यस्मादित्याह । श्रवणायापि श्रवणार्थं श्रोतुमपि यो न लभ्यः आत्मा बहुभिरनेकैः, शृण्वन्तो बहवोऽनेकेऽन्ये यमात्मानं न विद्युर्न विन्दन्ति अभागिनोऽसंस्कृतात्मानो न विजानीयुः । किंचास्य वक्ताप्याश्चर्योऽद्भुतवदेवानेकेषु कश्चिदेव भवति । तथा श्रुत्वाप्यस्यात्मनः कुशलो निपुण-एवानेकेषु लब्धा कश्चिदेव भवति । तस्मादाश्चर्यो ज्ञाता कश्चिदेव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः सन्नित्यर्थ इति । तथाच श्रवणायापीत्यादेरर्थः आश्चर्यवत्कश्चिदेनं शृणोतीति, शृण्वन्तोऽपीत्यादे. श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चिदिति, आश्चर्यो वक्तेत्यस्य आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य इति, कुशलोऽस्येत्यादेराश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति, आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इत्येतत्तु कुशल इत्यादेर्व्याख्यानं, तस्मादित्यादिभाष्यात् । यद्वा लब्धा परोक्षज्ञानवान्, ज्ञाता साक्षात्कर्ता । आश्चर्यवत्पश्यतीत्यत्रापि द्विविधं दर्शनं वक्ष्यते श्रुत्यैकवाक्यतार्थम् । अस्मिन्पक्षे 'परोक्षेणापरोक्षेण वाऽस्य दर्शनं' द्रष्टवात्यन्तदुर्लभः, परोक्षेणास्य दर्शनं द्रष्टा वा कुतो दुर्लभ इत्यत आह—**आश्चर्यवद्वदतीत्यादि** ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

'दुर्विज्ञेयतामाह—**आश्चर्यवदिति** । कश्चिदेनमात्मान शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां पश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति । सर्वगतस्य नित्यज्ञानानन्दस्वभा-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कश्चिदाश्चर्यवदेनं वदिति, तथैव चान्य आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति, श्रुत्वा दृष्ट्वोक्त्वाप्येनं वेद

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मद्भुतं स्वप्नमायेन्द्रजालादिकं तेन तुल्यं आश्चर्यवत् तथाभूतं पश्यति । तथा कश्चिदेनं आश्चर्यवद्वदति सत्त्वेन असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति । तथाहि रज्जूरगवत्प्रपञ्चः संश्चेत् 'नेह नानास्ति किंचन' इतिश्रुत्या न बाध्येत, असंश्चेन्न प्रतीयेत, तस्मादनिर्वचनीयोऽयमिति । तदिदं सर्वव्यवहारास्पदस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपपादनमत्याश्चर्यमित्यर्थः । तथा एनं प्रपञ्चमन्य आश्चर्यवत् शृणोति । 'इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मा' इति प्रत्यक्षेणानात्मतया उपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत् प्रत्यगभिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यन्तमाश्चर्यम् । नहीयं श्रुतिः 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादिवदुपचरितार्था । प्रपञ्चस्यात्मनः पृथक्त्वे 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं भवति' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः । नच प्रतिज्ञाप्यौपचारिकी । प्रदेशान्तरे श्रुतस्य 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' इति दृष्टान्तस्योपरोधापत्तेः । तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टान्तनिगमनानामेकवाक्यत्वात् न प्रपञ्चस्यात्मान्यत्वम् । तच्च भेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधादाश्चर्यमिव शृणोति । तथा कश्चिदेनं प्रपञ्चं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्वा अपिशब्दात् उक्त्वा स्वप्नादिदृष्टान्तैरुपपाद्य दृष्ट्वा ध्यानेन च साक्षात्कृत्वापि तत्त्वतो न वेद न जानाति । तथाहि प्राप्तापि प्रज्ञा तीव्रविक्षेपवतः परिहीयत इति वक्ष्यति । तस्मादात्मैक्यात्संभवत्येव प्रपञ्चस्य रज्जूरगादितुल्यत्वेन तुच्छत्वम् । यद्वा एनं आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसङ्गित्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मवत्तया प्रसिद्धमपि तत्त्वमसीत्यागमोत्थया ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया अकर्तारमभोक्तारमानन्दघनं सत्यचिद्रूपमसङ्गमनन्तमपरोक्षीकरोतीति महदाश्चर्यम् । यत् पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणं वा । आविद्यकमपि दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च कतकरजोवन्निवर्तयतीति । यद्वा यः पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम् । यत एक एव विद्वान् समाधिव्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्मभावं जीवभावं च यावदारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति तथा वाङ्मनसातीतमप्यात्मानं यद्वाचा वदति तदप्याश्चर्यम् । अगृहीतसंगतिकेनापि शब्देन यथा सुप्तः प्रबोध्यते तद्वत् । यथोक्तं वार्तिके 'अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः । हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः ॥ जाग्रद्वन्न यतः शब्दं सुषुप्ते वेत्ति कश्चन । ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥ अविद्याघातिनः शब्दाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् । नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम् ॥' इति । तथा यः शृणोति सोऽपि आश्चर्यवत् अतिदुर्लभ इत्यर्थः । 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इति श्रुतेः । 'शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः' इति श्रुतिद्वितीयपादार्थं संगृह्णाति —**श्रुत्वाप्येनमिति** । 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

केनापि शब्देनावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनो विशिष्टशक्तेन पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणया कल्पितसंबन्धेन लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरेणैव प्रतिपादनं तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः । अथवा विना शक्तिं विना लक्षणां विना संबन्धान्तरं सुप्तप्रोत्थापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपादनं तदाश्चर्यवत् । शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात् । नच विना संबन्धं बोधनेऽतिप्रसङ्गः लक्षणापक्षेऽपि तुल्यत्वात् शक्यसंबन्धस्यानेकसाधारणत्वात् । तात्पर्यविशेषान्नियम इतिचेत् न । तस्यापि सर्वान्प्रत्यविशेषात् । कश्चिदेव तात्पर्यविशेषमवधारयति न सर्वे इतिचेद्धन्त तर्हि पुरुषगत एव कश्चिद्विशेषो निर्दोषत्वरूपो नियामकः सचास्मिन्पक्षेऽपि न दण्डवारितः । तथाच यादृशस्य शुद्धान्तःकरणस्य तात्पर्यानुसन्धानपुरःसरं लक्षणया वाक्यार्थबोधो भवद्भिरङ्गीक्रियते तादृशस्यैव केवलः शब्दविशेषोऽखण्डसाक्षात्कारं विनापि संबन्धेन जनयतीति किमनुपपन्नम् । एतस्मिन्पक्षे शब्दवृत्त्याविषयत्वात् 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति सुतरामुपपन्नम् । अयं च भगवदभिप्रायो वार्तिककारैः प्रपञ्चितः 'दुर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वाद्बोधरूपिणः । शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्मस्तं मोहहानतः ॥ अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः । हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्तेर्बोधिताः परैः ॥ जाग्रद्वन्न यतः शब्दं सुषुप्तौ वेत्ति कश्चन । ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥ अविद्याघातिनः शब्दाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् । नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम् ॥' इत्यादिना ग्रन्थेन । तदेवं वचनविषयस्य वक्तुर्वचनक्रियायाश्चात्याश्चर्यरूपत्वादात्मनो दुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा श्रोतुर्दुर्लभत्वादपि तदाह—आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेदेति । अन्यो द्रष्टुर्वक्तुश्च मुक्ताद्विलक्षणो मुमुक्षुर्यत्कार ब्रह्मविदं विधिवदुपसृत्य एनं शृणोति श्रवणाख्यविचारविषयीकरोति । वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीति यावत् । श्रुत्वा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तोऽस्य कथनं वक्ता वा श्रवणं श्रोता वा दुर्लभोऽत इत्यर्थः । अपरोक्षेणास्य दर्शनस्य द्रष्टुर्वात्यन्तदौर्लभ्ये हेतुमाह—**श्रुत्वापीति** ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नचैव कश्चित्। अथवा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेक-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

द्रष्टुर्वक्तुः श्रोतुः साक्षात्कर्तुश्च दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति—अथवेति। व्याख्यानद्वयेऽपि फलित-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

चैनं मननिदिध्यासनपरिपाकाद्वेदापि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवत्। तथाच 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्' इति व्याख्यानम्। अत्रापि कर्तुराश्चर्यरूपत्वमनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलतयातिदुर्लभत्वात्। तथाच वक्ष्यति 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥' इति। 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः', 'आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति श्रुतेश्च। एवं श्रवणश्रोत्रन्वययो-राश्चर्यत्वं प्राग्वद्व्याख्येयम्। ननु यः श्रवणमननादिकं करोति स आत्मानं वेदेति किमाश्चर्यमत आह—**नचैव कश्चिदिति।** चकारः क्रियाकर्मपदयोरनुषङ्गार्थः। कश्चिदेनं नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नपि, तदकुर्वंस्तु न वेदेति किमु वक्तव्यम्। 'ऐहिकम-प्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' इति न्यायात्। उक्तंच वार्तिककारैः 'कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत्तद्धि बन्धपरिक्षयात्। असावपि च भूतो वा भावी वा वर्तते वाऽथवा॥' इति। श्रवणादिकुर्वतामपि प्रतिबन्धपरिक्षयादेव ज्ञानं जायते अन्यथा तु न। तत्र प्रतिबन्धपरिक्षयः कस्यचिद्भूत एव यथा हिरण्यगर्भस्य। कस्यचिद्भावी यथा वामदेवस्य। कस्यचिद्वर्तते यथा श्वेतकेतोः। तथा च प्रतिबन्धक्षयस्यातिदुर्लभत्वात् 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मृतेश्च दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति निर्गलितोऽर्थः।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

श्रुत्वा उक्त्वा परोक्षेण दृष्ट्वाप्येनं कश्चिदभागी असंस्कृतात्मा लोको नचैव जानातीति। अतः साक्षादस्य दर्शनं द्रष्टा चात्यन्तदुर्लभ इत्यर्थः। एतेन यदि श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चिदित्येव व्याख्यायेत तदा 'आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति श्रुत्येकवाक्यता न स्यात्। 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति भगवद्वचनविरोधश्चेति प्रत्युक्तम्। य आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु कश्चिदेवेति भाष्यात्स्मृतिविरोधानवकाशाच्च। अत्र केचिद्वर्णयन्ति। एनं प्रकृतं देहिनं आश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमानं आविद्यकनानाविरुद्धधर्मवत्तया सन्तमप्यसन्तमिव स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि जडमिवानन्दरूप-मपि दुःखितमिवेत्याद्यसंभावितविचित्रानेकाकारप्रतीतिविषयं पश्यति, शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामाविद्यकसर्वद्वैतनिषेधेन परमात्मस्व-रूपाकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायामन्तःकरणवृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति। कश्चिच्छमदमादिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव मर्त्यो नतु सर्वः। तथा कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणम्। आविद्यकमपि दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च निवर्तयतीति। तथा यः कश्चिदेनं पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम्। यतः एष महान् विद्वान् समाधिव्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्मभावं जीवभावं च यावत्प्रारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति तदेतत्त्रयमप्याश्चर्यमात्मा तज्ज्ञानं ज्ञाता चेति। एवमग्रेऽपि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यम्। सर्वशब्दाद्वाच्यस्य शुद्धस्यात्मनो यद्वचनं तदाश्चर्यवत्, श्रुत्वाप्येनं वेद श्रुत्वाचैनं मननिदिध्यासनपरिपाकाद्वेदापि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवत्। तथा चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमित्यत्र व्याख्यातम्। ननु यः श्रवणादिकं करोति स आत्मानं वेदेति किमाश्चर्यमत आह—नचैव कश्चिदिति। चकारः क्रियाकर्मपदयो-रनुषङ्गार्थः। कश्चिदेनं नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नपि तदकुर्वन्न वेदेति किमु वक्तव्यम्। अथवा नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संबन्धः। कश्चिदेनं न पश्यति, न वदति, न शृणोति, श्रुत्वापि न वेदेति पञ्च प्रकारा उक्ताः। कश्चित्पश्यत्येव न वदति, कश्चित्प-श्यति वदति च, कश्चित्तद्वचनं शृणोति तदर्थं जानाति च, कश्चित् श्रुत्वापि न जानाति, कश्चित्तु सर्वबहिर्भूत इति तत्रेदमवधेयम्। आश्चर्यमद्भुतमदृष्टमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत् यो वदति यश्च शृणोति स सहस्रेषु कश्चिदेवेत्यादिवदद्भिराचार्यैः कर्तृ-क्रिययोराश्चर्यवत्त्वं दुर्लभत्वं प्रदर्शितम्। 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यते' इति श्रुत्यनुरोधात्, आत्मनस्तु कर्तृक्रियाविरलत्वादेव दुर्ज्ञेयत्वं नतु साक्षात्, आश्चर्यवत्पदविशेष्यत्वेन श्रुतौ तथात्वासंभवात्तदेकवाक्यतानापत्तेः। तस्मादाश्चर्यवत्पदस्य विरुद्धधर्माश्रय-परत्वं कर्मविशेषणत्वं चावदतामाचार्याणां न्यूनता न शङ्कनीया। यदपि वेदेत्यस्य पृथक्करणादि तदपि क्लेशमात्रं तद्विनापि श्रुत्येकवाक्यताया निरूपितत्वात्, यदपि नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संबन्ध इत्यादि तदपि न आश्चर्यवदित्याद्युक्त्या बहव एनं न पश्यन्ति इत्यादेरर्थस्य स्पष्टप्रतीतेः क्लिष्टकल्पनया पक्षान्तरप्रदर्शनस्य वैयर्थ्यात्, कश्चिदेनं पश्यतीत्यादिनोपपादिते सर्वबहिर्भूते श्रु-त्वापि न वेदेत्यस्योक्तत्वेन चतुर्थप्रकारानर्थक्याच्चेति दिक्। एतेन कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां पश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति सर्वग-तस्य नित्यज्ञानानन्दस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैन्द्रजालिकवद्घटमानं पश्यन्निव विस्मयेन पश्यति असंभावनाभिभूतत्वादित्यादिभा-ष्यकृद्भिः कुतो न व्याख्यातमिति प्रत्युक्तम्। अत्रापि मूलश्रुत्येकवाक्यत्वाभावापत्तेस्तुल्यत्वात्। अन्ये तु वज्रपञ्जरतुल्यस्य सर्वप्रमाण-सिद्धस्य वियदादिप्रपञ्चस्य कथं रज्जूरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यन्ततुच्छत्वमुच्यते कथंवा कर्मज्ञानकाण्डापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं चापह्नूयत इत्याशङ्क्याह—**आश्चर्यवदिति।** कश्चिज्ज्ञातात्मतत्त्व एनं अतीतानन्तरश्लोकोक्तं भूतग्राममाश्चर्यं अद्भुतं स्वप्नमायेन्द्र-

१ मधुसूदन.। २ नीलकण्ठ.। ३ मधुसूदन.।

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सहस्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥२९॥ अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते—देहीति । देही शरीरी नित्यं सर्वावस्थास्ववध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च, तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्थावरादिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही न वध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

माह—**अत इति** ॥ २९ ॥ श्लोकान्तरमुत्थापयति—**अथेति** । आत्मनो दुर्ज्ञानत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत् । वस्तुवृत्तापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यत्वं प्रकरणार्थः । देहे वध्यमानेऽपि देहिनो वध्यत्वाभावे फलितमाह—**यस्मादिति** । हेतुभागं विभजते—**सर्वस्येति** । फलितप्रदर्शनपरं श्लोकार्धं व्याचष्टे—**तस्माद्भीष्मादीनीति** ॥ ३० ॥ श्लोकान्तरमवतारयन्वृत्तं कीर्तयति—**इहेति** । पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः, यत्पारमार्थिकं तत्त्वं तदपेक्षायामेव केवलं शोक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

आश्चर्यो ज्ञाता कुशलेनानुशिष्टः' इति, उत्तरार्धस्तु श्लोकपूर्वार्धेन सगृहीत इति ज्ञेयम् । दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा, अतस्त्वं तज्ज्ञानार्थं यतस्वेति भावः ॥ २९ ॥ प्रकृतमर्थमुपसंहरति—देहीति । सर्वाणि भूतानि कथमेते दीना अल्पबला बलवत्तरेण मया हन्तव्याः, कथमेषां पुत्रादय एतैर्विना जीविष्यन्ति, कथं वाहं भीष्मादिभिर्गुरुभिर्विना जीविष्यामीति शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अर्जुनस्य अनात्मनि देहे आत्मधीरूपो मोहो निवारितः । इदानीं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यदि तु 'श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्' इत्येव व्याख्यायेत तदा 'आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति श्रुत्यैकवाक्यता न स्यात् । 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति भगवद्वचनविरोधश्चेति विद्वद्भिरविनयः क्षन्तव्यः । अथवा न चैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संबन्धः । कश्चिदेनं न पश्यति, न वदति, न शृणोति, श्रुत्वापि न वेदेति पञ्चप्रकारा उक्ताः । कश्चित्पश्यन्नेव न वदति, कश्चित्पश्यति न वदति च, कश्चित्तद्वचनं शृणोति न तदर्थं जानाति च, कश्चिच्छ्रुत्वापि न जानाति च, कश्चित्तु सर्वथा बहिर्भूत इति । अविद्वत्पक्षे लयभावनाविपरीतभावनाभिभूतत्वादाश्चर्यतुल्यत्वं दर्शनवदनश्रवणेष्विति निगदव्याख्यातः श्लोकः । चतुर्थपादे तु दृष्ट्वोक्त्वा श्रुत्वापीति योजना ॥ २९ ॥ इदानीं सर्वप्राणिसाधारणभ्रमनिवृत्तिसाधनमुक्तमुपसंहरति—सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही लिङ्गदेहोपाधिरात्मा वध्यो न भवतीति । नित्यं नियतम् । यस्मात्तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि च भीष्मादिभावापन्नान्युद्दिश्य त्वं न शोचितुमर्हसि स्थूलदेहस्याशोच्यत्वमपरिहार्यत्वात्, लिङ्गदेहस्याशोच्यत्वमात्मवदेवानश्वरत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिङ्गदेहस्यात्मनो वा शोच्यत्वं युक्तमिति भावः ॥ ३० ॥ तदेवं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

जात्यादिकं तेन तुल्यमाश्चर्यवत्तथाभूतं पश्यति । तथा कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति सत्त्वेनासत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यमप्यनिर्वचनीयत्वेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति । तथा एनं प्रपन्नमन्य आश्चर्यवच्छृणोति । 'इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदꣳ सर्वं यदयमात्मा' इति । प्रत्यक्षेणानात्मतयोपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत्प्रत्यगभिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यन्तमाश्चर्यम् । तथा कश्चिदेनं प्रपञ्चं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्वापिशब्दादुक्त्वा दृष्ट्वापि तत्त्वतो न वेदेति वर्णयन्ति तदपि सर्वमुपेक्ष्यम् । 'देही नित्यम्' इति श्लोकस्थभूतानामत्यनुरोधेनातीतानन्तरश्लोकस्थभूतानामस्य कार्यकरणसंघातपरत्वेन व्याख्यातत्वात् प्रपञ्चस्यानुक्तेरेतदादेशानुपपत्तेः एनमित्यनेन वध्यमानस्यात्मनस्त्यागेन प्रकरणविरोधात् बाह्याहारप्रसक्त्यादुपलभ्यमानसृष्टिभूतश्रुतिविरोधात् एतद्व्याख्यातृभिरप्यरुच्या यद्वेत्यादिपक्षान्तरस्वीकाराच्च पक्षान्तरं च केषाञ्चिद्व्याख्यानमनादिनमिति निर्मत्सरैर्विद्वद्भिराकलनीयम् ॥ २९ ॥ उपसंहरति—**देहीति** । देही आत्मा देहे वध्यमानेऽपि सर्वाणि भूतानि भीष्मादीनि देहाश्च भरतादिदेहवदनित्या एवेति । तानुद्दिश्यापि शोचितुं नार्हसीति भारतेतिसंबोधनेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यस्यात्मनोऽलौकिकत्वादिन्द्रजालिकवदघटमानं पश्यन्निव विस्मयेन पश्यति असंभावनाभिभूतत्वात् । तथा आश्चर्यवदन्यो वदति च शृणोति च । अन्यः कश्चित्पुनर्विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वापि नैव वेद । चशब्दादुक्त्वापि न सम्यग्वेदेति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तदेवं दुर्बोधमात्मतत्त्वं संक्षेपेणोपदिशन्नशोच्यत्वमुपसंहरति—**देहीति** ॥ ३० ॥ यच्चोक्तमर्जुनेन 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते' इति

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ननु यद्येवमयमात्मा अविनाशी किमिति सर्वेण तथैव नोपलभ्यते । यतः अद्भुतवत्कश्चिदेव पश्यति । श्रुत्वापि न कश्चिज्जानाति न वेत्ति

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शोको वा मोहो वा न संभवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किंतु—स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य धर्मो युद्धं, तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुं नार्हसि धर्म्यात्क्षत्रियस्य स्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः, तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यं तस्माद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते । हि यस्मात् ॥ ३१ ॥ कुतश्च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मोहयोरसंभवो न भवति किंतु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति संबन्धः । स्वकीयं क्षात्रधर्ममनुसंधाय ततश्चलनं परिहर्तव्यमित्यर्थः । यद्धि क्षत्रियस्य धर्मादनपेतं श्रेयःसाधनं तदेव मयानुवर्तितव्यमित्याशङ्क्याह—**धर्म्यादिति** । जातिप्रयुक्तं स्वाभाविकं स्वधर्ममेव विशिनष्टि—**क्षत्रियस्येति** । पुनर्नकारोपादानमन्वयार्थम् । प्रचलितुमयोग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति—**स्वाभाविकादिति** । स्वाभाविकत्वमशास्त्रीयत्वमिति शङ्कां वारयितुं तात्पर्यमाह—**आत्मेति** । आत्मनः स्वस्यार्जुनस्य स्वाभाव्यं क्षत्रियस्वभावप्रयुक्तं वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादित्यर्थः । धर्मार्थं प्रजापरिपालनार्थं च प्रयतमानस्य युद्धादुपरिरंसा श्रद्धातव्येत्याशङ्क्याह—**तच्चेति** । ततोऽपि श्रेयस्करं किंचिदनुष्ठातुं युद्धादुपरतिरुचितेत्याशङ्क्याह—**तस्मादिति** । तस्माद्युद्धात्प्रचलनमनुचितमिति शेषः ॥ ३१ ॥ युद्धस्य गुर्वाद्यनेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

स्वधर्मे युद्धे अधर्मधीरूपं मोहं निवारयति—**स्वधर्ममपीत्यादिना** । युद्धं क्षत्रियस्य स्वो धर्मः तमवेक्ष्यापि विकम्पितुं चलितुं नार्हसि । यस्मात् धर्म्यात् धर्मादनपेताद्युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ॥ ३१ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपं सर्वप्राणिसाधारणमर्जुनस्य भ्रमं निराकर्तुमुपाधित्रयविवेकेनात्मस्वरूपमभिहितवान् । संप्रति युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसादिमत्त्वेऽपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान्—न केवलं परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किंतु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धापराङ्मुखत्वरूपमवेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकम्पितुं विचलितुं धर्मादधर्मत्वभ्रान्त्या निवर्तितुं नार्हसि । तत्रैवं सति 'यद्यप्येते न पश्यन्ति' इत्यादिना 'नरके नियतं वासो भवति' इत्यन्तेन युद्धस्य पापहेतुत्वं त्वया यदुक्तं, 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना गुरुवधब्रह्मवधाधकरणं यदभिसंहितं तत्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तम् । कस्मात् । हि यस्मात् धर्म्यादपराङ्मुखत्वधर्मादनपेताद्युद्धादन्यत्क्षत्रियस्य श्रेयः श्रेयःसाधनं न विद्यते । युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजारक्षणब्राह्मणशुश्रूषादिक्षात्रधर्मनिर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशस्ततरमित्यभिप्रायः । तथा चोक्तं पराशरेण–'क्षत्रियो हि प्रजा रक्षञ्शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् । निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥' मनुनापि—'समोत्तमाधमै राजा चाहूतः पालयन्प्रजाः । न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् । शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥' इत्यादिना । राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमवेष्ट्यधिकरणे । तेन भूमिपालस्यैवायं धर्म इति न भ्रमितव्यम् । उदाहृतवचनेऽपि क्षत्रियो हीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिङ्गम् । तस्मात्क्षत्रियस्य युद्धं प्रशस्तो धर्म इति साधु भगवताभिहितम् 'अपशवोऽन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः' इतिवत्प्रशंसालक्षणया युद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं न विद्यत इत्युक्तमिति न दोषः । एतेन युद्धात्प्रशस्ततरं किंचिदनुष्ठातुं ततो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ध्वनितम् ॥३०॥ इत्थमात्मतत्त्वापेक्षायां शोकमोहौ न संभवत इत्युक्तम् । न केवलमात्मतत्त्वापेक्षायामेव किंतु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याह—**स्वधर्ममपीति** । यत्तु कैश्चित्सर्वप्राणिसाधारणं भ्रमं निराकृत्यार्जुनस्यैवासाधारणं भ्रमं निराकरोतीत्युक्तं तत्पूर्वोक्तयुक्त्या निरसनीयम् । स्वधर्म क्षत्रियस्य धर्मयुद्धं धर्मशास्त्रादवेक्ष्य विचार्य शोकमोहाभिभूतः स्वधर्माच्चलितुं नार्हसि । यस्मात्पृथिवीजयद्वारा युद्धस्य यज्ञादिधर्मार्थत्वेन ब्राह्मणादिप्रजारक्षणार्थत्वेन च धर्मादनपेताद्युद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं युद्धसदृशं क्षत्रियस्य न भवती-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तदप्ययुक्तमित्याह—**स्वधर्ममिति** । आत्मनो नाशाभावादेवैतेषां हननेऽपि विकम्पितुं नार्हसि । किंच स्वधर्ममप्यवेक्ष्य विकम्पितुं नार्हसीति संबन्धः । यच्चोक्तं 'न च श्रेयोऽनु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' इत्यादि तत्राह—**धर्म्यादिति** । धर्मादनपेतान्न्याय्याद्युद्धाद-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

देही नित्यमिति । अतो नित्यमात्मनोऽविनाशित्वम् ॥२९॥ ३० ॥ स्वधर्ममपीति । स्वधर्मस्य चापरिहार्यत्वाद्युद्धविषयः कम्पो न युक्तः ॥३१॥

१ मधुसूदनः.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तद्युद्धं कर्तव्यमित्युच्यते—यदृच्छयेति । यदृच्छया चाप्रार्थिततयोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं य एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ, किं न सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥ अथेति । एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शास्त्रविरोधान्नास्ति कर्तव्यतेति शङ्कते—कुतश्चेति । अग्नीषोमीयहिंसादिवद्युद्धमपि क्षत्रियस्य विहितत्वादनुष्ठेयं सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रस्य बलीयस्त्वादित्याह—उच्यत इति । तथापि युद्धे प्रवृत्तानामैहिकामुष्मिकस्यापि सुखाभावादुपरतिरेव ततो युक्ता प्रतिभातीत्याशङ्क्याह—यदृच्छयेति । चिरेण चिरतरेण कालेन च यागाद्यनुष्ठायिनः स्वर्गादिभाजो भवन्ति, युध्यमानास्तु क्षत्रिया बहिर्मुखताविहीनाः सहसैव स्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेन तव कर्तव्यमेव युद्धमिति व्याख्यानेन स्फुटयति—यदृच्छयेत्यादिना । इहामुत्र च भाविसुखवतामेव क्षत्रियाणां स्वधर्मभूतयुद्ध-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

किंच यदृच्छया अप्रार्थितमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारं अपावृतमुद्घाटितं ये क्षत्रिया लभन्ते ते सुखिनो धन्या

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

निवृत्तिरुचितेति निरस्तम्, 'न च श्रेयोऽनु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' इत्येतदपि ॥ ३१ ॥ ननु युद्धस्य कर्तव्यत्वेऽपि न भीष्मद्रोणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तुमुचितमतिगर्हितत्वादित्याशङ्क्याह—यदृच्छया स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण । चोऽवधारणे । अप्रार्थनयैवोपस्थितमीदृशं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये क्षत्रियाः प्रतियोगिकत्वेन लभन्ते ते सुखभाज एव । जये सत्यनायासेनैव यशसो राज्यस्य च लाभात्, पराजये वातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभादित्याह—**स्वर्गद्वारमपावृतमिति** । अप्रतिबद्धं स्वर्गसाधनं युद्धमव्यवधानेनैव स्वर्गजनकम् । ज्योतिष्टोमादिकं तु चिरतरेण । देहपातस्य प्रतिबन्धाभावस्य चापेक्षणादित्यर्थः । स्वर्गद्वारमित्यनेन श्येनादिवत्प्रत्यवायशङ्का परिहृता । श्येनादयो हि विहिता अपि फलदोषेण दुष्टाः । तत्फलस्य शत्रुवधस्य 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि', 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वात् फले विध्यभावाच्च न 'विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः' इति न्यायावतारः । युद्धस्य हि फलं स्वर्गः स च न निषिद्धः । तथाच मनुः—'आहवेषु मिथोन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः । युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥' इति । युद्धं तु अग्नीषोमीयाद्यालम्भवद्विहितत्वान्न निषेधेन स्प्रष्टुं शक्यते, षोडशिग्रहणादिवद्ग्रहणाग्रहणयोस्तुल्यबलतया विकल्पवत्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण संकोचसंभवात् । तथाच 'विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः' इति न्यायाद्युद्धं न प्रत्यवायजनकम् । नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तो दोषस्तेषामाततायित्वात् । तदुक्तं मनुना—'गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इत्यादि । ननु 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥' इति याज्ञवल्क्यवचनादाततायिब्राह्मणवधेऽपि प्रत्यवायोऽस्त्येव । 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इति हि दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वाद्धर्मशास्त्रम्, 'जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्' इति च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रम् । अत्रोच्यते 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत' इतिवद्युद्धविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव । 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यत्र दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । याज्ञवल्क्यवचनं तु दृष्टप्रयोजनोद्देश्यककूटयुद्धादिकृतवधविषयमित्यदोषः । मिताक्षराकारस्तु—'धर्मार्थसंनिपातेऽर्थग्राहिण एतदेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यैतच्छन्दपरामृष्टस्यापस्तम्बेन विधानान्मित्रलब्ध्याद्यर्थशास्त्रानुसारेण चतुष्पाद्व्यवहारे शत्रोरपि जये धर्मशास्त्रातिक्रमो न कर्तव्य इत्येनत्परं वचनमेतत्' इत्याह । भवत्वेवं न नो हानिः । तदेवं युद्धकरणे सुखोक्त्या 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव'

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्यर्थः । अतो मोक्षरूपश्रेयोर्थिनो ते युद्धेन स्वधर्मेण जयं लब्ध्वा यज्ञाद्यनुष्ठानप्रजापालनादिभ्योऽन्यत्तत्साधनं न भवतीत्याशयः ॥ ३१ ॥ स्वधर्मत्वाद्युद्धं प्रयत्नेनापि क्षत्रियैः संपाद्यते तव तु भाग्यवशाद्भवत्प्रयत्नं विनैवोपपन्नं अतः कर्तव्यमेवेत्याह—**यदृच्छयेति** । अप्रार्थिततयागतं सद्यःस्वर्गप्रदं यतः उद्घाटितं स्वर्गद्वारं ये ईदृशं युद्धं क्षत्रिया लभन्ते त एव सुखिनः राज्य-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न्यत् ॥ ३१ ॥ किंच महति श्रेयसि स्वयमेवोपगते सति कुतो विकम्पस इत्याह—**यदृच्छयेति** । यदृच्छयाऽप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या एव लभन्ते । यतो निरावरणं स्वर्गद्वारमेवैतत् । यद्वा य एवंविधं युद्धं लभन्ते त एव सुखिन इत्यर्थः ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यदृच्छयेति । अन्येऽपि काममयाः क्षत्रियास्तैरपीदृशं युद्धं स्वर्गहेतुत्वान्न त्याज्यम्, किं पुनर्यस्येदृशं ज्ञानमुपदिष्टमिति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

अथ त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्ततस्तदकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिमिति । न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागोऽकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवाव्ययां दीर्घकालाम् । धर्मात्मा शूर इत्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सिद्धेस्तादर्थ्येनोत्थानं शोकमोहौ हित्वा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ स्वधर्मस्य युद्धस्य श्रद्धया करणे स्वर्गादिमहाफलप्राप्तिं प्रदर्श्य तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगताथशब्दार्थं कथयति—अथेति । विहितत्वं फलवत्त्वमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः, अन्वयार्थः पुनश्चेदित्यनूद्यते, महादेवादीत्यादिशब्देन महेन्द्रादयो गृह्यन्ते ॥ ३३ ॥ युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायमामुष्मिकमापाद्य शिष्टगर्हालक्षणं दीर्घकालभाविनमैहिकमपि प्रत्यवायं प्रतिलम्भयति—**न केवलमिति** । युद्धे स्वमरणसंदेहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या आत्मसंरक्षणस्य श्रेयस्करत्वादित्याशङ्क्याह—**धर्मात्मेति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भवन्तीति संबन्धः ॥ ३२ ॥ युद्धत्यागे इष्टनाशोऽनिष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह—**अथचेदिति** ॥ ३३ ॥ अकीर्ति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

इत्यर्जुनोक्तमपाकृतम् ॥ ३२ ॥ ननु नाहं युद्धफलकामः 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण', 'अपि त्रैलोक्यराज्यस्य' इत्युक्तत्वात् किं मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याकरणे दोषमाह—अथेति पक्षान्तरे । इमं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यं हिंसादिदोषेणादुष्टं सतां धर्मादनपेतमिति वा । स च मनुना दर्शितः—'न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् । न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् । न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् । नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥' इति । सतां धर्ममुल्लङ्घ्य युध्यमानो हि पापी स्यात्, त्वं तु परमधार्मिकः सन् अतोऽपि सद्धर्मोपेतमपि संग्रामं युद्धं न करिष्यसि धर्मतो लोकतो वा भीतः परावृत्तो भविष्यसि तेन ततो 'जित्वा च परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्' इत्यादिशास्त्रविहितस्य युद्धस्याकरणात्स्वधर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा 'न निवर्तेत संग्रामात्' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धसंग्रामनिवृत्त्याचरणजन्यं पापमेव केवलमवाप्स्यसि न तु धर्मं कीर्तिं चेत्यभिप्रायः । अथवाऽनेकजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा राजकृतं पापमेवाप्स्यसीत्यर्थः । तथा हि परावृत्तमेनं दुष्टा अवश्यं हनिष्यन्ति अतः परावृत्तहतः सन् चिरोपार्जितनिजसुकृतपरित्यागेन परोपार्जितदुष्कृतमात्रमवाप्स्यसीत्यभिप्रायः । तथाच मनुः—'यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥' इति । याज्ञवल्क्योऽपि—'राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम्' इति । तेन यदुक्तम् 'पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः', 'एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन' इति तन्निराकृतं भवति ॥ ३३ ॥ एवं कीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरनिष्टस्य च पापस्य प्राप्तिर्युद्धपरित्यागे दर्शिता । तत्र पापाख्यमनिष्टं व्यवधानेन दुःखफलमामुष्मिकत्वात्, शिष्टगर्हालक्षणं त्वनिष्टमासन्नफलमैहिकमित्याह—अकीर्तिमिति । देवर्षिमनुष्यादीनि ते तवाव्ययां दीर्घकालमकीर्तिं न धर्मात्मायं न शूरोऽयमित्येवंरूपां कथयिष्यन्ति परस्परम् । चौ कीर्तिधर्मनाशसमुच्चयार्थौ निपातौ । न केवलं कीर्तिधर्मौ हित्वा पापं प्राप्स्यसि अपितु अकीर्तिं च प्राप्स्यसि । न केवलं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्वर्गादिसुखभाजः । पार्थेति संबोधयन्स्वोत्साहसदृशे उत्साहे प्रेरयति ॥ ३२ ॥ विपक्षे दोषमाह—**अथेति** ॥ ३३ ॥ किंच अकीर्तिमव्ययां दीर्घकालां धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते तस्मादकीर्तेर्मरणं वरमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ न

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एतेन 'स्वजन हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति ॥ ३२ ॥ विपक्षे दोषमाह—**अथ चेत्त्वमिति** ॥ ३३ ॥ किंच **अकीर्तिमिति** । अव्ययां शाश्वतीम् । संभावितस्य बहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादतिरिच्यतेऽधिकतरा भवति ॥ ३४ ॥ किंच

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यद्भयाच्च भवान्निवर्तते तदेव शतशाखमुपनिपतिष्यति भवत इत्याह—अथ चेदिति ॥ ३३ ॥ किंच अकीर्तिं चेति । अथ चेदित्यादि कृतनिश्चय

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । संभावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ किंच—भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यो रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः । येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा पुनः यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥ किंच अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादांश्च बहूननेकप्रकारान्वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मान्यानामकीर्तिर्भवति मरणादपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह—संभावितस्येति ॥ ३४ ॥ इतश्च त्वया युद्धं कर्तव्यमित्याह—किंचेति । प्राणिषु कृपया नाहं युद्धं करिष्यामीत्याशङ्क्याह—**भयादिति** । महारथानेव विशिनष्टि—**येषां चेति** । दुर्योधनादिभिस्त्वदोपहास्यतानिरसनाय संग्रामे प्रवृत्तिरवश्यंभाविनीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इतश्च मा त्वं युद्धादुपरमं कार्षीरित्याह—किंचेति । ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः स्वसामर्थ्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दीर्घकालाम् ॥ ३४ ॥ अकीर्तिमेवाह—**भयादिति** । त्वं बहुमतो भूत्वा स्वत एव अतिश्लाघ्यवृत्तः सन् लाघवं लघुभावं कातर्याख्यं येषां पुरतो यास्यसि, ते महारथास्त्वां भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्त इति योजना ॥ ३५ ॥ किंच अवाच्यवादान् वक्तुमयोग्यान् शब्दान्षण्ढतिलोऽर्जुन इत्यादीन । सामर्थ्यं निन्दन्तः धिगस्य शौर्यं यो भीष्मादि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

लघेन त्वां प्राप्स्यति, अपितु भूतान्यपि कथयिष्यन्तीति वा विपरीतोऽर्थः । ननु युद्धे स्वमरणसंदेहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या स्वस्य तु मरणसंदेहो नास्तीति चेत् । तथा चोक्तं शान्तिपर्वणि-'साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥ अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे । तथा युध्येत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा ॥' इति । एवमेव मनुनाप्युक्तम् । तथाच मरणभीतस्य मम कीर्तिरक्षार्थमपि न युद्धमनुचितं—संभावितस्य धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणैर्बहुमतस्य जनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यतेऽधिका भवति । अतो हेतोः । एवं तस्मादकीर्तेर्मरणमेव वरं न्यूनत्वात् । त्वमप्यतिसंभावितोऽसि महादेवादिसमागमेन । अतो नाकीर्तिदुःखं सोढुं शक्ष्यसीत्यभिप्रायः । उदासीनवचनं त्वर्थशास्त्रत्वात् 'न निवर्तेत संग्रामात्' इत्यादिधर्मशास्त्राद्दुर्बलमिति भावः ॥ ३४ ॥ ननु भीता मां निन्दन्तु नाम भीष्मद्रोणादयस्तु महारथाः कारुणिकत्वेन स्तोष्यन्ति मामित्यत आह—कर्णादिभ्यो भयाद्युद्धान्निवृत्तं न कृपयेति त्वां मंस्यन्ते भीष्मद्रोणदुर्योधनादयो महारथाः । ननु ते मां बहुमन्यमानाः कथं भीतं मंस्यन्त इत्यत आह—येषामेव भीष्मादीनां त्वं बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्तोऽयमर्जुन इत्येवं मतस्त एव त्वां महारथा भयादुपरतं मंस्यन्त इत्यन्वयः । अतो भूत्वा युद्धादुपरत इति शेषः । लाघवमनादरविषयत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि । सर्वेषामिति शेषः । येषामेव त्वं प्राग्बहुमतोऽभूस्तेषामेव लाघवो भूत्वा लाघवं यास्यसीति वा ॥ ३५ ॥ ननु भीष्मादयो महारथा न बहु मन्यन्तां दुर्योधनादयस्तु शत्रवो बहु मंस्यन्ते मां युद्धनिवृत्त्या तदुपकारित्वादित्यत आह—तवासाधारणं यत्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निन्दन्तस्तव शत्रवो दुर्योधनादयोऽवाच्यान्वादान्वचनानर्हान्षण्ढतिलादिरूपानेव शब्दान्बहूननेकप्रकारान्वदिष्यन्ति नतु बहु मंस्यन्त इत्यभिप्रायः । अथवा तव सामर्थ्यं स्तुतियोग्यत्वं तव निन्दन्तोऽहिता अवाच्यवादान्वदिष्यन्तीत्यन्वयः । ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः शत्रुकृतसामर्थ्यनिन्दनादिदुःखं सोढुं शक्ष्यामीत्यत आह—ततः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

केवलमितरभूतान्येवाकीर्तिं कथयिष्यन्ति किंतु महारथा अपीत्याह—**भयादिति** । कर्णादिभयाद्युद्धान्निवृत्तं न कृपयेति चिन्तयिष्यन्ति । बहुमतो बहुभिर्गुणैर्मतो भूत्वा लघुता यास्यसि ॥ ३५ ॥ न केवलमेतावदेव मंस्यन्ते अपि तु षण्ढतिल इत्यादिरूपानवाच्यवादानपि वदिष्यन्ति यतोऽहिता इत्याह—**अवाच्येति** । वक्तुमयोग्यान्वादान्वचनानि । अहिताः शत्रवः । ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भयादिति । येषां बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतोऽभूस्त एव भयेन संग्रामात्त्वां निवृत्तं मन्येरन्, ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि ॥ ३५ ॥ किंच **अवाच्येति** । अवाच्यान्वादान्वचनानर्हाञ्शब्दांस्तवाहितास्त्वच्छत्रवो वदिष्यन्ति ॥ ३६ ॥ यच्चोक्तं 'न चैतद्विद्मः

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखाद्दुःखतरं नु किम् । ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ हतो वेति । युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिर्हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं, हतः सन्स्वर्गं प्राप्स्यसि, जित्वा वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे महीम्, उभयथापि तव लाभ एवेत्य-भिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय, युद्धाय कृतनिश्चयः । जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

निन्दनादि शत्रुकृतं सोढुं शक्ष्यामीत्याशङ्क्याह—**तत इति** ॥ ३६ ॥ तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थनिन्दा ततो निवृत्तौ शत्रुनिन्देत्युभयतःपाशा रज्जुरित्याशङ्क्याह—**युद्धे पुनरिति** । जये पराजये च लाभध्रौव्याद्युद्धार्थोदुत्थानमा-वश्यकमित्याह—**तस्मादिति** । नहि परिशुद्धकुलस्य क्षत्रियस्य युद्धायोद्युक्तस्य तस्मादुपरमः साधीयानित्याह—**कौन्तेयेति** । जये पराजये चेत्येतदुभयथेत्युच्यते, जयादिनियमाभावेऽपि लाभनियमे फलितमाह—**यत इति** । कृत-निश्चयत्वमेव विशदयति—**जेष्यामीति** ॥ ३७ ॥ पापभीरुतया युद्धाय निश्चयं कृत्वा नोत्थातुं शक्नोमीत्याशङ्क्याह—**तत्रेति** । युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे सतीति यावत् । सुहृज्जीवनमरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः समताकरणं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भयात् पलायित इति । इदं वचनं मरणादप्यधिकं दुःखम् । इतोऽन्यद्दुःखतरमधिकं दुःखं किम् । न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इत्युक्तं तत्राह—**हतो वेति** । रणे स्थितस्य स्वर्गो वा राज्यं वा सिद्धमस्तीति पक्षद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ स्वधर्मस्य युद्धस्याकरणे धर्मकीर्त्योर्नाशः पापावाप्तिश्च 'अथचेत्' इति श्लोकेन भगवता यद्यप्युक्ता तथापि युद्धस्य अर्जुनाभिमते काम्यत्वपक्षे 'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यव-सिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥' इति तत्करणे पापप्रसक्तिरस्ति तां निवारयितुं सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वलक्षण योगमाह—**सुखदुःखे इति** । समे कृत्वा सुखदुःखयोस्तद्धेत्वोः राज्यलाभालाभयोस्तद्धेत्वोश्च

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तस्मान्निन्दाप्राप्तिदुःखात्किंनु दुःखतरम् । ततोऽधिकं किमपि दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ननु तर्हि युद्धे गुर्वादिवध-वशान्मध्यस्थकृता निन्दा, ततो निवृत्तौ तु शत्रुकृता निन्देत्युभयतःपाशा रज्जुरित्याशङ्क्य जये पराजये च लाभध्रौव्याद्यु-द्धार्थमेवोत्थानमावश्यकमित्याह । स्पष्टं पूर्वार्धम् । यस्मादुभयथापि ते लाभस्तस्माज्जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि वेति कृतनिश्चयः सन्युद्धायोत्तिष्ठ, अन्यतरफलसंदेहेऽपि युद्धकर्तव्यताया निश्चितत्वात् । एतेन 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयः' इत्यादि परिहृतम् ॥ ३७ ॥ नन्वेवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य नित्यत्वव्याघातः, राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे त्वर्थशास्त्रत्वाद्धर्मशास्त्रा-पेक्षया दौर्बल्यं स्यात्, ततश्च काम्यस्याकरणे कुतः पापं, दृष्टार्थस्य गुरुब्राह्मणादिवधस्य कुतो धर्मत्वं, तथाच 'अथ चेत्' इति श्लोकार्थो व्याहत इति चेत्तत्राह—समताकरणं रागद्वेषराहित्यं सुखे तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमकृत्वा, एवं दुःखे तद्धेतावलाभे तद्धेतावपजये च द्वेषमकृत्वा, ततो युद्धाय युज्यस्व संनद्धो भव । एवं सुखकामनां दुःखनिवृत्ति-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ विपक्षे दोषमुक्त्वा युद्धप्रवृत्तौ सर्वथा लाभ एवेत्याशयेनाह—**हत इति** । हतः कर्णादिभिः, जित्वा कर्णादीन्, यत एवं तस्मात् शत्रूञ्जेष्यामि मरिष्यामीति निश्चयं कृत्वोत्तिष्ठ । कौन्तेयेति संबोधयन्शत्रूञ्जित्वा राज्यलाभेनावश्यं त्वया कुन्त्यै सुखं प्रदेयमिति द्योतयति ॥ ३७ ॥ ननु गुर्वादिवधार्थं प्रवृत्तस्य पापावाप्त्या कुतः स्वर्गप्राप्तिः, जित्वा वा कुतो भोग-सुखं निन्दया व्याप्तत्वात्तेषामित्याशङ्क्य निष्कामस्य समदृष्टेः स्वधर्मबुद्ध्या प्रवृत्तस्य ते पापादिप्राप्तिर्नास्तीत्याशयेनाह—**सुखेति** ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति तत्राह—**हतो वेति** । पक्षद्वयेऽपि तव लाभ एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यदप्युक्तं 'पापमेवाश्रयेदस्मान्' इति तत्राह—**सुखदुःखे इति** । सुखदुःखे समे कृत्वा, तथा तयोः कारणभूतौ यौ लाभालाभावपि, तयोरपि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

इत्यन्तं श्लोकपञ्चकमिदमुपगम्यवादरूपमुच्यते । यदि लौकिकेन व्यवहारेणास्ते भवांस्तथाप्यवश्यानुष्ठेयमेतत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावप्यकृत्वेत्येतत् तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व, नैवं युद्धं कुर्वन्पापमवाप्स्यसीत्येष उपदेशः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥ शोकमोहापनय-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कथमिति तत्राह—रागद्वेषाविति । लाभः शत्रुकोषादिप्राप्तिरलाभस्तद्विपर्ययः, न्याय्येन युद्धेनापरिभूतेन परस्य परिभवो जयस्तद्विपर्ययस्त्वजयस्तयोर्लाभालाभयोर्जयाजययोश्च समताकरणं समानमेव, रागद्वेषावकृत्वेत्येनदर्शयितुं तथेत्युक्तम्, यथोक्तोपदेशवशात्परमार्थदर्शनप्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तेः समुच्चयपरत्वं शास्त्रस्य प्राप्तमित्याशङ्क्याह—एष इति । क्षत्रियस्य तव शर्मभूतयुद्धकर्तव्यतानुवादप्रसङ्गागतत्वादस्योपदेशस्य नानेन मिषेण समुच्चयः सिध्यतीत्यर्थः ॥३८॥ ननु 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यादिश्लोकैर्न्यायावष्टम्भेन शोकमोहापनयनस्य तात्पर्येणोक्तत्वात्तस्मिन्नुपसंहर्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसंह्रियते तत्राह—शोकेति । स्वधर्ममपीत्यादिभिरतीतैः श्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणगुर्वादि-वधशङ्कानिमित्तयोः सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमकृतं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति नान्यथेत्यन्वय-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

जयाजययोः रागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः । केवलं स्वधर्मोऽयमिति मत्वा युद्धाय युज्यस्व घटस्व । एवं कुर्वंस्त्वं पापं नावाप्स्यसि । यस्तु राज्यलोभेन सुहृद्वधं करोति तस्यास्त्येव पापमिति भावः । कथं तर्हि स्वधर्मत्वेनानुष्ठितेऽपि युद्धे हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गमित्यादिफलस्मरणमानुषङ्गिकमिति ब्रूमः । तथाचापस्तम्बः 'तद्यथाम्रे फलार्थे निमिते च्छाया गन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति' इत्याम्रनिदर्शनेन प्रतिपादयति ॥३८॥ एवमर्जुनस्य पूर्वोक्तौ द्वावपि मोहावपनीतौ, तत्र 'कं घातयति हन्ति कम्' इति कर्तृत्वकारयितृत्वयोरात्मन्यसंभव उक्तः, 'ततो युद्धाय युज्यस्व' इति नियोगश्चोक्तः, नह्यकर्तुराकाशवत्सर्वगतस्य नियोज्यत्वं संभवतीति परस्परव्याहत-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कामनां वा विहाय स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानो गुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं नित्यकर्माकरणनिमित्तं च पापं न प्राप्स्यसि । यस्तु फलकामनया करोति स गुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं पापं प्राप्नोति । यो वा न करोति स नित्यकर्माकरणनिमित्तम् । अतः फलकामनामन्तरेण कुर्वन्नुभयविधमपि पापं न प्राप्नोतीति प्रागेव व्याख्यातोऽभिप्राय. । 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' इति त्वानुषङ्गिकफलकथनमिति न दोषः । तथाचापस्तम्बः स्मरति 'तद्यथाम्रे फलार्थे निमिते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति' इति । अतो युद्धशास्त्र-स्यार्थशास्त्रत्वाभावात् 'पापमेवाश्रयेदस्मान्' इत्यादि निराकृतं भवति ॥ ३८ ॥ ननु भवतु स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानस्य पापा-भावस्तथापि न सांप्रति युद्धकर्तव्यतोपदेशस्तवोचितः 'य एनं वेत्ति हन्तारं' इत्यादिना 'कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्' इत्यनेन विदुषः सर्वकर्मप्रतिक्षेपात् । नह्यकर्त्रभोक्तृशुद्धस्वरूपोऽहमस्मि युद्धं कृत्वा तत्फलं भोक्ष्य इति च ज्ञानं संभवति विरोधात्, ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवात्प्रकाशतमसोरिव । अयं चार्जुनाभिप्रायो 'ज्यायसी चेत्' इत्यत्र व्यक्तो भविष्यति । तस्मादेकमेव सांप्रति ज्ञानस्य कर्मणश्चोपदेशो नोपपद्यते इति चेन्न, विद्वदविद्वदवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तेरित्याह भग-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सुखदुःखे समे कृत्वा सुखे रागं दु.खे द्वेषं चाकृत्वा तथा तत्साधनीभूतौ लाभालाभौ तत्साधनीभूतौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि । तथाचाग्नीषोमीयहिंसाविधायकवचनवद्युद्धहिंसाविधायकमपि धर्मशास्त्रविशेषवचनं 'न हिंस्या-त्सर्वा भूतानि' इत्यस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधकमतः पापावाप्तेरभावाद्युद्धप्रवृत्तौ सर्वथापि लाभ एवेति ॥३८॥ एष उपदेशः शोकमो-हापनयसाधनस्यात्मतत्त्वज्ञानस्य प्रसङ्गे आगतः लौकिको न्यायः स्वधर्मविद्धि. कैश्चिच्छ्लोकैर्यथा स्वधर्मप्रतिबन्धकौ शोकमोहावकृत्वा स्वधर्मोऽनुष्ठीयते तद्वत्त्वं स्वधर्ममपि चावेक्ष्य शोकमोहाभिभूतो विकम्पितुं नार्हसीति । अथ चैनमित्यादिवत्प्रासङ्गिकः स्वधर्ममपी-त्याद्यष्टभिः श्लोकैरुक्तो न तु समुच्चयतात्पर्येण, परमार्थदर्शनस्येह प्रकृतत्वात् । तच्चोक्तं परमार्थदर्शनमुपसंहरन् तदुपायभूतां योगनिष्ठां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कारणभूतौ जयाजयावपि समौ कृत्वा एतेषां समत्वे कारणं हर्षविषादराहित्यम् । युज्यस्व सन्नद्धो भव । सुखाद्यभिलाषं हित्वा स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानः पापं न प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरंस्तत्साधनं कर्मयोगं प्रस्तौति—

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सुखदुःखे इति । तव तु स्वधर्मतयैव कर्माणि कुर्वतो न कदाचित्पापसंबन्धः ॥ ३८ ॥ एषा ते इति । एषा च तव सांख्ये सम्यग्ज्ञाने बुद्धिर्निश्चया-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकैरुक्तो नतु तात्पर्येण, परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपसंह्रियते—एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्टात् 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह—एषा ते इति । एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसार-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

व्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथापि नासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः । किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तदाह—**परमार्थेति** । 'न त्वेवाहं जातु नासं' इत्यादि सप्तम्या परामृश्यते । उक्तम् 'न जायते म्रियते वा कदाचिन्न' इत्यादिनोपपादितमित्यर्थः । उपसंहारप्रयोजनमाह—**शास्त्रेति** । तस्य वस्तुद्वारा विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः । ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विषयविभागः प्रदर्श्यते उत्तरत्रैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः संभवादिति तत्राह—**इह हीति** । शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेश्च सौकर्यार्थमादौ विषयविभागसूचनमित्यर्थः । उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमुक्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति—**अत आहेति** । परमार्थतत्त्वविषयां ज्ञाननिष्ठामुक्तामुपसंहृत्य वक्ष्यमाणां संगृह्णाति—**योगे त्विति** । तामेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिष्टौति—**बुद्ध्येति** । तत्रोपसंहारभागं विभजते—**एषेत्यादिना** । बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यावर्तयति—**ज्ञानमिति** । तस्य सहकारिनिरपेक्षस्य विशिष्टं फलवत्त्वमाचष्टे—**साक्षादिति** । शोकमोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वं भोक्तृत्वमित्यादिरनर्थः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मेतदितीमामाशङ्कां अधिकारिभेदेन उभयं व्यवस्थापयन् परिहरति—**एषा ते इति** । एषा ते तुभ्यं अभिहिता अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यतः प्राक्तनेन संदर्भेणोक्ता । सांख्ये सम्यक् ख्यायते प्रकथ्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या उपनिषत् तत्र विदिते सांख्ये औपनिषदे ब्रह्मणि विषये बुद्धिर्ज्ञानं संसारनिवर्तकम् । एषा ते सांख्ये बुद्धिरभिहितेति संबन्धः । योगे 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते' इति वक्ष्यमाणलक्षणे विषये । तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । वक्ष्यति च ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वं 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥' इति । एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयशङ्काप्यपास्ता । इमां 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यादिनाऽनन्तरग्रन्थेनोक्तामपि विस्तरेणाभिधीयमानां शृणु । इमामेव बुद्धिं स्तौति सार्धेन—**बुद्ध्येत्यादिना** । ननु कर्मबन्धप्रहाणमात्मज्ञानेनैव श्रूयते 'तमेव-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वान्—एषा 'नत्वेवाहम्' इत्याद्येकविंशतिश्लोकैः ते तुभ्यमभिहिता । सांख्ये सम्यक्ख्यायते सर्वोपाधिशून्यतया प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति संख्योपनिषत्तयैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते यः स सांख्य । औपनिषदः पुरुष इत्यर्थः । तस्मिन्बुद्धिस्तन्मात्रविषयं ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्वांप्रति मयोक्तम् । नैतादृशज्ञानवतः क्वचिदपि कर्माच्यते 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यदि पुनरेवं मयोक्तेऽपि तवैषा बुद्धिर्नोदेति चित्तदोषात्तदा तदपनयेनात्मतत्त्व-साक्षात्काराय कर्मयोग एव त्वयानुष्ठेयः । तस्मिन्योगे कर्मयोगे तु करणीयामिमां 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यत्रोक्तां फलाभिसन्धित्यागलक्षणां बुद्धिं विस्तरेण मया वक्ष्यमाणां शृणु । तुशब्दः पूर्वबुद्धेर्योगविषयत्वव्यतिरेकद्योतनार्थः । तथा च शुद्धान्तःकरणंप्रति ज्ञानोपदेशोऽशुद्धान्तःकरणंप्रति कर्मोपदेश इति कुतः समुच्चयशङ्कया विरोधात्तदाशङ्क्याभिप्रायः । योगविषयां बुद्धिं फलकथनेन स्तौति । यया व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मसु युक्तस्त्वं कर्मनिमित्तं बन्धमाशयाशुद्धि-लक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रकर्षेण पुनः प्रतिबन्धानुत्पत्तिरूपेण हास्यसि त्यक्ष्यसि । अयं भावः—कर्मनिमित्तो ज्ञानप्रतिबन्धः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

चित्तशुद्धये वक्तुं प्रतिजानीते—एषेति । एषा ते तुभ्यमभिहिता कथिता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकं ईश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोग च तत्प्राप्त्युपाये इमामनन्तरोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां स्तौति—**ययेति** । यया बुद्ध्या योगविषयया युक्तः कर्मबन्धं कर्मैव धर्मा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एषा त इति । सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यग्ज्ञानं तस्मिन्प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन्करणीया बुद्धिरेषा तवाभिहिता । एवमभिहितायामपि सांख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न संभवति तर्ह्यन्तःकरणशुद्धिद्वाराऽऽत्मतत्त्वापरोक्षार्थं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

त्मिकोक्ता । एषैव च यथा योगे कर्मकौशलायोच्यते तथैव शृणु । यथा बुद्ध्या कर्मणां बन्धकत्वं त्यक्ष्यसि । नहि कर्माणि स्वयं बध्नन्ति जड-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

हेतुदोषनिवृत्तिकारणं, योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकमीश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम् । बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ, कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धस्तं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

संसारस्तस्य हेतुर्दोषः स्वाज्ञानं तस्य निवृत्तौ निरपेक्षं कारणं ज्ञानम् । अज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः । योगे त्विमामित्यादि व्याकुर्वन्योगशब्दस्य प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवच्छिनत्ति—तत्प्राप्तीति । प्रकृतं मुक्त्युपयुक्तं ज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते । ज्ञानोदयोपायमेव प्रकटयति—निःसङ्गतयेति । फलाभिसन्धिवैधुर्यं निःसङ्गत्वम् । बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह—प्ररोचनार्थमिति । अभिष्टुता हि बुद्धिः श्रद्धातव्या सत्यनुष्ठातारमधिकरोति तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः । कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिः, नहि तत्त्वज्ञानमन्तरेण

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वात्मपदं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' इति श्रुतेः । कर्मयोगस्तु कर्मबन्धं दृढीकरिष्यत्येवेति कथमुच्यते कर्मबन्धं प्रहास्यसीति चेत्, श्रुतिबलादिति ब्रूमः । तथाहि 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥' इति श्रुतिरीश्वरेणेदं सर्वं स्तम्भितमस्तीति न कश्चित्किंचित्स्वेच्छया कर्तुं प्रभवति, अतः सर्वत्र ममताहीनः सन् भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैव भोगान् भुङ्क्ष्व, कर्माणि च कुरु, एवं कुर्वति त्वयि कर्मलेपो नास्ति इतोऽन्यदुपायान्तरं च नास्तीति वदति । तस्मात् कनककार्ष्णायसादिवत्केनचिद्विशेषरूपेणोपेतं कर्मैव सजातीयोच्छेदनिमित्तं भविष्यतीति युक्तमुक्तं कर्मयोगेनापि कर्मबन्धं प्रहास्यसीति ॥ ३९ ॥ एतदेवोपपादयति—

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कर्मणैव धर्माख्येनापनेतुं शक्यते । 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । श्रवणादिलक्षणो विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिराकरणायोपदेष्टुं शक्यते । अतोऽत्यन्तमलिनान्तःकरणत्वाद्बहिरङ्गसाधनं कर्मैव त्वयानुष्ठेयं, नाधुना श्रवणादियोग्यतापि तव जाता दूरे तु ज्ञानयोग्यतेति । तथाच वक्ष्यति 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति । एतेन सांख्यबुद्धेरन्तरङ्गसाधनं श्रवणादि विहाय बहिरङ्गसाधनं कर्मैव भगवता किमित्यर्जुनायोपदिश्यत इति निरस्तम् । कर्मबन्धं संसारमीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्याने लभ्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यम् ॥ ३९ ॥ ननु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धर्माख्यं बन्धस्तं प्रहास्यसि प्रकर्षेण त्यजसि । ननु योगविषयया बुद्ध्या कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिः, नहि तत्त्वज्ञानमन्तरेण समूलं कर्म हातुं शक्यमिति चेत्सत्यम् । तथापीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तिद्वारेत्यभिप्रायः । द्वाराकथनं तु तत्साधनस्तुत्यर्थम् । पार्थेति संबोधयन् एतद्बुद्धियुक्तस्य मातृगर्भाप्राप्तिं सूचयति । यत्तु कर्मनिमित्तं बन्धमाशयाशुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रहास्यसि । अयंभावः—कर्मनिमित्तो ज्ञानप्रतिबन्धः कर्मणैव धर्माख्येनापनेतुं शक्यते, श्रवणादिलक्षणविचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिराकरणायोपदेष्टुं शक्यत इति । तन्न । स्वर्गनरकादिसाधनपुण्यपापप्रतिपादककर्मपदसंकोचे बन्धशब्दस्य प्रतिबन्धपरत्वे च कारणाभावात् । ननु एतद्बुद्ध्या धर्माधर्माख्यबन्धप्रहाणस्यासंभव एव कारणमिति चेन्न । ज्ञानप्राप्तिद्वारा तत्संभवस्योक्तत्वात् । 'असंभावनादेरपि पापनिमित्तचित्ताशुद्धिमूलकत्वात् । अतएव शुद्धचित्तस्य विद्याधरस्यासंभावनाद्यनुत्पत्तिर्वासिष्ठ उपाख्यायते—असंभावनादिनिमित्तदुरितनिवृत्त्यर्थमेवादृष्टोत्पादको विवरणाचार्यैः श्रवणे विधिरङ्गीकृतः । अन्यथा प्राकृतप्रबन्धाद्यर्थेन दृष्टेनासंभावनादिनिरासः स्यात्, तथाच वेदान्तश्रवणजेन पुण्येन पापनिवृत्त्या आत्मतत्त्वं सम्यगवगम्यत इति सर्वसंमतमनर्थकं भवेत् । एतेन कर्मबन्धं संसारं ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्याने लभ्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यमिति प्रत्युक्तम् । जन्मबन्धविनिर्मुक्ता इत्यत्र जन्मपदवत्कर्मपदस्यापि बन्धस्वरूपबोधनपरत्वेन सार्थक्यात्, भाष्ये अभिप्राय इत्युक्त्या तस्याभिप्रायकथनपरत्वेनाध्याहारदोषाभावात्, स्वेनापि 'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते'

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कर्मयोगे त्विमां बुद्धिं शृणु । यया बुद्ध्या युक्तः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः सन् तत्प्रसादप्राप्तापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं बन्धं प्रकर्षेण हास्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३९ ॥ ननु कृष्यादिवत्कर्मणा कदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फले व्यभिचारान्मन्त्राद्यङ्गवैगुण्येन च प्रत्यवायसंभवा-

---

१ मधुसूदन. २ मधुसूदनः.

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रहास्यसीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥ किंचान्यत्—नेहाभीति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेर्योगविषये

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

समूलं कर्म हातुं शक्यमित्याशङ्क्याह—**ईश्वर इति** ॥ ३९ ॥ ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वादनेकानर्थकलुषितत्वेन दोषवत्त्वाच्च योगबुद्धिरपि न श्रद्धेयेति तत्राह—**किंचेति** । अन्यच्च किंचिदुच्यते । कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वे कारणमिति यावत् । कर्मणा सह समाधेरनुष्ठातुमशक्यत्वादनेकान्तरायसंभवात्तत्फलस्य च साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यस्यैकस्मिञ्जन्मन्यसंभवाद्योगी श्रद्धेतानर्थे च निपतेदित्याशङ्क्याह—**नेहेति** । प्रतीकत्वेनोपात्तस्य नकारस्य पुनरन्वयानुगुणत्वेन नास्तीत्यनुवादः । यत्तु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वमुक्तं तद्दूषयति—**यथेति** । कृषिवाणिज्यादेरारम्भस्यानियतं फलं संभावनामात्रोपनीतत्वान्न तथा कर्मणि वैदिके प्रारम्भस्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नेहेति । इह कर्मबन्धप्रहाणार्थे कर्मयोगेऽनुष्ठीयमाने । अभिक्रम्यते व्याप्यत इत्यभिक्रमः कर्मारम्भः कर्मैव वा तस्य नाशो नास्ति । अन्यत्तु फल दत्वा नश्यति नत्विदम् । इष्टफलस्याजननात् । नन्वेतस्यापि काम्यान्तःपातितया नित्याकरणजनितः प्रत्यवाय उत्पद्येतैव । सकृदनुष्ठितस्य बन्धप्रहाणप्रत्यवायपरिहाराख्यफलद्वयहेतुत्वायोगादित्याशङ्क्याह—**प्रत्यवायो न विद्यत इति** । 'तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुत्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यनेन नित्यस्य दध्नो वीर्यार्थत्वमिव नित्यानामपि कर्मणां विविदिषार्थत्वं विनियोगबलात्सिध्यति । ततश्च काम्येनैव प्रयोगेण नित्यस्यापि सिद्धेर्न नित्याकरणनिमित्तो वा काम्यत्वात्सर्वाङ्गानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते । नित्यानामेव विनियोगात् । नित्येषु च यथाशक्त्युपबन्धस्यानुज्ञानात् । वार्तिके तु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः । यथा 'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने । तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्रुत्या विविदिषां ज्ञानं चोद्दिश्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्वकर्मणां विनियोगात्तत्र चान्तःकरणशुद्धिद्वारत्वान्मांप्रति कर्मानुष्ठानं विधीयते । तत्र 'तद्यथेह कर्मजितो लोक क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतिबोधितस्य फलनाशस्य संभवात् ज्ञानं विविदिषां चोद्दिश्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात्सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठेयस्य यत्किंचिदङ्गासंपत्तावपि वैगुण्योपपत्तेर्यज्ञेनेत्यादिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन पुरुषायुषपर्यवसानेऽपि कर्तुमशक्यत्वात्कुतः 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति फलं प्रत्याशेत्यत आह भगवान्—अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फलं सोऽभिक्रमस्तस्य नाशस्तद्यथेहेत्यादिना प्रतिपादितः स इह निष्कामकर्मयोगे नास्ति एतत्फलस्य शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन लोकशब्दावाच्यभोग्यत्वाभावेन च क्षयासंभवात्, वेदनपर्यन्ताया एव विविदिषायाः कर्मफलत्वाद्वेदनस्य चाव्यवधानेनाज्ञाननिवृत्तिफलजनकस्य फलमजनयित्वा नाशासंभवादिह फलनाशो नास्तीति साधूक्तम् । तदुक्तम्-'तद्यथेहेति या निन्दा सा फले न तु कर्मणि । फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिकृत् ॥' इति । तथा प्रत्यवायोऽङ्गवैगुण्यनिबन्धनं वैगुण्यमिह न विद्यते तमितिवाक्येन नित्यानामेवोपात्तदुरितक्षयद्वारेण विविदिषायां विनियोगात् । तत्रच सर्वाङ्गोपसंहारनियमाभावात्, काम्यानामपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन विनियोग इति पक्षेऽपि फलाभिसंधिरहितत्वेन तेषां नित्यतुल्यत्वात् । नहि काम्यनित्याग्निहोत्रयोः स्वतः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । फलाभिसंधितदभावाभ्यामेव तु काम्यत्वनित्यत्वव्यपदेशः । इदंच पक्षद्वयमुक्तं वार्तिके-'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने । तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इत्यत्र द्वारस्योक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ ३९ ॥ काम्यादस्य महद्वैलक्षण्यमित्याशयेनाह—**नेहेति** । इह निष्कामकर्मणि समाधियोगे च मोक्षमार्गे अभिक्रमस्य प्रारम्भस्य नाशो नास्ति । कृष्यादेरिव प्रत्यवायः पापोत्पत्तिरपि चिकित्सावन्न विद्यते । अस्य धर्मस्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्कुतः कर्मयोगेन कर्मबन्धप्रहरणं तत्राह—**नेहेति** । इह निष्कामकर्मयोगेऽभिक्रमस्य प्रारम्भस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति, प्रत्यवायश्च

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

त्वात् । अतः स्वयमात्मा कर्मभिर्वासनात्मकैरात्मानं बध्नाति ॥ ३९ ॥ इहास्यां बुद्धौ अतिक्रमेणापराधेन प्रमादेन नाशो न भवति प्रमादस्याभा-

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किंच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते किंतु भवति स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः संसारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥ येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा । व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

फलमनियतं युज्यते शास्त्रविरोधादित्यर्थः । यत्तूक्तमनेकानर्थकलुषितत्वेन दोषवदनुष्ठानमिति तत्राह—**किंचेति** । इतोऽपि कर्मानुष्ठानमावश्यकमिति प्रतिज्ञाय हेत्वन्तरमेव स्फुटयति—**नापीति** । चिकित्सायां हि क्रियमाणायां व्याध्यतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोऽपि संभाव्यते कर्मपरिपाकस्य दुर्विवेकत्वान्न तथा कर्मानुष्ठाने दोषोऽस्ति विहितत्वादित्यर्थः । संप्रति कर्मानुष्ठानस्य फलं पृच्छति—**किंत्विति** । उत्तरार्धं व्याकुर्वन्विवक्षितं फलं कथयति—**स्वल्पमपीति** । सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं 'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । यतिस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥' इति स्मृतेरित्यर्थः ॥४०॥ ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्ध्यन्तराण्यपि काणादादिशास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते । तथाच कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राह—**येयमिति** । सैवैका प्रमाणभूता बुद्धिरित्याह—**व्यवसा-**

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥' इति । अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवद्यथाशक्त्युपबन्धो भविष्यतीति न सर्वाङ्गानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते । स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं अनुपभुक्तबीजकल्पम् 'जन्मजन्मान्तराभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते पुनः ॥' इति स्मृतेरुत्तरोत्तरसंस्काराधानद्वारा स्वसजातीयवृद्धेर्निमित्तं सत्कामादिदोषक्षपणद्वारा महतो भयात्संसारात्त्रायते । तस्मात्सांख्यानधिकारिणा कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ४० ॥ नन्वेवं सांख्ययोगयोर्महाभयात्त्राणहेतुत्व तुल्यं चेत्कोऽनयोर्विशेष इत्याशङ्क्य सांख्यानां पातशङ्का नास्ति योगिनां तु यावद्विदेहकैवल्यं पातशङ्कास्तीत्याह—**व्यवसायात्मिकेति** । व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयस्तदात्मिका तदाकारा बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः 'अहं ब्रह्मास्मि' इति वाक्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥' इति । तथाच फलाभिसंधिना क्रियमाण एव कर्मणि सर्वाङ्गोपसंहारनियमात्तद्विलक्षणे शुद्ध्यर्थे कर्मणि प्रतिनिध्यादिना समाप्तिसंभवान्नाङ्गवैगुण्यनिमित्त प्रत्यवायोऽस्तीत्यर्थः । तथास्य शुद्ध्यर्थस्य धर्मस्य 'तमेतम्' इत्यादिवाक्यविहितस्य मध्ये स्वल्पमपि संख्ययेतिकर्तव्यतया वा यथाशक्तिभगवदाराधनार्थं किंचिदप्यनुष्ठितं सन्महतः संसारभयात्त्रायते भगवत्प्रसादसंपादनेनानुष्ठातारं रक्षति । 'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥' इत्यादिस्मृतेः । 'तमेतम्' इति वाक्ये समुच्चयविधायकाभावाच्च शुद्धितारतम्यादेवानुष्ठानतारतम्योपपत्तेर्युक्तमुक्तं 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति ॥ ४० ॥ एतदुपपादनाय तमेतमितिवाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह—हे कुरुनन्दन, इह श्रेयोमार्गे 'तमेतम्' इतिवाक्ये वा व्यवसायात्मिका आत्मतत्त्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां साध्या विवक्षिता, 'वेदानुवचनेन' इत्यादौ तृतीयाविभक्त्या प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वबोधनात् । भिन्नार्थत्वे हि समुच्चयः स्यात् । एकार्थत्वेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामितिवद्द्वन्द्वसमासेन 'यदग्नये च प्रजापतये च' इतिवच्चशब्देन वा' न तथात्र किंचित्प्रमाणमस्तीत्यर्थः । सांख्यविषया योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेका व्यवसायात्मिका सर्वविपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्दोषवेद-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्वल्पमप्यनुष्ठितं महतो भयाज्जन्ममरणादिलक्षणसंसारभयाद्रक्षति ॥ ४० ॥ इह मोक्षमार्गे व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिकोपायोपेयबुद्धिरेका सम्यक्प्रमाणजनितत्वादितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका । ये तु व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव तरिष्यामीति निश्चयात्मिकेति वर्णयन्ति तद्बुद्धेः स्वरूपं निरूपितं प्रमाणजनितत्वादितिवदद्भिर्भाष्यकृद्भिः सा दृढेत्युक्तमिति न विरोधः । अव्यवसायिनां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव विघ्नवैगुण्याद्यसंभवात् । किंच अस्य धर्मस्य स्वल्पमप्युपक्रममात्रमपि कृतं महतो भयात्संसारात्त्रायते रक्षति नतु काम्यकर्मवत्किंचिदङ्गवैगुण्यादिना नैष्फल्यमस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुत इत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह—**व्यवसायेति** । इहेश्वराराधन-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

वात् । तथाच परिमितेन श्रीखण्डकणेन ज्वालायमानोऽपि तैलकटाहः सद्यः शीतो भवति एवमनयापि स्वल्पया योगबुद्ध्या महाभयं संसाररूपं विनश्यति ॥ ४० ॥ नचैषा बुद्धिरपूर्वानीयते । किंतर्हि व्यवसायात्मिकेति । व्यवसायात्मिका सर्वस्यैकैव धीः, निश्चेतव्यवशात्तु बहुत्वं गच्छति

१ श्रीधरी.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

वैकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक् प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन, याः पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः संसारोऽपि नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते। ता बुद्धयो बहुशाखा बह्व्यः शाखा यासां ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केषामव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥ येषां

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यात्मिकेति । बुद्ध्यन्तराण्यविवेकमूलान्यप्रमाणानीत्याह—**बहुशाखा हीति** । व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः श्रेयोमार्गे प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह—**इतरेति** । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयेतरा विपरीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिता या बुद्धयस्तासां शाखाभेदो यः संसारहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत्। तत्र हेतुः—**सम्यगिति** । निर्दोषवेदवाक्यसमुत्थत्वादुक्तमुपायोपेयभूतं बुद्धिद्वयं साक्षात्पारम्पर्याभ्यां संसारहेतुबाधकमित्यर्थः। उत्तरार्धं व्याचष्टे—**याः पुनरिति** । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयार्थान्तरत्वमितरत्वम्। तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति—**यासामिति** । अप्रामाणिकबुद्धीनां प्रसक्तानुप्रसक्त्या जायमानानामतीव बुद्धिपरिणामविशेषाः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिस्तद्वशादित्येतत्, अनन्तत्वं सम्यग्ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिविरहितत्वम्, अपरत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुभूतकारणविरहितत्वम् । अनुपरतत्वं स्फोरयति—**नित्येति** । कथं तर्हि तन्निवृत्त्या पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्तत्राह—**प्रमाणेति** । अन्वयव्यतिरेकाख्येनानुमानेनागमेन च पदार्थपरिशोधनपरिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तां निमित्तीकृत्य समुत्पन्नसम्यग्बोधानुरोधात्प्रकृता विपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते, तास्वसंख्यातासु व्यावृत्तासु सतीषु निरालम्बनतया संसारोऽपि स्थातुमशक्नुवन्नुपरतो भवतीत्यर्थः । याः पुनरित्युपक्रान्तास्तत्त्वज्ञानापनोद्याः संसारास्पदीभूता विपरीतबुद्धीरनुक्रामति—**ता बुद्धय इति** । बुद्धीनां वृक्षस्येव कुतो बहुशाखित्वं तत्राह—**बहुभेदा इत्येतदिति** । एकैकां बुद्धिं प्रति शाखाभेदोऽवान्तरविशेषस्तेन बुद्धीनामसंख्यत्वं प्रख्यातमित्याह—**प्रतिशाखेति** । बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिप्रद्योतनार्थो हिशब्दः। सम्यग्ज्ञानवतां यथोक्तबुद्धिभेदभाक्त्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य प्रत्याह—**केषामित्यादिना** ॥ ४१ ॥ यदि सांख्ययोगरूपैकैव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

जन्या ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यन्तरबाधेन सम्यगभ्युदिता एका एकैव। 'सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः' इति श्रुतेः । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इह ब्रह्मैव। नहि सकृज्ज्ञाते ब्रह्मणि ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा किंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽतोऽस्य पातशङ्का नास्ति । अव्यवसायिनामज्ञानिना तु बुद्धयोऽनन्ताः ताश्च प्रत्येकं बहुशाखा इति इदमेव मम श्रेय इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात्कदाचिदश्रेयस्यापि श्रेयोबुद्धौ सत्या पात-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

वाक्यसमुत्थत्वादितरास्त्वव्यवसायिनां बुद्धयो बाध्या इत्यर्थ इति भाष्यकृतः। अन्ये तु परमेश्वराराधनेनैव संसारं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भवतीत्यर्थमाहु । सर्वथापि तु ज्ञानकाण्डानुसारेण 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' इत्युपपन्नम्, कर्मकाण्डे पुनर्बहुशाखा अनेकभेदाः कामानामनेकभेदत्वात्, अनन्ताश्च कर्मफलगुणफलादिप्रकारोपशाखाभेदात्, बुद्धयो भवन्त्यव्यवसायिनाम् । तत्फलकामानां बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । अतः काम्यकर्मापेक्षया महद्वैलक्षण्यं शुद्ध्यर्थकर्मणामित्यभिप्रायः ॥ ४१ ॥ अव्यवसायिनामपि व्यवसायात्मिका बुद्धिः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां कामिनां बुद्धयो बहुशाखाः बह्व्योऽनुपरतसंसारप्रदाः शाखा यासां ताः प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च कामनानामानन्त्यात्। यत्तु नन्वेवं सांख्ययोगयोर्महाभयात्त्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्कोऽनयोर्विशेष इत्याशङ्क्य सांख्याना पातशङ्का नास्ति योगिनां तु यावद्विदेहकैवल्यं पातशङ्कास्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति तच्चिन्त्यम्। योगस्तवनपरस्य ग्रन्थस्य तन्निन्दापरत्वेनोत्थापनस्यानुचितत्वात्, कामात्मान इत्यादिना सकामस्य। निन्दाप्रतीतेः स्पष्टत्वाच्च। तव तूत्तमवंशोद्भवस्य व्यवसायात्मिकैव बुद्धिर्युक्तेति सूचयन्नाह—कुरुनन्दनेति ॥ ४१ ॥ अव्यवसायिनां तु व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवति प्रतिबन्धबाहुल्यादित्याशये-

६ श्रीधरीव्याख्या।

लक्षणे कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैवैकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति। अव्यवसायिनां तु बहिर्मुखानां कामिनां कामानामानन्त्यादनन्ताः, तत्रापि कर्मगुणफलादिभेदाद्बहुशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति। ईश्वराराधनार्थं हि नित्यनैमित्तिकं कर्म किंचिदङ्गवैगुण्येनापि न नश्यति । यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति हि तद्विधीयते। न च वैगुण्यम्। ईश्वरोद्देशेनैव वैगुण्योपरमात्। न तु तथा काम्यं कर्म 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः', 'दध्नेन्द्रियकामो जुहुयात्' इति, अतो महद्वैषम्यमिति भावः ॥ ४१ ॥ ननु कामिनोऽपि

---

१ नीलकण्ठ.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते । यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के अविपश्चितोऽल्पमेधसः । अविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता इति । वेदवादरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः हे पार्थ, नान्यत्स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥ ते च कामात्मान इति । कामात्मानः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सैव सर्वेषां चित्ते किमिति स्थिरा न भवति तत्राह—**येषामिति** । ते यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति तयापहृतचेतसां कामिनाम् । कामवशान्निश्चयात्मिका बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह—**ते । यामिति** । इमामित्यध्ययनविध्युपात्तत्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचो विवक्ष्यते । वक्ष्यमाणत्वं क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ द्रष्टव्यम् । किंशुको हि पुष्पशाली शोभमानोऽनुभूयते न पुरुषभोग्यफलभागी लक्ष्यते तथेयमपि कर्मकाण्डात्मिका श्रूयमाणदशायां रमणीया वागुपलभ्यते साध्यसाधनसंबन्धप्रतिभानान्न त्वेषा निरतिशयफलभागिनी भवति कर्मानुष्ठानफलस्यानित्यत्वादिति मत्वाह—**पुष्पितामिति** । वाक्यत्वेन लक्ष्यतेऽर्थवत्त्वप्रतिभानाद्वस्तुतस्तु न वाक्यमर्थाभासत्वादित्याह—**वाक्यलक्षणामिति** । प्रवक्तॄणां वेदवाक्यतात्पर्यपरिज्ञानाभावं सूचयति—**अविपश्चित इति** । वेदवादा वेदवाक्यानि तानि च बहूनामर्थवादानां फलानां साधनानां च विधिशेषाणां प्रकाशकानि तेषु रतिरासक्तिस्तन्निष्ठत्वं तद्रतत्वमपि तेषां विशेषणमित्याह—**वेदवादेति** । कर्मकाण्डनिष्ठत्वं फलं कथयति—**नान्यदिति** । ईश्वरो वा मोक्षो वा नास्तीत्येवं वदन्तो नास्तिकाः सन्तः सम्यग्ज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रकृतान्प्रवक्तॄनविवेकिनो व्यवसायात्मकबुद्धिभाक्त्वासंभवसिद्ध्यर्थं विधान्तरेण विशिनष्टि—**ते चेति** । तेषां संसारपरिवर्तनपरिदर्शनार्थं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

शङ्कास्तीति महात्मयोर्विशेष इति भावः ॥ ४१ ॥ उत्तरार्धमेव विवृणोति—**यामिमामित्यादिना** । यां पुष्पितां पुष्पितद्रुमवद्दूरतो रमणीयां वाचम् 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति', 'अपाम सोममममृता अभूम' इत्येवंरूपां प्रवदन्ति । अविपश्चितः अव्यवसायिनो मूढाः । यतो वेदवादरताः वेदान्तर्गतेषु अर्थवादेषु 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति स न पापꣳ श्लोकꣳ शृणोति' इत्येवमादिषु रताः बद्धश्रद्धाः अतएव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कुतो न भवति प्रमाणस्य तुल्यत्वादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धकसद्भावान्न भवतीत्याह त्रिभिः—यामिमां वाचं प्रवदन्ति तया वाचापहृतचेतसामविपश्चितां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीत्यन्वयः । इमामध्ययनविध्युपात्तत्वेन प्रसिद्धां पुष्पिता पुष्पितपलाशवदापातरमणीया साध्यसाधनसंबन्धप्रतिभानान्निरतिशयफलाभावाच्च । कुतो निरतिशयफललाभावस्तत्राह—जन्मकर्मफलप्रदा जन्म चापूर्वशरीरेन्द्रियादिसंबन्धलक्षणं, तदधीनं च कर्म तत्तद्वर्णाश्रमाभिमाननिमित्तं, तदधीनं च फलं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नाह—**यामिति** त्रिभि. । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां फलप्रदपुष्पितवृक्षवच्छोभमानां श्रवणमात्ररमणीया 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्यादिरूपा वाचं प्रवदन्ति, अविपश्चितो बुद्धिरहिता वेदस्य वादेऽर्थवादे 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इत्येवंरूपे रता. प्रीतिमन्तोऽतएव नान्यन्मोक्षादिकं स्वर्गादन्यदस्तीति वादिनः । त्वया तु मम मतमेवाभ्युपेयमिति सूचयन्नाह—**हे पार्थेति** ॥ ४२ ॥ यत. कामे आत्मान्तःकरणं येषाम् अतएव स्वर्गएव परः पुरुषार्थो येषां ते कर्मणः फलं जन्मैव कर्मफलं प्रददातीति तथा तां, वेदवाता कर्मणि प्रवृत्ति. कर्मणा जन्मलाभ. ननु वेदवान्तः स्वगत्वं जन्मादिप्रदानूलमस्तीत्यभिप्रेत्याचार्यैर्जन्म

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कथन्कामान्विहाय व्यवसायात्मिकामेव बुद्धिं किं न कुर्वन्ति तत्राह—**यामिति** । पुष्पिता विषलतावदापातरमणीयां प्रकृष्टां परमार्थफलपरामेव वदन्ति वाचं स्वर्गादिफलश्रुतिं ये तेषां तया वाचापहृतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयत इति तृतीयेनान्वयः । किमिति तथा वदन्ति । यतोऽविपश्चितो मूढाः । तत्र हेतुः । वेदे ये वादा अर्थवादाः 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति', 'अपाम सोममममृता अभूम' इत्याद्यास्तेष्वेव रताः प्रीताः । अतएव अतः परमन्यदीश्वरतत्त्वं प्राप्यं नास्तीति वचनशीलाः ॥ ४२ ॥ अतएव—**कामात्मान इति** । कामात्मानः कामाकुलचित्ताः । अतः स्वर्ग एव परः पुरुषार्थो येषां ते । जन्म च तत्र कर्माणि च तत्फलानि च

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कामस्वभावाः । कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधाना जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते । क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां वाचि तां, स्वर्गपशुपुत्राद्यर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते, भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्चैश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोर्गतिः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिस्तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥ भोगेति । तेषां च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रस्तुतां वाचमेव विशिनष्टि—**जन्मेति** । ननु पुंसां कामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावतस्तदात्मत्वानुपपत्तेरिति तत्राह—**कामपरा इति** । तत्परत्वं तत्तत्फलार्थित्वेन तत्तदुपायेषु कर्मस्वेव प्रवृत्ततया कर्मसंन्यासपूर्वकाज्ज्ञानाद्बहिर्मुखत्वम् । ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थापेक्षया मोक्षोपाये ज्ञाने भवत्याभिमुख्यमिति नेत्याह—**स्वर्गेति** । तत्परत्वं तस्मिन्नेवासक्ततया तदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्त्वम् । उच्चावचमध्यमदेहप्रभेदग्रहणं जन्मवाचो यथोक्तफलप्रदत्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्यानुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह—**क्रियेति** । क्रियाणामनुष्ठानानां यागदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रयुक्ताः सत्राहानेकाहलक्षणास्ते खल्वस्यां वाचि प्राचुर्येण प्रतिभान्तीत्यर्थः । कथं यथोक्तायां वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येनावस्थानमित्याशङ्क्य प्रकाश्यत्वेनेत्येतद्विशदयति—**स्वर्गेति** । तथापि तेषां मोक्षोपायत्वोपपत्तेस्तन्निष्ठानां मोक्षाभिमुख्यं भविष्यति, नेत्याह—**भोगेति** । यथोक्तां वाचमभिवदतां पर्यवसानं दर्शयति—**तद्बहुलामिति** ॥ ४३ ॥ ननु कर्मकाण्डनिष्ठानां कर्मानुष्ठायिनामपि बुद्धिशुद्धिद्वारेणान्तःकरणे साध्यसाधनभूतबुद्धिद्वयसमुदायसंभवादतो मोक्षो भविष्यति, नेत्याह—**तेषां चेति** । तदात्मभूतानां तयोरेव भोगैश्वर्ययोरात्मकर्त-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

तत्फलं मोक्षश्च नास्तीति वादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥ तथा भोगश्च ऐश्वर्यं च तयोर्गतिः प्राप्तिस्तां प्रति तदर्थमित्यर्थः । कामात्मानः कामग्रस्तचित्ताः । अतएव स्वर्गपराः । कीदृशीं भोगैश्वर्यगतिम् । जन्मकर्मफलप्रदाम् । प्राप्तभोगैश्वर्यो हि पुरुषस्तद्वासनावासितः पुनर्भोगैश्वर्यप्राप्तये जन्म लभते तदर्थं कर्माणि च कुरुते फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रमनिशमावर्तते । तेन निष्ठातश्च्युतो भवतीत्यर्थः । किंच क्रियाविशेषेण बहुलां यथायथा वित्तव्ययायासाद्याधिक्यं तथातथा भोगैश्वर्यप्राप्तेरप्याधिक्यमित्यर्थः । एतेनात्यन्तायाससाध्येष्वपि कर्मसु फललोभात्सज्जन्त इत्युक्तम् । भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रादयः तद्बहुलां जन्मरूपं यत् कर्मफलं तत्प्रदां च वाचमेवेति व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥ **भोगेति** । तया पुष्पितया वाचा अपहृतचेतसां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पुत्रपशुस्वर्गादिलक्षणं विनश्वरं, तानि प्रकर्षेण घटीयन्त्रवदविच्छेदेन ददातीति तथा ताम् । कुतएवमत आह—भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां अमृतपानोर्वशीविहारपारिजातपरिमलादिनिबन्धनो यो भोगस्तत्कारणं च यदैश्वर्यं देवादिस्वामित्वं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयस्तैर्बहुलां विस्तृताम् । अतिबाहुल्येन भोगैश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपादिकामिति यावत् । कर्मकाण्डस्य हि ज्ञानकाण्डापेक्षया सर्वत्रातिविस्तृतत्वं प्रसिद्धम् । एतादृशीं कर्मकाण्डलक्षणां वाचं प्रवदन्ति प्रकृष्टां परमार्थस्वर्गादिफलामभ्युपगच्छन्ति । के । येऽविपश्चितो विचारजन्यतात्पर्यपरिज्ञानशून्याः । अतएव वेदवादरताः वेदे ये सन्ति वादा अर्थवादाः 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

च तत्र कर्म च तत्फलं च प्रददातीति न व्याख्यातम् । यतो भोगश्चैश्वर्यं च तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति क्रियाणां विशेषा बहुला यस्यां तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ४३ ॥ तेषां भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानामतिरक्तचित्तानां यतस्तया वाचापहृतमाच्छादितं चेतो येषां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रददातीति तथा ताम् । भोगैश्वर्ययोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां तां प्रवदन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ४३ ॥ ततश्च—**भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति** । भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानामभिनिविष्टानाम् । तया पुष्पितया वाचापहृतमाकृष्टं चेतो येषां तेषां

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ ४१ ॥ तथाच यामिमामिति ॥ ४२ ॥–कामात्मान इति ॥ ४३ ॥–भोगैश्वर्येति । ये कामाभिलाषिणस्ते स्वयमेतां वाचं देहात्मिकां पुष्पितां स्वर्गफलेन व्याप्तां वदन्ति । अतएव जन्मनः कर्मैव फलमिच्छन्ति ते अविपश्चितः । ते तयैव स्वयं कल्पितया वेदवाचा अपहृतचित्ता

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचापहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा या बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिस्तस्मिन्समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ य एवं विवेकबुद्धि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

व्यत्वेनारोपितयोरभिनिविष्टे चेतसि तादात्म्याध्यासवतां बहिर्मुखानामित्यर्थः । तथापि शास्त्रानुसारिण्या विवेकप्रज्ञया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषामुदेष्यतीत्याशङ्क्याह—**तयेति** । ननु समाधिः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन द्विधोच्यते, तत्र बुद्धिद्वयविधिरप्रसक्तः सन्कथं निषिध्यते तत्राह—**समाधीयत इति** ॥ ४४ ॥ अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवतां विवेकबुद्धिरुदेष्यतीत्याशङ्क्याह—**य एवमिति** । तर्हि वेदार्थतया कामात्मता प्रशस्तेत्याशङ्क्याह—**निस्त्रैगुण्य इति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पुंसां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो ज्ञानं तदात्मिका शुद्धचिन्मात्राकारा न विधीयते न भवति । कर्मकर्तरि लकारः । विरक्तस्य हि बुद्धिः समाधौ चिन्मात्राकारा भवति नतु भोगाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव । भाष्येतु समाधौ अन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति व्याख्यातम् । यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयम् ॥ ४४ ॥ कस्य तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत आह—**त्रैगुण्येति** । त्रैगुण्यं गुणत्रयकार्यमूर्ध्वमध्याधोगतिरूपं संसरणं तदेव प्रकाश्यत्वेन विषयो येषां तादृशाः कर्म-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सुकृतं भवति' इत्येवमादयस्तेष्वेव रता वेदार्थसत्यत्वेनैवमेवैतदिति मिथ्याविश्वासेन संतुष्टाः । हे पार्थ, अतएव नान्यदस्तीतिवादिनः कर्मकाण्डापेक्षया नास्त्यन्यज्ज्ञानकाण्डं, सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात्, कर्मफलापेक्षया च नास्त्यन्यन्निरतिशयं ज्ञानफलमिति वदनशीलाः । महता प्रबन्धेन ज्ञानकाण्डविरुद्धार्थभाषिण इत्यर्थः । कुतो मोक्षद्वेषिणस्ते । यतः कामात्मानः काम्यमानविषयशताकुलचित्तत्वेन काममयाः । एवंसति मोक्षमपि कुतो न कामयन्ते । यत स्वर्गपराः स्वर्ग एवोर्वश्याद्युपेतत्वेन पर उत्कृष्टो येषां ते तथा । स्वर्गातिरिक्त पुरुषार्थो नास्तीति भ्राम्यन्तो विवेकवैराग्याभावान्मोक्षकथामपि सोढुमक्षमा इति यावत् । तेषां च पूर्वोक्तभोगैश्वर्ययो प्रसक्तानां क्षयित्वादिदोषादर्शनेन निविष्टान्तःकरणानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचापहृतमाच्छादितं चेतो विवेकज्ञानं येषां तथाभूतानामर्थवादाः स्तुत्यर्थास्तात्पर्यविषये प्रमाणान्तराबाधिते वेदस्य प्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धमपि ज्ञातुमशक्तानां समाधावन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते । न भवतीत्यर्थः । समाधिविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति वा । अधिकरणे विषये वा सप्तम्यास्तुल्यत्वात् । विधीयत इति कर्मकर्तरि लकारः । समाधीयतेऽस्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्त्या समाधिरन्तःकरणं वा परमात्मा वेति नाप्रसिद्धार्थकल्पनम् । अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिस्तन्निमित्तं व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यत इति व्याख्याने तु रूढिरेवादृता । अयंभावः—यद्यपि काम्यान्यग्निहोत्रादीनि शुद्ध्यर्थेभ्यो न विशिष्यन्ते तथापि फलाभिसंधिदोषान्नाशयशुद्धिं संपादयन्ति । भोगानुगुणा तु शुद्धिर्न ज्ञानोपयोगिनी । एतदेव दर्शयितुं भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति पुनरुपात्तम् । फलाभिसन्धिमन्तरेण तु कृतानि कर्माणि ज्ञानोपयोगिनीं शुद्धिमादधतीति सिद्धं विपश्चिदविपश्चितोः फलवैलक्षण्यम् । विस्तरेण चैतदग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ननु सकामानां माभूदाशयदोषाद्व्यवसायात्मिका बुद्धिः, निष्कामानां तु व्यवसायात्मकबुद्ध्या कर्म

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तेषां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा या बुद्धिः सा समाधौ समाधीयते पुरुषोपभोगाय सर्वमस्मिन्नन्तःकरणं तस्मिन्न विधीयते न स्थिरीभवतीत्यर्थः । ननु अहं ब्रह्मासीत्यवस्थानं समाधिस्तन्निमित्तमिति चित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वं तस्मिन्वेति व्याख्याद्वयमाचार्यैः कुतो न प्रदर्शितमितिचेत्, अहं ब्रह्मास्मीत्यवस्थानस्य परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वस्य च व्यवसायात्मिकसांख्ययोगबुद्धावन्तर्भावमभिप्रेत्येति गृहाण ॥ ४४ ॥ वेदवादरतानां वेदोक्तत्रिगुणात्मकसंसार एव फलमित्याशयेनाह—**त्रैगुण्येति** । त्रैगुण्यं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

समाधिः चित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वं तस्मिन्निश्चयात्मिका बुद्धिर्न विधीयते । कर्मकर्तरिप्रयोगः । नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ननु च यदि स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति तर्हि किमिति वेदैस्तत्साधनतया कर्माणि विधीयन्ते तत्राह—**त्रैगुण्यविषया इति** । त्रिगुणा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

व्यवसायबुद्धियुक्ता अपि न समाधियोग्याः । तत्र फलनिश्चयत्वादिति श्लोकत्रयस्य तात्पर्यम् ॥ ४४ ॥ अतएव च त्रैगुण्येति । वेदार्थै-

१ मधुसूदनः. २ श्रीधरी.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

रहितास्तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह—त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव । त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमः । अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः । योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो भव, आत्मवानप्रमत्तश्च भव, एष तवोपदेशः ॥ ४५ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भवेति पदं निर्द्वन्द्वादिविशेषणेष्वपि प्रत्येकं संबध्यते । त्रयाणां सत्त्वादीनां गुणानां पुण्यपापव्यामिश्रकर्मतत्फलसंबन्धलक्षणः समाहारस्त्रैगुण्यमित्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे—संसार इति । वेदशब्देनात्र कर्मकाण्डमेव गृह्यते, तदभ्यासवतां तदर्थानुष्ठानद्वारा संसारध्रौव्यान्न विवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि संसारपरिवर्जनार्थं विवेकसिद्धये किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह—त्वं त्विति । कथं निस्त्रैगुण्यो भवेति गुणत्रयराहित्यं विधीयते नित्यसत्त्वस्थो भवेति वाक्यशेषविरोधादित्याशङ्क्याह—निष्काम इति । सप्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधित्वं, पदार्थौ शीतोष्णादिलक्षणौ । निष्कामत्वे द्वन्द्वान्निर्गतत्वं शीतोष्णादिसहिष्णुत्वं हेतुमुक्त्वा तत्रापि हेत्वपेक्षायां सदा सत्त्वगुणाश्रितत्वं हेतुमाह—नित्येति । योगक्षेमव्यापृतचेतसो रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टे सत्त्वमात्रे समाश्रितत्वमशक्यमित्याशङ्क्याह—तथेति । योगक्षेमयोर्जीवनहेतुतया पुरुषार्थसाधनत्वान्निर्योगक्षेमो भवेति कुतो विधिरित्याशङ्क्याह—योगेति । योगक्षेमप्रधानत्वं सर्वस्य स्वारसिकमिति ततो निर्गमनमशक्यमित्याशङ्क्याह—आत्मवानिति । अप्रमादो मनसो विषयपारवश्यशून्यत्वम् । अथ यथोक्तोपदेशस्य मुमुक्षुविषयत्वादर्जुनस्य मुमुक्षुत्वमिह विवक्षितमिति नेत्याह—एष इति ॥ ४५ ॥ ईश्वरार्पणधिया

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

काण्डपरा वेदाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव । ऊर्ध्वगतावपि विरक्तो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति च तत्तद्गुणप्रधानं गतित्रयं 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इति । दिव्येभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रियत इति भावः । किंलक्षणोऽसौ निस्त्रैगुण्य इत्यत आह—निर्द्वन्द्व इति । सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णे इत्यादीनि द्वन्द्वानि सप्रतिपक्षपदार्थरूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्द्वन्द्वः । सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः । ननु बाधमानमुष्णादिकं कथं शीतादिवत्क्षन्तुं शक्यमत आह—नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यं सत्त्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा । धीरो हि सर्वं सोढुं शक्तः, सात्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमु तप्ततयेति जानन् सर्वं सोढुं शक्नोत्येव । नन्वत्यन्तदुःसहं क्षुधादिदुःखं कथं निस्त्रैगुण्येन सर्वथा प्रवृत्तिशून्येन सोढुं शक्यमत आह—निर्योगक्षेम इति । अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य संरक्षणं क्षेमः । एतद्द्वयमपि प्रारब्धकर्माधीनमिति ततोऽपि निर्गत इत्यर्थः ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कुर्वतां कर्मस्वाभाव्यात्स्वर्गादिफलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबन्धः समान इत्याशङ्क्याह—त्रयाणां गुणानां कर्म त्रैगुण्यं काममूलः संसारः स एव प्रकाश्यत्वेन विषयो येषां तादृशा वेदाः कर्मकाण्डात्मकाः, यो यत्फलकामस्तस्यैव तत्फलं बोधयन्तीत्यर्थः । नहि सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति विनियोगेऽपि सकृदनुष्ठानात्सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्तत्कामनाविरहात्, यत्फलकामनयानुतिष्ठति तदेव फलं तस्मिन्प्रयोग इति स्थितं योगसिद्ध्यधिकरणे । यस्मादेवं कामनाविरहे फलविरहः तस्मात्त्वं निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव हे अर्जुन । एतेन कर्मस्वाभाव्यात्संसारो निरस्तः । ननु शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रतीकाराय वस्त्राद्यपेक्षणात्कुतो निष्कामत्वमत आह—निर्द्वन्द्व । सर्वत्र भवेति संबध्यते । मात्रास्पर्शास्त्वित्युक्तन्यायेन शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुर्भव । असह्यं दुःखं कथं वा सोढव्यमित्यपेक्षायामाह—नित्यसत्त्वस्थः नित्यमचञ्चलं यत्सत्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठतीति तथा । रजस्तमोभ्यामभिभूतसत्त्वो हि शीतोष्णादिपीडया मरिष्यामीति मन्वानो धर्माद्विमुखो भवति, त्वं तु, रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमात्रालम्बनो भव । ननु शीतोष्णादिसहनेऽपि क्षुत्पिपासादिप्रतीकारार्थं किंचिदनुपात्तमुपादेयमुपात्तं च रक्षणीयमिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे कुतः सत्त्वस्थत्वमित्यत आह—निर्योगक्षेम । अलब्धलाभो योगः, लब्धपरिरक्षणं क्षेमस्तद्रहितो भव । चित्तविक्षेपकारिपरिग्रहरहितो भवेत्यर्थः । नचैवं चिन्ता कर्तव्या कथमेवं सति जीविष्यामीति । यतः सर्वान्तर्यामी परमेश्वर एव तव योगक्षेमादि निर्वाहयिष्यतीत्याह—आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमादिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

संसारो विषयः प्रतिपाद्यो येषां कर्मकाण्डपराणां वेदानां तर्हि मया कथं भाव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—निस्त्रैगुण्य इति । निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव । हे अर्जुनेति संबोधयन्स्वनाम सार्थकं कर्तुमर्हसीति ध्वनयति । निस्त्रैगुण्यभवने उपायमाह—निर्द्वन्द्व इति । सुखदुःखहेतू प्रतिपक्षपदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ तस्माद्रहितो भव । तत्रोपायमाह—नित्येति । नित्यं सत्त्वे स्थितो भव । तत्राप्युपायमाह—निर्योगेति । अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, ताभ्यां निर्गतः रजोगुणरहितो भव । आत्मवानप्रमत्तः ।

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्वधर्ममनुतिष्ठतः सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत् किमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इति, उच्यते शृणु—यावानिति । यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वधर्मानुष्ठानेऽपि फलकामनाभावाद्वैफल्यं योगमार्गस्येति मन्वानः शङ्कते—**सर्वेष्विति** । कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रतिजानीते—**उच्यत इति** । किं तत्फलमित्युक्ते तद्विषयं श्लोकमवतारयति—**शृण्विति** । यथोदपाने कूपादौ परिच्छिन्नोदके स्नानाचमनादिर्योऽर्थो यावानुत्पद्यते स तावानपरिच्छिन्ने सर्वतः संप्लुतोदके समुद्रेऽन्तर्भवति, परिच्छिन्नोदकानामपरिच्छिन्नोदकांशत्वात् । तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरक्तः सुखविशेषो जायते स तावानात्मविदः स्वरूपभूते सुखेऽन्तर्भवति परिच्छिन्नानन्दानामपरिच्छिन्नानन्दान्तर्भावाभ्युपगमात् 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । तथा चापरिच्छिन्नात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायिनो योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह—**यावानिति** । उक्तमर्थमक्षरयोजनया प्रकटयति—**यथेति** । उदकं पीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपादिपरिच्छिन्नोदकविषयत्वमुदपानशब्दस्य दर्शयति—**कूपेति** । कूपादिगतस्याभिधेयस्य समुद्रेऽन्तर्भावासंभवात्कथ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तत्र हेतुः यत आत्मवाञ्छितचित्तः । सहि सर्वास्वप्यापत्स्वनाकुलो नित्यतृप्ततया निरुद्यमश्च भवतीति त्वमप्येतादृशो निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ नन्वात्मवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति, सा च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या, अतो निस्त्रैगुण्यत्वं दुर्लभमित्याशङ्क्याह—**यावानिति** । सर्वतःसंप्लुतोदके महति उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावान् अर्थो यावत्स्नानपानादिकं प्रयोजनं घटमात्रजलनिर्वर्त्यं भवति न कृत्स्नजलाशयव्ययनिर्वर्त्यं तावानेवार्थो विजानतो व्युत्पन्नचित्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषोः सर्वेषु वेदेषु वेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वर्त्यो भवति न कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते । एकेन जन्मना कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासंभवात् । ऐहिकेन जन्मान्तरीयेण

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स आत्मवान् । सर्वकामनापरित्यागेन परमेश्वरमाराधयतो मम सएव देहयात्रामात्रमपेक्षितं संपादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चिन्तो भवेत्यर्थ. । आत्मवानप्रमत्तो भवेति वा ॥ ४५ ॥ न चैवं शङ्कनीयं सर्वकामनापरित्यागेन कर्म कुर्वन्नहं तैस्तैः कर्मजनितैरानन्दैर्वञ्चितः स्यामिति । यस्मात् उदपाने क्षुद्रजलाशये । जातावेकवचनम् । यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति, सर्वतःसंप्लुतोदके महति जलाशये तावानर्थो भवत्येव । यथाहि पर्वतनिर्झराः सर्वतः स्रवन्तः क्वचिदुपत्यकायामेकत्र मिलन्ति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदकप्रयोजनं समुदिते सुतरां भवति, सर्वेषां निर्झराणामेकत्रैव कासारेऽन्तर्भावात्, एवं सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु काम्यकर्मसु यावानर्थो हैरण्यगर्भानन्दपर्यन्तस्तावान्विजानतो ब्रह्मतत्त्वं साक्षात्कृतवतो ब्राह्मणस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तमोगुणाद्विनिर्गतो भवेत्यर्थः ॥४५॥ ननु वेदोक्तकर्मफलाकाङ्क्षा नापेक्षिता चेदीश्वरार्थमपि कर्म किमर्थमनुष्ठेयमित्याशङ्क्य फलाकाङ्क्षया कर्मानुष्ठातुरनेकानर्थसंभावना, फलाभिसंधिरहितस्य तस्य तु ज्ञानप्राप्त्या सर्वकर्मफलानां यस्मिन्ब्रह्मसुखेऽन्तर्भावः तत्प्राप्तिः समस्तानर्थनिवृत्तिश्च भवतीत्याशयेनाह—**यावानिति** । यथा लोके उदपाने कूपाद्यनेकस्मिन्स्वल्पे क्वचिद्वस्त्रादिप्रक्षालनं क्वचित्स्नानं क्वचित्पानमित्यादिर्यावानर्थो यावत्परिमाणं प्रयोजनं स सर्वार्थस्तावत्परिमाण एव सर्वत.संप्लुतोदके परिपूर्णोदके भवति । तत्रान्तर्भ-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्मकाः सकामा येऽधिकारिणस्तद्विषयास्तेषां कर्मफलसंबन्धप्रतिपादका वेदाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव । तत्रोपायमाह । निर्द्वन्द्वः सुखदुःखशीतोष्णादियुगुलानि द्वन्द्वानि तद्रहितो भव । तानि सहस्वेत्यर्थः । कथमित्यत्राह । नित्यसत्त्वस्थः सन् । धैर्यमवलम्ब्येत्यर्थः । तथा निर्योगक्षेमः । अप्राप्तस्वीकारो योगः, प्राप्तपरिपालनं क्षेमं तद्रहितः । आत्मवानप्रमत्तः । नहि द्वन्द्वाकुलस्य योगक्षेमव्यापृतस्य च प्रमादिनस्त्रैगुण्यातिक्रमः संभवतीति ॥ ४५ ॥ ननु वेदोक्तनानाफलपरित्यागेन निष्कामतयेश्वराराधनविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तु कुबुद्धिरेवेत्याशङ्क्याह—**यावानिति** । उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं वापीकूपतडागादि तस्मिन्स्वल्पोदके एकत्र कृत्स्नस्यार्थस्याभावात्तत्र परिभ्रमणेन विभागशो यावान्स्नानपानादिरर्थः प्रयोजनं भवति तावान्सर्वोऽप्यर्थः सर्वतःसंप्लुतोदके महाह्रदे एकत्रैव यथा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

गुण्येन कारणेन विशेषेण चिन्वन्ति बध्नन्तीति बन्धकाः । यस्मात्सुखदुःखमोहबुद्ध्या कर्माणि वैदिकानि क्रियमाणानि बन्धकानि अतस्त्रैगुण्यं कामरूपं त्याज्यम् । यदि तु वेददूषणपरमेतदभविष्यत् प्रकृतं युद्धकरणं व्यघटिष्यत वेदादन्यस्य स्वधर्मनिश्चायकत्वाभावात् । येषां तु फलाभिलाषो विगलितस्तेषां न वेदा बन्धकाः, यतो वेदाः परं तेषां सम्यग्ज्ञानोपयोगिनः ॥ ४५ ॥ अतएवाह—यावानर्थेति ॥ ४६ ॥ यस्य धर्ममात्रे

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च्छिन्नोदके यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः सर्वतःसंप्लुतोदकेऽपि योऽर्थस्तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावांस्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थो यद्विज्ञानफलं सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिंस्तावानेव संपद्यते । तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । 'यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' इति श्रुतेः । 'सर्वं कर्माखिलम्' इति च वक्ष्यति । तस्मात्प्राग्ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥४६॥ कर्मणीति । तव च कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां ते तत्र तत्र च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मिदमित्याशङ्क्यार्थशब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं व्युत्पादयति—**फलमिति** । यत्फलत्वेन लीयते तत्फलमित्युच्यते तत्कथं तडागादिकृतं स्नानपानादि तथेत्याशङ्क्य तस्याल्पीयसो नाशोपपत्तेरित्याह—**प्रयोजनमिति** । तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्य समुद्रनिमित्तप्रयोजनमात्रत्वप्रयुक्तान्यस्यान्यात्मत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—**तत्रेति** । घटाकाशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदककार्यान्तर्भावः संभवति तत्प्राप्तावितरापेक्षाभावादित्यर्थः । पूर्वार्धं दृष्टान्तभूतमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमुत्तरार्धं व्याकरोति—**एवमित्यादिना** । कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति—**यत्कर्मफलमिति** । सोऽर्थो विजानतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्तावानेव संपद्यत इति संबन्धः । तदेव स्पष्टयति—**विज्ञानेति** । तस्मिन्नन्तर्भवतीति शेषः । सर्वं कर्मफलं ज्ञानफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—**सर्वमिति** । यत्किमपि प्रजाः साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वं स पुरुषोऽभिसमेति प्राप्नोति यः पुरुषस्तद्वेद विजानाति यद्वस्तु स रैक्वो वेद तद्वेद्यमिति श्रुतेरर्थः । कर्मफलस्य सगुणज्ञानफलेऽन्तर्भावः संवर्गविद्यायां श्रूयते कथमेतावता निर्गुणज्ञानफले कर्मफलान्तर्भावः संभवतीत्याशङ्क्याह—**सर्वमिति** । तर्हि ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्या तावतैव कर्मफलस्य लब्धतया कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशङ्क्याह—**तस्मादिति** । योगमार्गस्य निष्फलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः ॥ ४६ ॥ तर्हि परम्परया पुरुषार्थसाधनं योगमार्गं परित्यज्य साक्षादेव पुरुषार्थकारणमात्मज्ञानं तदर्थमुपदेष्टव्यं तस्मै हि स्पृहयति मनो मदीयमित्याशङ्क्याह—**तव**

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वा जपादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणान्निस्त्रैगुण्यता संभवतीति भावः । वृद्धास्तु—सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः कृत्स्नोपि भवति यावाननेककूपरूपोदपानस्थानीयेषु सकलवेदोक्तकर्मस्वनुष्ठितेषु भवति, ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् । तथाच श्रुतिर्ज्ञाने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति । 'यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' इति । वक्ष्यति च 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति । गङ्गातुल्यज्ञानोदयात्प्रागेव कूपोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति भाव इति व्याचख्युः । अस्मिन्पक्षे पूर्वार्धे अनेकस्मिन्–यथा-तथा-भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः, यावान्-तावान्-पदयोरनुषङ्गश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु ममाप्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शम एवेष्टस्तत्कथं मा युध्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ब्रह्मवुभूषोर्भवत्येव । क्षुद्रानन्दानां ब्रह्मानन्दांशत्वात्तत्र क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । एकस्याप्यानन्दस्याविद्याकल्पिततत्तदुपाधिपरिच्छेदमादायांशांशिवद्व्यपदेश आकाशस्येव घटाद्यवच्छेदकल्पनया । तथाच निष्कामकर्मभिः शुद्धान्तःकरणस्य तवात्मज्ञानोदये परब्रह्मानन्दप्राप्तिः स्यात्तयैव च सर्वानन्दप्राप्तौ न क्षुद्रानन्दप्राप्तिनिबन्धनवैयग्र्यावकाशः । अतः परमानन्दप्रापकाय तत्त्वज्ञानाय निष्कामकर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः । अत्र यथातथाभवतीति पदत्रयाध्याहारो यावान्-तावानिति पदद्वयानुषङ्गश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु निष्कामकर्मभिरात्म-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वतीत्यर्थः । तथा यावानर्थः फलं वेदेषु वेदबोधितेषु कर्मसु तावानर्थो ब्राह्मणस्य परमार्थतत्त्वं विजानतः संभवति, सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये ज्ञानफले ब्रह्मणि सर्वेषां फलानामन्तर्भावात् । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । ब्राह्मणप्र-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भवति । एवं यावान्सर्वेषु वेदेषु तत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थस्तावान्सर्वोऽपि विजानतो व्यवसायात्मिकबुद्धियुक्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव । ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । तस्मादियमेव बुद्धिः सुबुद्धिरित्यर्थः

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन । कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । कदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत्, यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति । मा ते तव सङ्गोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥४७॥ यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

चेति । तर्हि तत्फलाभिलाषोऽपि स्यादिति नेत्याह—**मा फलेष्विति** । पूर्वोक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—**मा कर्मेति** । फलाभिसन्ध्यसंभवे कर्माकरणमेव श्रद्दधामीत्याशङ्क्याह—**मा त इति** । ज्ञानानधिकारिणोऽपि कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति—**कर्मण्येवेति** । कर्मण्येवेत्येवकारार्थमाह—**न ज्ञानेति** । नहि तत्राब्राह्मणस्यापरिपक्वकषायस्य मुख्योऽधिकारः सिध्यतीत्यर्थः । फलैस्तर्हि संबन्धो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह—**तत्रेति** । कर्मण्येवाधिकारे सतीति सप्तम्यर्थः । फलेष्वधिकाराभावं स्फोरयति—**कर्मेति** । कर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वं तत्काले चेत्येतत्कदाचनेति विवक्षितमित्याह—**कस्यांचिदिति** । फलाभिसंधाने दोषमाह—**यदेति** । एवं कर्मफलतृष्णाद्वारेणेत्यर्थः । कर्मफलहेतुत्वं विवृणोति—**यदा हीति** । तर्हि विफलं क्लेशात्मकं कर्म न कर्तव्यमिति शङ्कामनुभाष्य दूषयति—**यदीत्यादिना** । अकर्मणि ते सङ्गो मा भूदित्युक्तमेव स्पष्टयति—**अकरण इति** ॥ ४७ ॥ आसक्तिरकरणे न युक्ता चेत्तर्हि क्लेशात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्तव्यमित्याशङ्कामनूद्य श्लोकान्तरमवतारयति—**यदीत्यादिना** । वक्ष्यमाणयोगमुद्दिश्य तन्निष्ठो भूत्वा कर्माणि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

त्वेति प्रेरयसीत्याशङ्क्याह—**कर्मण्येवेति** । कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायाम् । मा फलेषु सङ्गोऽस्त्वित्यपकृष्यते । कर्मफलं स्वर्गपश्वादिहेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो मा भूः । अकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव सङ्गो मास्तु ॥ ४७ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ज्ञानं संपाद्य परमानन्दप्राप्तिः क्रियते चेदात्मज्ञानमेव तर्हि संपाद्यं किं बह्वायासैः कर्मभिर्बहिरङ्गसाधनभूतैरित्याशङ्क्याह—ते तवाशुद्धान्तःकरणस्य तात्त्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवान्तःकरणशोधकेऽधिकारो मयेदं कर्तव्यमिति बोधोऽस्तु न ज्ञाननिष्ठारूपे वेदान्तवाक्यविचारादौ । कर्म च कुर्वतस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां कर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वं तत्काले वाधिकारो मयेदं भोक्तव्यमिति बोधो मास्तु । ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्ध्यभावेऽपि कर्म स्वसामर्थ्यादेव फलं जनयिष्यतीति चेत्तत्राह—मा कर्मफलहेतुर्भूः, फलकामनया हि कर्म कुर्वन्फलस्य हेतुरुत्पादको भवति । त्वं तु निष्कामः सन्कर्मफलहेतुर्माभूः । नहि निष्कामेन भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं कर्म फलाय कल्पत इत्युक्तम् । फलाभावे किं कर्मणेत्यत आह—मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि । यदि फलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेत्यकरणे तव प्रीतिर्माभूत् ॥ ४७ ॥ पूर्वोक्तमेव

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इणं ब्रह्मविद्यायां ब्राह्मणस्य मुख्याधिकारसूचनार्थम् ॥ ४६ ॥ मम तर्हि क्वाधिकार इत्याकाङ्क्षायामाह—**कर्मणीति** । कर्मण्येव नतु ज्ञाननिष्ठायामन्तःकरणशुद्ध्यभावात्, तत्रापि चित्तशुद्धिहेतौ फलाभिसंधिरहिते कर्मणि नतु बन्धनिमित्ते काम्ये इत्याह—**मेति** । कदाचन कस्यांचिदवस्थायामपि कर्मफलतृष्णा ते मास्तु । फलतृष्णया काम्ये तेऽधिकारो मास्त्विति यावत् । ननु तृष्णाभावेऽपि भोजनात्तृप्तिरिव कर्मणः फलं स्यादेवेति तत्राह—**मा कर्मेति** । मा कर्मफले हेतुर्भूः फलतृष्णया तदुत्पादको माभूः । कामनया कृतस्य कर्मण पश्वादिफलदातृत्वनियमात् 'चित्रया यजेत पशुकामः' इति श्रुतेः । यत्तु कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्येति तन्न । बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य लघुत्वात्, दुःखरूपेण निष्फलेन कर्मणा किमिति ते कर्माकरणे सङ्ग आसक्तिर्माभूत् ॥४७॥ एतदेव विवृणोति—

६ श्रीधरीव्याख्या ।

॥ ४६ ॥ तर्हि सर्वकर्मफलानि परमेश्वराराधनादेव भविष्यन्तीत्यभिसंधाय प्रवर्तेन किं कर्मणेत्याशङ्क्य तद्वारयन्नाह—**कर्मण्येवेति** । ते तव तत्त्वज्ञानार्थिनः कर्मण्येवाधिकारः । तत्फलेषु बन्धहेतुष्वधिकारः कामो मास्तु । ननु कर्मणि कृते तत्फलं स्यादेव भोजने कृते तृप्तिवदित्याशङ्क्याह । मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्य तथाभूतो मा भूः । कामितस्यैव स्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फलत्वादकामितं फलं न स्यादिति भावः । अतएव फलं बन्धकं भविष्यतीति भयादकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव सङ्गो निष्ठा मास्तु ॥ ४७ ॥ किं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ज्ञाने च प्राधान्यं परिमितादपि वेदभाषितात्कार्यं, अतश्च कर्मण्यस्तु इति कर्ममात्रे त्वं व्यापृतो भव न तु कर्मफलेषु । ननु कर्मणि जाते नान्तरीयकतयैव फलमापततीति । नैवम् । तत्रहि यदि त्वं फलकामनाकालुष्यव्याप्तो भवसि तदा कर्मणां फलंप्रति हेतुत्वम् । यदप्रार्थ्यमानं

---

१ नीलकण्ठः,

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते, योगस्थ इति । योगस्थः सन्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं, तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय, फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिस्तद्विपर्ययजाऽसिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेणेति । यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मैतस्मात्कर्मणो दूरेणातिविप्रकर्षेण ह्यवरं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

क्लेशात्मकान्यपि विहितत्वादनुष्ठेयानीत्याह—**योगस्थः सन्निति** । कर्मानुष्ठानस्योद्देश्यं दर्शयति—**केवलमिति** । फलान्तरापेक्षामन्तरेणेश्वरार्थं तत्प्रसादनार्थमनुष्ठानमित्यर्थः । तर्हीश्वरसंतोषोऽभिलापगोचरीभूतो भविष्यति नेत्याह—**तत्रापीति** । ईश्वरप्रसादनार्थे कर्मानुष्ठाने स्थितेऽपीत्यर्थः । सङ्गं त्यक्त्वा कुर्विति पूर्वेण संबन्धः । आकाङ्क्षितं पूरयित्वा सिद्धिशब्दार्थमाह—**फलेति** । तद्विपर्ययजा सत्त्वाशुद्धिजन्या । ज्ञानप्राप्तिलक्षणेति यावत् । कर्माननुतिष्ठतो योगमुद्दिश्य शेषतया प्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति—**कोऽसावित्यादिना** ॥ ४८ ॥ किमिति योगस्थेन तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य कर्म कर्तव्यं फलाभिलाषेऽपि तदनुष्ठानस्य सुलभत्वादित्याशङ्क्य यथोक्तयोगयुक्तं कर्म स्तुवन्ननन्तरश्लोकमुत्थापयति—**यत्पुनरिति** । अवरं कर्म बुद्धिसंबन्धविरुद्धमिति शेषः । बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं प्रकर्षं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एतदेव विवृणोति—**योगस्थ इति** । योगस्थः सन् सङ्गं फलतृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु । हे धनंजय, सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धावसिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्विति संबन्धः । इदमेव सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग इत्युच्यते ॥ ४८ ॥ इममेव बुद्धियोगं स्तौति—**दूरेणेति** ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विवृणोति—हे धनंजय, त्वं योगस्थः सन् सङ्गं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु । अत्र बहुवचनात्कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यत्र जातावेकवचनम् । सङ्गत्यागोपायमाह—सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः । ननु योगशब्देन प्राक्कर्मोक्तम् । अत्र तु योगस्थः कर्माणि कुर्वित्युच्यते, अतः कथमेतद्बोद्धुं शक्यमित्यत आह—समत्वं योग उच्यते । यदेतत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं इदमेव योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनोच्यते नतु कर्मेति न कोऽपि विरोध इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन व्याख्यानं क्रियत इत्यपौनरुक्त्यमिति भाष्यकारीयः पन्थाः । सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र जयाजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता । इह तु दृष्टादृष्टसर्वफलपरित्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेषः ॥ ४८ ॥ ननु किं कर्मानुष्ठानमेव पुरुषार्थो येन निष्फलमेव सदा कर्तव्य-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

योगस्थ इति । योगस्थः कर्माणि कुरु केवलमीश्वरार्थम् । ननु योगः परमेश्वरैकपरतेति योगशब्दार्थ आचार्यैः कुतो न प्रदर्शित इतिचेत् समत्वं योग उच्यते इत्यनेन तदर्थस्य मूल एवोक्तत्वात् । तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा । एतद्वाक्यमुपलक्षणं कर्तृत्वाद्यभिनिवेशस्यापि । चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिरूपायां सिद्धौ तद्विपर्ययरूपायामसिद्धौ च समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा । अयमेव योग इत्याह—**समत्वमिति** । दिग्विजये महीपाञ्जित्वा धनमाहृत्य राजसूययज्ञे त्वया नियोजितं तथाधुनाप्येनान्सर्वान्जित्वा यज्ञादीन्संपादयितुमर्हसीति द्योतयन्नाह—**हे धनंजयेति** ॥ ४८ ॥ काम्यं त्वतिनिकृष्टमित्याह—**दूरेणेति** । दूरेण विप्रकर्षेणावरम-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तर्हि—**योगस्थ इति** । योगः परमेश्वरैकपरता तत्र स्थितः कर्माणि कुरु । तथा सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराश्रयेणैव कुरु । तत्फलस्य ज्ञानस्यापि सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा केवलमीश्वरार्पणेनैव कुरु । यत एवंभूतं समत्वमेव योग उच्यते सद्भिः । चित्तसमाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥ काम्यं तु कर्मातिनिकृष्टमित्याह—**दूरेणेति** । बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया कृतः कर्मयोगो बुद्धियोगः । बुद्धि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

फलं ज्ञानं नाभिकाङ्क्षेस्तदिति कर्माभावेन यः सङ्गः स एव गाढग्रहरूपो मिथ्याज्ञानस्वरूप इत्यत्याज्य एव ॥ ४७ ॥ योगस्थ इति । योगे स्थित्वा कर्माणि कुरु । साम्यं च योगः । (यस्य सर्वे इति । यस्य सर्वे व्यापारा आशीरूपेण बन्धनेन युक्ताः । अभिलापो हि बन्धकः) ॥ ४८ ॥ दूरेण हीति । बुद्धियोगात्किल हेतोरवरं दुष्टफलयुक्तं कर्म दूरीभवति । अतस्तादृश्यां बुद्धौ शरणमन्विच्छ प्रार्थयस्व, येन सा बुद्धिर्लभ्यते

१ श्रीधरी. २ उपलब्धोभयादर्शपुस्तकयोरपीयं व्याख्याऽसंबद्धात्रैव दृश्यते.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वाद् धनंजय, यत एवं योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व । परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ समत्वबुद्धियुक्तः सन्स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—बुद्धीति ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सूचयति—बुद्धीति । बुद्धिसंबन्धासंबन्धाभ्यां कर्मणि प्रकर्षनिकर्षयोर्भावे करणीयं नियच्छति—बुद्धाविति । यत्तु फलेच्छयापि कर्मानुष्ठानं सुकरमिति तत्राह—कृपणेति । निकृष्टं कर्मैव विशिनष्टि—फलार्थिनेति । कस्मात्प्रतियोगिनः सकाशादिदं निकृष्टमित्याशङ्क्य प्रतीकमुपादाय व्याचष्टे—बुद्धीत्यादिना । फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो निकृष्टत्वे हेतुमाह—जन्मेति । समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणस्तद्धीनस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निकृष्टत्वे फलितमाह—यत इति । योगविषया बुद्धिः समत्वबुद्धिः । बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह—तत्परिपाकेति । तच्छब्देन समत्वबुद्धिसमन्वितं कर्म गृह्यते । तस्य परिपाकस्तत्फलभूता बुद्धिशुद्धिः । शरणशब्दस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह—अभयेति । सप्तमीमविवक्षित्वा द्वितीयं पक्षं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह—परमार्थेति । तथाविधज्ञानशरणत्वे हेतुमाह—यत इति । फलहेतुत्वं विवृणोति—फलेति । तेन परमार्थज्ञानशरणतैव युक्तेति शेषः । परमार्थज्ञानबहिर्मुखानां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—यो वा इति । अस्थूलादिविशेषणमेतदित्युच्यते ॥ ४९ ॥ पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह—समत्वेति । बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्मफलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात्पूर्वोक्तान्निष्कामात्कर्मणः दूरेण हि प्रसिद्धं अवरं अत्यन्तनिकृष्टं, अतो बुद्धौ योगरूपायां तत्फलभूतायां सांख्यरूपायां वा तन्निमित्तं शरणं रक्षितारं आश्रय वा ईश्वरं अन्विच्छ प्रार्थयस्व । तत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्यर्थः । यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां तादृशाः फलतृष्णावन्तः कृपणा दीना भवन्ति । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ किंच

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मित्युच्यते 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात्, तद्वरं फलकामनयैव कर्मानुष्ठानमिति चेन्नेत्याह—बुद्धियोगात् आत्मबुद्धिसाधनभूतान्निष्कामकर्मयोगात् दूरेणातिविप्रकर्षेणावरमधमं कर्म फलाभिसंधिना क्रियमाणं जन्ममरणहेतुभूतं, अथवा परमात्मबुद्धियोगाद्दूरेणावरं सर्वमपि कर्म । हि यस्मात् हे धनंजय, तस्मात् बुद्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थनिवर्तकायां शरणं प्रतिबन्धकपापक्षयेण रक्षकं निष्कामकर्मयोगम् । अन्विच्छ कर्तुमिच्छ । ये तु फलहेतवः फलकामा अवरं कर्म कुर्वन्ति ते कृपणाः सर्वदा जन्ममरणादिघटीयन्त्रभ्रमणेन परवशाः । अत्यन्तदीना इत्यर्थः । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः । तथाच त्वमपि कृपणो माभूः, किंतु सर्वानर्थनिवर्तकात्मज्ञानोत्पादकं निष्कामकर्मयोगमेवानुतिष्ठेत्यभिप्रायः । यथाहि कृपणा जना अतिदुःखेन धनमर्जयन्तो यत्किंचिद्दृष्टसुखमात्रलोभेन दानादिजनितं महत्सुखमनुभवितुं न शक्नुवन्तीत्यात्मानमेव वञ्चयन्ति, तथा महता दुःखेन कर्माणि कुर्वाणाः क्षुद्रफलमात्रलोभेन परमानन्दानुभवेन वञ्चिता इत्यहो दौर्भाग्यं मौर्ख्यं च तेषामिति कृपणपदेन ध्वनितम् ॥ ४९ ॥ एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तद्भावे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धमफलाभिसंधिनानुष्ठीयमानं कर्म बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तादीश्वराराधनार्थात्कर्मणः जन्मादिहेतुत्वाद्बुद्धियोगात्, आत्मबुद्धिसाधनभूतात्समत्वलक्षणाद्योगादिति वाऽर्थः । यतएवमतो बुद्धौ समत्वबुद्धिं सांख्यबुद्धिं वा शरणमाश्रयं अभयप्राप्तेः परम्परया साक्षाद्वा कारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व । शरणो भवेत्यर्थः । बुद्धौ शरणं त्रातारमीश्वरमित्यर्थस्त्वप्रकान्तार्थकल्पनया विशेष्याध्याहारेण च अस्तोऽत आचार्यैर्न प्रदर्शितः । यतः कारणादवरं कर्म कुर्वाणा दीनाः, यतः फलहेतवः फलतृष्णायुक्ताः 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः. धनं त्वया हृतं तेन युधिष्ठिरेण स्वाराज्यकामनया राजसूयकर्मानुष्ठितं तस्य फलं भवद्भिः पूर्वमनुभूतमधुना चोपस्थितमतः काम्यं कर्मात्यधममिति सूचयन्संबोधयति—धनंजयेति ॥ ४९ ॥ काम्यकर्मणोऽवरत्वमुक्त्वा निष्काम-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

साधनभूतो वा तस्मात्सकाशादन्यत्काम्यं कर्म दूरेणावरमत्यन्तमपकृष्टम् । हि यस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ ज्ञाने शरणमाश्रयं कर्मयोगमन्विच्छानुतिष्ठ । यद्वा बुद्धौ शरणं त्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः । फलहेतवस्तु सकामा नराः कृपणा दीनाः । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लो-

---

१ श्रीधरी.

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः, स जहाति परित्यजतीहास्मिँल्लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतस्तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावस्तद्धि कौशलं यद्बन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्तन्ते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ ५० ॥ यस्मात् कर्मजमिति । कर्मजं फलं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नुतिष्ठन्निति शेषः । बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह—**तस्मादिति** । पूर्वार्धं व्याचष्टे—**बुद्धीत्यादिना** । ननु समत्वबुद्धिमात्रान्न पुण्यपापनिवृत्तिर्युक्ता परमार्थदर्शनवतस्तन्निवृत्तिप्रसिद्धेरिति तत्राह—**सत्त्वेति** । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**तस्मादिति** । स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थं मनो योजनीयमित्याशङ्क्याह—**योगो हीति** । तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्यादेव दर्शितफलसिद्धेरनास्था स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशङ्क्याह—**स्वधर्माख्येष्विति** । ईश्वरार्पितचेतस्तया कर्मसु वर्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य या यथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषु कौशलमिति योजना । कर्मणां बन्धस्वभावत्वात्तदनुष्ठाने बन्धानुबन्धः स्यादित्याशङ्क्य कौशलमेव विशदयति—**तद्धीति** । समत्वबुद्धेरेवं फलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ ५० ॥ समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृततत्फलपरित्यागेऽपि कथं मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याह—**यस्मादिति** । समत्वबुद्ध्या यस्मात्कर्मानुष्ठीयमानं दुरितादि त्याजयति तस्मात्परम्परयाऽसौ मुक्तिहेतुरित्यर्थः । मनीषिणो हि ज्ञानातिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्तस्ततो जातं फलं देहप्रभेदं हित्वा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तः योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः कर्मसु बन्धकेष्वपि कौशलं बन्धनिवर्तकत्वसंपादकम् । ननु बुद्धियुक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः, सुकृतं तु सजातीयत्वात्तैर्दुष्परिहरमिति कथमुभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण प्राञ्चः । अर्वाञ्चस्तु दुष्कृतत्यागमुक्तरीत्याभ्युपेत्य फलत्यागात्सुकृतत्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति । दुष्कृतफलवन्मोक्षप्रतिबन्धकतत्फलस्यानुत्पादात् । यत्तु आपस्तम्बोक्ताम्रवृक्षनिदर्शनेन नान्तरीयक सुकृतफलमुक्तं न तत्फलत्वेनोपपद्यते नान्तरीयकत्वादेव । तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबन्धके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

गुणमाह—इह कर्मसु बुद्धियुक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तो जहाति परित्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण । यस्मादेवं तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय त्वं युज्यस्व घटस्व उद्युक्तो भव । यस्मादीदृशः समत्वबुद्धियोग ईश्वरार्पितचेतसः कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुशलभावः यद्बन्धहेतूनामपि कर्मणां तदभावो मोक्षपर्यवसायित्वं च तन्महत्कौशलम् । समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मात्मापि सन् दुष्कर्मक्षयं करोतीति महाकुशलः, त्वं तु न कुशलो यतश्चेतनोऽपि सन्गजातीयदुःखं न करोषीति व्यतिरेकोऽत्र ध्वनितः । अथवा इह समत्वबुद्धियुक्ते कर्मणि कृते सति सत्त्वशुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्मसाक्षात्कारवान्सन् जहात्युभे सुकृतदुष्कृते, तस्मात्समत्वबुद्धियुक्ताय कर्मयोगाय युज्यस्व । यस्मात्कर्मसु मध्ये समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलः । दुष्टकर्मनिवारणचतुर इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ननु दुष्कृतहानमपेक्षितं नतु सुकृतहानं पुरुषार्थभ्रंशापत्तेरित्या-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कर्मणः श्रैष्ठ्यमाह—समत्वबुद्धियुक्तः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणोभे पुण्यपापे त्यजति सांख्यबुद्धियुक्त इति वा तस्माद्योगाय समत्वलक्षणकर्मयोगानुष्ठानार्थं घटस्व ज्ञानयोगप्राप्त्यर्थमिति वा । यस्माद्योगः समत्वलक्षणः कर्मसु सर्वेषु कौशलं बन्धकानामपि तेषामीश्वरार्पितचेतस्तया मोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यं ज्ञानयोग इति वा । अस्मिन्पक्षे कर्मसु ज्ञानप्रतिबन्धकेषु फलाभिसंधिं विहाय ज्ञानलाभचातुर्यमिति व्याख्येयम् । तस्मात्समत्वयुक्तो भवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ पुण्यपापत्यागमात्रस्य फलाभावमाशङ्क्याह—

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ बुद्धियोगयुक्तस्तु श्रेष्ठ इत्याह—**बुद्धीति** । सुकृतं स्वर्गादिप्रापकम्, दुष्कृतं निरयादिप्रापकम्, ते उभे इहैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति । तस्माद्योगाय तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व घटस्व । यतः कर्मसु यत्कौशलं बन्ध-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥४९॥ उभे सुकृतेति । उभे इति परस्परव्यभिचारं दर्शयति—तस्माद्योगायेति । यथाहि सुकृतदुष्कृते न नश्यतस्तथाकरणमेव परमं कौशलमिति

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्यक्त्वेति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातम् । बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः । हि तस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथवा बुद्धियोगाद्धनंजयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दर्शिता साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात ॥ ५१ ॥ योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यत इत्युच्यते—

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जन्मलक्षणाद्बन्धाद्विनिर्मुक्ता वैष्णवं पदं सर्वसंसारसंस्पर्शशून्यं प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोकयोजनया दर्शयति—**कर्मजमित्यादिना** । इष्टो देहो देवादिलक्षणोऽनिष्टो देहस्तिर्यगादिलक्षणस्तत्प्राप्तिरेव कर्मणो जातं फलं तद्यथोक्तबुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्बलादेव परित्यज्य बन्धविनिर्मोकपूर्वकं जीवन्मुक्ताः सन्तो विदेहकैवल्यभाजो भवन्तीत्यर्थः । बुद्धियोगादित्यादौ बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धिरर्थो व्याख्यातः, संप्रति परम्परां परिहृत्य सुकृतदुष्कृतप्रहाणहेतुत्वस्य समत्वबुद्धावसिद्धेर्बुद्धिशब्दस्य योग्यमर्थान्तरं कथयति—**अथवेति** । अनवच्छिन्नवस्तुगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याः सूचयन्बुद्ध्यन्तराद्विशेषं दर्शयति—**सर्वत इति** । असाधारणं निमित्तं तस्या निर्दिशति—**कर्मेति** । यथोक्तबुद्धेर्बुद्धिशब्दार्थत्वे हेतुमाह—**साक्षादिति** । जन्मबन्धविनिर्मोकादिरादिशब्दार्थः ॥ ५१ ॥ यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे परमार्थदर्शनलक्षणा बुद्धिरुद्देश्यतया युज्यते तस्मात्कर्मणः सकाशादितरत्कर्म तथाविधोद्देश्यभूतबुद्धिसंबन्धविधुरमतिशयेन निष्कृष्यते, ततश्च परमार्थबुद्धिमुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मानुष्ठातव्यं परिच्छिन्नफलान्तरमुद्दिश्य तदनुष्ठाने कार्पण्यप्रसङ्गात्, किंच परमार्थबुद्धिमुद्देश्यमाश्रित्य कर्मानुतिष्ठतः करणशुद्धिद्वारा परमार्थदर्शनसिद्धौ जीवत्येव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति । तथाच परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थं मनो धारयितव्यं योगशब्दितं हि परमार्थदर्शनमुद्देश्यतया कर्मस्वनुतिष्ठतो नैपुण्यमिष्यते, यदि च परमार्थदर्शनमुद्दिश्य तद्युताः सन्तः समारभेरन्कर्माणि तदा तदनुष्ठानजनितबुद्धिशुद्ध्या ज्ञानिनो भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तबन्धना मुक्तिभाजो भवन्तीत्येवमस्मिन्पक्षे श्लोकत्रयाक्षराणि व्याख्यातव्यानि । यथोक्तबुद्धिप्राप्तिकालं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—**योगेति** । श्रुतं श्रोतव्यं दृष्टं द्रष्टव्यमित्यादौ फला-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्मयोगी जहाति ज्ञानी तु संचिते अपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ॥ ५० ॥ एतदेवाह—**कर्मजमिति** । बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः । क्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन मुक्ताः सन्तोऽनामयं निरुपद्रवं पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥ कदा मनीषिणो भवन्तीत्यत आह—

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

शक्य तुच्छफलत्यागेन परमपुरुषार्थप्राप्तिं फलमाह—समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वाणाः सत्त्वशुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्ममनीषावन्तो भवन्ति, तादृशाश्च सन्तो जन्मात्मकेन बन्धेन विनिर्मुक्ताः विशेषेणात्यन्तिकत्वलक्षणेन निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमानन्दरूपं ब्रह्म, अनामयमविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहितमभयं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं गच्छन्ति । अभेदेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं फलकामनां त्यक्त्वा समत्वबुद्ध्या कर्माण्यनुतिष्ठन्तस्ते कृतान्तःकरणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिप्रमाणोत्पन्नात्मतत्त्वज्ञानविनष्टाज्ञानतत्कार्याः सन्तः सकलानर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिरूपं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति तस्मात्त्वमपि 'यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे' इत्युक्तेः श्रेयो-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कर्मजमिति । कर्मजं फलमिष्टानिष्टदेहप्राप्तिलक्षणं त्यक्त्वा हि यस्मात्समत्वबुद्धियुक्ता मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मैव बन्धस्तेन विनिर्मुक्ताः सर्वोपद्रवरहितं विष्णोः परमं मोक्षाख्यं पदं गच्छन्ति । जीवन्त एव स्वस्वरूपेण जानन्तीत्यर्थः । कर्मजं फलं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कानामपि तेषामीश्वराराधनेन मोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यं स एव योगः ॥ ५० ॥ कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह—**कर्मेति** । कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थमेव कर्म कुर्वाणा मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन विनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयं सर्वोपद्रव-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भावः ॥ ५० ॥ कर्मजमिति । योगबुद्धियुक्ताः कर्मणां फलं त्यक्त्वा जन्मबन्धं त्यजन्ति ब्रह्मसत्तामवाप्नुवन्ति ॥ ५१ ॥ यदा त इत्यादि । तत्र च योगबुद्धि-

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यदेति । यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं, येनात्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, तत्ते तव बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति । शुद्धभावमापत्स्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥ मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यसीति चेत्तच्छृणु—**श्रुतिविप्रतिपन्नेति** । श्रुतिविप्रतिपन्नानेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्रति-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भिलाषप्रतिबन्धान्नोक्ता बुद्धिरुदेष्यतीत्याशङ्क्याह—**यदेति** । विवेकपरिपाकावस्था कालशब्देनोच्यते । कालुष्यस्य दोषपर्यवसायित्वं दर्शयन्विशिनष्टि—**येनेति** । तदनर्थरूपं कालुष्यं तवेत्यन्वयार्थं पुनर्वचनम् । बुद्धिशुद्धिफलस्य विवेकस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति—**तदेति** । अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देन गृह्यते । उक्तं वैराग्यमेव स्फोरयति—**श्रोतव्यमिति** । यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्मिन्ननात्मविषये नैष्फल्यं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यासिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति शङ्कते—**मोहेति** । प्रागुक्तविवेकादि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यदेति । ते तव मोहः इष्टानिष्टवियोगसंयोगजपरितापजन्यं वैचित्यं तदेव कलिलमिव कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति तदा श्रोतव्यस्य शास्त्रभागस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि । अयं भावः—मलिनायां बुद्धावसकृद्गृहीतस्यापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणाच्छ्रोतव्यं श्रुतं च वृथैव, तद्वच्छुद्धायामपि बुद्धौ सद्यः शास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्यमित्युभयथापि तत्र निर्वेद उचितः । प्रसन्ना च बुद्धिर्निग्रहीतुं योग्या भवतीति श्रवणादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ॥ ५२ ॥ ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिङ्गेन ज्ञेय इत्यत आह—**श्रुतीति** । श्रुतिभिर्नानाविधशास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपन्ना आत्मा नित्योऽनित्यो वा, नित्योऽपि कर्ताऽकर्ता

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

जिज्ञासुरेवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भगवतोऽभिप्रायः ॥ ५१ ॥ एवं कर्माण्यनुतिष्ठतः कदा मे सत्त्वशुद्धिः स्यादित्यत आह—न ह्येतावता कालेन सत्त्वशुद्धिर्भवतीति कालनियमोऽस्ति किंतु यदा यस्मिन्काले ते तव बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलं व्यतितरिष्यति अविवेकात्मकं कालुष्यं अहमिदं ममेदमित्याद्यज्ञानविलसितमतिगहनं व्यतिक्रमिष्यति । रजस्तमोमलमपहाय शुद्धभावमापत्स्यत इति यावत् । तदा तस्मिन्काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं वैतृष्ण्यं गन्तासि प्राप्तासि प्राप्नोषि । 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' इति श्रुतेः । निर्वेदेन फलेनान्तःकरणशुद्धिं ज्ञास्यसीत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥ अन्तःकरणशुद्ध्यैवं जातनिर्वेदस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह—ते तव बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैरविचारिततात्पर्यै-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्यक्त्वा सांख्यबुद्धियुक्ताः शुद्धैकाग्रमनस इति वा ॥ ५१ ॥ सांख्यं बुद्धिं कदा प्राप्स्यामि यदर्थं कर्मानुष्ठानं भवतोपदिश्यत इत्यत आह—**यदेति** । यदा यस्यामवस्थायां तव बुद्धिर्मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं व्यतिक्रमिष्यति तदा तस्यामवस्थायां श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च वैराग्यं प्राप्तासि । पूर्वं श्रुतिभिरनेकसाध्यसाधनश्रवणैर्विप्रतिपन्ना विक्षिप्ता श्रुतश्रोतव्ययोर्निर्वेदं लब्ध्वा यदा समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्निश्चला विक्षेपरहिता स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति तदा योगं सांख्ययोगमवाप्स्यसीति द्वयोरर्थः । यद्वा योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा वैराग्यादीतरसाधनसहिता नित्यानित्यवस्तुविवेकरूपा ज्ञानाधिकारसंपादिका बुद्धिः कदा प्राप्यत इत्यत आह—**यदेति** । यदा तव बुद्धिर्मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं चित्ताशुद्धिजं व्यतितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं गन्तासि । चित्तशुद्धिद्वारा लब्धात्मविवेकबुद्धिः कर्मयोगजं फलं परमात्मयोगं कदाप्स्यसीति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रहितं विष्णोः पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥ तदा तत्पदमहं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह—**यदेति** द्वाभ्याम् । मोहो देहादिष्वात्मबुद्धिः तदेव कलिलं 'कलिलं गहनं विदुः' इत्यभिधानकोशस्मृतेः । ततश्चायमर्थः । एवं परमेश्वराराधने क्रियमाणे यदा तत्प्रसादेन तव बुद्धिर्देहाभिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणातितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्यार्थस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यसि । तयोरनुपादेय-

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य[1] का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतदचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतद्बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥ प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

युक्तबुद्धेरात्मनि स्थैर्यावस्थायां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह—तच्छृण्विति । पृष्टं कालविशेषाख्यं वस्तु तच्छब्देन गृह्यते, बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विशदयति—अनेकेति । नानाश्रुतिप्रतिपन्नत्वमेव संक्षिपति—विक्षिप्तेति । उक्तं हेतुद्वयमनुरुध्य वैराग्यपरिपाकावस्था कालशब्दार्थः, नैश्चल्यं विक्षेपराहित्यम्, अचलत्वं विकल्पशून्यत्वं, विक्षेपो विपर्ययः, विकल्पः संशय इति विवेकः । विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रागुक्ता बुद्धिः समाधिस्तत्रैव निष्ठा ॥ ५३ ॥ संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठातत्प्राप्तिवचनं प्रश्नबीजं पृच्छतोऽर्जुनस्याभिप्रायमाह—लब्धेति । लब्धा समाधावात्मनि समाधानेन वा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा येन तस्येति यावत् । ननु तस्य भाषा तत्कार्यानुरोधिनी भविष्यति किमित्यसौ विजिज्ञास्यते तत्राह—कथमिति । ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणविवक्षया प्रश्नमवतार्य तन्निष्ठासाधनबुभुत्सया विशिनष्टि—समाधि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वा, अकर्ताप्येकोऽनेको वेत्येवमादिसंशयग्रस्ता सती यदा असंभावनाविपरीतभावनानिरासपूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयीभूते ब्रह्माद्वैते निश्चला पुनः कुतर्कैरनास्कन्दनीया निर्विचिकित्सा परोक्षनिश्चयवती भूत्वा समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचला लयविक्षेपशून्या स्थास्यति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि । निश्चलसमाधिलाभ एव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ॥ ५३ ॥ लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणानि बुभुत्सुरर्जुन उवाच—स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

र्विप्रतिपन्ना अनेकविधसंशयविपर्यासवत्त्वेन विक्षिप्ता प्राक्, यदा यस्मिन्काले शुद्धिजविवेकजनितेन दोषदर्शनेन तं विक्षेपं परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्चला जाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविक्षेपरहिता, अचला सुषुप्तिमूर्च्छास्तब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनरहिता सती स्थास्यति । लयविक्षेपलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् । अथवा निश्चलाऽसंभावनाविपरीतभावनारहिता अचला दीर्घकालादनैरन्तर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्ययादूषिता सती निर्वातप्रदीपवदात्मनि स्थास्यतीति योजना । तदा तस्मिन्काले योगं जीवपरमात्मैक्यलक्षणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखण्डसाक्षात्कारं सर्वयोगफलमवाप्स्यसि । तदा पुनः साध्यान्तराभावात्कृतकृत्यः स्थितप्रज्ञो भविष्यसीत्यभिप्राय. ॥ ५३ ॥ एवं लब्धावसरः स्थितप्रज्ञलक्षणं ज्ञातुमर्जुन उवाच—यान्येव हि जीवन्मुक्तानां लक्षणानि तान्येव मुमुक्षूणां मोक्षोपायभूतानीति मन्वानः—स्थिता निश्चलाहं ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवान् समाधिस्थो व्युत्थितश्चेति । अतो विशिनष्टि—समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तच्छृणु—श्रुतीति । प्रागवद्व्याख्यानद्वयमपि भाष्याल्लभ्यत इति बोध्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्त्वविल्लक्षणानि जिज्ञासुरर्जुन उवाच—स्थितेति । स्थिता प्रतिष्ठिताहंब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स एव समाधिस्थः । नत्वात्मज्ञानशून्यस्य मुख्यसमाधिरस्तीति भावः । तस्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ततश्च श्रुतीति । श्रुतिभिर्नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैर्विप्रतिपन्ना इतः पूर्वं विक्षिप्ता सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यतीति समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरः तस्मिन्निश्चला विक्षेपव्याप्तिविषयान्तरैरनाकृष्टात एवाचला अभ्यासपटुत्वेन तत्रैव स्थिरा लयव्याप्तिः सती तदा योगं योगफल तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य लक्षणं जिज्ञासुः अर्जुन उवाच—स्थितप्रज्ञस्येति । स्वाभाविके समाधौ स्थितस्यातएव स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तस्य का भाषा ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्राप्त्यवसरे तव स्फुटमेवेदमभिज्ञानं । श्रोतव्यस्य श्रुतस्याभिलप्यमानस्य वाग्मस्योभयस्यापि निर्वेदभावत्वम् । अनेन चेदमुक्तम् । अविद्यामदनिपतितप्रमात्रनुग्राहकशास्त्रश्रवणसंस्कारविप्रलम्भमहिमायं यत्तवास्थाने कुलक्षयादिदोषदर्शनम् । तत्तु तथा शासनबहुमानविगलने विगलिष्यति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स्थिरप्रज्ञस्येति । यदा स्थास्यति बुद्धिरित्यनेन वचसा समाधिस्थस्य योगिनो यः स्थिरप्रज्ञशब्दस्तत्र

१ 'स्थिरप्रज्ञस्य', 'स्थिरधी-' इत्युभयत्रापि पाठोऽभिनवगुप्ताहतो दृश्यते.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स स्थितप्रज्ञस्तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते । समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव, स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत । किमासीत व्रजेत किं भाषणं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति ॥ ५४ ॥ यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्थस्येति । तस्यैवार्थक्रियां पृच्छति—स्थितधीरिति ॥ ५४ ॥ प्रतिवचनमवतारयितुं पातनिकां करोति—यो हीति । हिशब्देन कर्मसंन्यासकारणीभूतविरागतासंपत्तिः सूच्यते । आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति यावत् । ज्ञानमेव योगो ब्रह्मात्मभावप्रापकत्वात्तस्मिन्निष्ठा परिसमाप्तिस्तस्यामित्यर्थः । कर्मैव योगस्तेन कर्माण्यसंन्यस्य तन्निष्ठायामेव प्रवृत्त इति शेषः । ननु तत्कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते द्वैयर्थ्यो वाक्यभेदात्, नच लक्षणमेव साधनं कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे साधनत्वानुपपत्तेरिति तत्राह—**सर्वत्रैवेति** । यद्यपि कृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं तद्रूपेण

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भाषणं वचनं । कथमसौ परैर्भाष्यते इत्येकः प्रश्नः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्व्युत्थितः सन् किं प्रभाषेत कथं वदति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

का भाषा । कर्मणि षष्ठी । भाष्यतेऽनयेतिभाषा लक्षणम् । समाधिस्थः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनान्यैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः । सच व्युत्थितचित्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ स्वयं किं प्रभाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्दनद्वेषादिलक्षणं किं कथं प्रभाषेतेति सर्वत्र संभावनायां लिङ् । तथा किमासीत व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति, तन्निग्रहाभावकाले च किं व्रजेत कथं विषयान्प्राप्नोति । तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थः । तदेवं चत्वारः प्रश्नाः समाधिस्थे स्थितप्रज्ञे एकः, व्युत्थिते स्थितप्रज्ञे त्रय इति । केशवेति संबोधयन्सर्वान्तर्यामितया त्वमेवैतादृशं रहस्यं वक्तुं समर्थोऽसीति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

का भाषा कथमसौ लोकैर्भाष्यते । कैर्लक्षणैर्लक्षितः सन् लोकैः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः । यथा भवानपि केशिहननादिकर्मणा केशव इत्युच्यते तथेति सूचयन्नाह—**हे केशवेति** । एतेनावस्थाद्वयवान्समाधिस्थो व्युत्थितचेताश्चेति, अतो विशिनष्टि समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यादि प्रत्युक्तम् । योगिनोऽप्रक्रान्तत्वेन तस्य लक्षणप्रश्नानौचित्यात् । तत्त्वज्ञानरूपसमाधिस्थस्यैव प्रक्रान्तत्वात् उत्तरे प्राणनिरोधं यदा करोति तदा समाधिस्थ इत्यनुक्तत्वाच्च ज्ञानिनः प्राणायामानपेक्षसमाधेर्वासिष्ठे स्पष्टमुक्तत्वाच्च । तथाहि—'परिघ उवाच । यद्यत्संसारजालेऽस्मिन्क्रियते कर्म भूमिप । तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानघ ॥ १ ॥ कच्चित्संकल्परहितं परं विश्रमणास्पदम् । परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठसि ॥ २ ॥ रघुरुवाच । एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्पवर्जितम् । परमोपशमं श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते ॥ १ ॥ योऽज्ञो महात्मन्सततं तिष्ठन्व्यवहरंश्च वा । असमाहितचित्तोऽसौ कदा भवति कः किल ॥२॥ नित्यप्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः । आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैव सुसमाधयः ॥ ३ ॥ बद्धपद्मासनस्यापि कृतब्रह्माञ्जलेरपि । अविश्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा ॥४॥ तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशातृणपावकः । प्रोक्तः समाधिशब्देन नतु तूष्णीमवस्थितिः ॥५॥ समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी । साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥६॥ अक्षुब्धा निरहंकारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी । प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः ॥७॥ निश्चिताभिगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता । प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥८॥ यतःप्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मन. । तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः ॥९॥' इत्यादि । स्थितधीः स्वयं वा किं प्रभाषेत । किं प्रभाषणमासनं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थ. । आत्मनि स्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं ब्रूहीति प्रश्नार्थः । तथाच भाष्यं । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते । यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्र ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वादिति ॥५४॥ एवं पृष्टः श्रीभगवान्वासुदेवो मुमुक्षोर्यत्न-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमिति यावत् । केन लक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः । तथा स्थितधीः किं कथं भाषणमासनं व्रजनं च कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अत्र च यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धस्य लक्षणानि । अतः सिद्धस्य लक्षणानि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

वाचक उक्तस्तस्य भाषा किं प्रवृत्तिनिमित्तं भाष्यते येन निमित्तेन शब्दैरर्थ इति कृत्वा योगिनः स्थितप्रज्ञः किं रूढ्या वाचकः अन्वर्थतया वा इत्येकः प्रश्नः । यद्यपि रूढौ शङ्कैव नास्ति तथाप्यन्वर्थतां लब्धामपि स्वरूपलक्षणनिमित्तरूपेण स्फुटीकर्तुमेष प्रश्नः । स्थितधीरिति शब्दपदार्थकोऽर्थपदार्थकः स्थितधीशब्दः किं प्रयोगलक्षणमेवार्थमाह आहो तपस्विनमपीति द्वितीयः प्रश्न. । सच स्थिरधीर्योगी किमासीत किमभ्यस्तत्

१ मधुसूदनः.

श्रीभगवानुवाच ।
प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वाद् यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच—प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले सर्वान्समस्तान्कामानिच्छाभेदान् हे पार्थ, मनोगतान्मनसि प्रविष्टान्हृदि प्रविष्टान् सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधारणानिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते । आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठितात्मानात्म-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

फलत्वाच्च साधनत्वमधिगच्छति तथापि जिज्ञासोस्तदेव प्रयत्नसाध्यतया साधनं संपद्यते लक्षणं चात्र ज्ञानसामर्थ्यलब्धमनूद्यते न विधीयते विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात्, तेन जिज्ञासोः साधनानुष्ठानाय लक्षणानुवादादेकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्पर्यमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे भगवद्वाक्यमुत्थापयति—**यानीति** । लक्षणानि च ज्ञानसामर्थ्यलभ्यान्ययत्नसाध्यानीति शेषः । स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—**प्रजहातीति** । कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनाराहित्यं कामानामात्मनिष्ठत्वं कैश्चिदिष्यते तदयुक्तं तेषां मनोनिष्ठत्वश्रुतेरित्याशयवानाह—**मनोगतानिति** । आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागनिरस्यं चोद्यमनुवदति—**सर्वकामेति** । तर्हि प्रवर्तकाभावाद्विदुषः सर्वप्रवृत्तेरुपशान्तिरिति नेत्याह—**शरीरेति** । उन्मादवानुन्मत्तो विवेकविरहितबुद्धिभ्रमभागी प्रकर्षेण मदमनुभवन् विद्यमानमपि विवेकं निरस्यन्भ्रान्तवद्व्यवहरन्प्रमत्त इति विभागः । उत्तरार्धमवतार्य व्याकरोति—**उच्यत इति** । आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि संबन्धं द्योतयति—**स्वेनैवेति** । बाह्यलाभनिरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति—**परमार्थेति** । स्थितप्रज्ञ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कथमास्ते कथं वा व्रजति विषयान्भुङ्क्ते इति प्रश्नत्रयम् ॥ ५४ ॥ एतेषां क्रमेणोत्तराण्याह भगवान्—**प्रजहातीत्यादिना** । अत्र यान्येव कृतार्थलक्षणानि तानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यन्ते स्थितप्रज्ञलक्षणानि तेषामकृतार्थेषु यत्नसाध्यत्वात् । कृतार्थेषु स्वाभाविकत्वात् । यथोक्तम् 'उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः । भवन्त्ययत्नतस्तस्य नतु साधकरूपिणः ॥' इति । यदायं योगी सर्वान्स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान्काम्यमानान्विषयान्प्रकर्षेण समूलं जहाति त्यजति । कीदृशान्कामान् । मनोगतान्मनस्येव संकल्पविकल्पात्मके स्थितान्नतु बहिः । यथोक्तमक्षपादाचार्यैः 'दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः' इति । तत्र स्थूलानां कामानां त्याग एकान्त-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सूचयति ॥५४॥ एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावदध्यायसमाप्ति—कामान् कामसंकल्पादीन्मनोवृत्तिविशेषान्, प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन तन्त्रान्तरे पञ्चधा प्रपञ्चितान्सर्वान्निरवशेषान्प्रकर्षेण कारणबाधेन यदा जहाति परित्यजति सर्ववृत्तिशून्य एव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते । समाधिस्थ इति शेषः । कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्यागयोग्यतामाह—**मनोगतानिति** । यदि ह्यात्मधर्माः स्युस्तदा न त्यक्तुं शक्येरन् वह्न्यौष्ण्यवत्स्वाभाविकत्वात् । मनसस्तु धर्मा एते । अतस्तत्परित्यागेन परित्यक्तुं शक्या एवेत्यर्थः । ननु स्थितप्रज्ञस्य मुखप्रसादलिङ्गगम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते, स कथं सर्वकामपरित्यागे स्यादित्यत आह—आत्मन्येव परमानन्दरूपे नत्वनात्मनि तुच्छे, आत्मना स्वप्रकाशचिद्रूपेण भासमाने नतु वृत्त्या तुष्टः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

साध्यानि जीवन्मुक्तस्वभावभूतानि लक्षणानि वदन्प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—**प्रजहातीति** द्वाभ्याम् । यदा कामानिच्छाभेदान्मनोगतान्मनसि प्रतिष्ठितान्सर्वानशेषान्प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति । ननु सर्वान्कामान्परित्यज्यापि प्रारब्धकर्मवशाज्जीवतस्तस्योन्मत्तवत्प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत आह—**आत्मन्येवेति** । आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना स्वेनैव बाह्यविषयलाभनिरपेक्षः परमार्थदर्श-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कथयन्नेवान्तरङ्गाणि ज्ञानसाधनान्याह यावदध्यायसमाप्ति । तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—प्रजहातीति द्वाभ्याम् । श्रीभगवानुवाच ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कस्य धैर्यं स्यादिति तृतीयः । अभ्यस्यंश्च किमाप्नुयादिति चतुर्थः ॥ ५४ ॥ एतदेव प्रश्नचतुष्टयं क्रमेण निर्णीयते भगवता । श्रीभगवानुवाच—प्रजहातीत्यादिना । स्थिता रूढा प्रज्ञा यस्य । रूढिश्च नित्यमात्मरूढित्वे सति विषयविक्षेपकृतस्य भ्रमस्य निवृत्तत्वात् योगिनो यः

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ किंच दुःखेष्विति । दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः, तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनुवर्धते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः रागश्च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पदं विभजते—**स्थितेति** । प्रज्ञाप्रतिबन्धकसर्वकामविगमावस्था तदेति निर्दिश्यते । उक्तमेव प्रपञ्चयति—**त्यक्तेति** । आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा सर्वैषणात्यागात्मकं संन्यासमासाद्य श्रवणाद्यावृत्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवा-सक्त्या विषयवैमुख्येन तत्फलभूतां परितुष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागित्यर्थः ॥ ५५ ॥ लक्षणभे-दानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति—**किंचेति** । ज्वरशिरोरोगादिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकानि आदि-शब्देनाधिभौतिकानि व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिदैविकानि चातिवातवर्षादिनिमित्तानि दुःखानि गृह्यन्ते, तेषूपलब्धेष्वपि नोद्विग्नं मनो यस्य स तथेति संबन्धः । नोद्विग्नमित्येतद्व्याचष्टे—**न प्रक्षुभितमिति** । दुःखानां मुक्तानां प्राप्तौ परि-हाराक्षमस्य तदनुभवपरिभावितं दुःखमुद्वेगस्तेन सहितं मनो यस्य न भवति स तथेत्याह—**दुःखप्राप्ताविति** । मनो यस्य नोद्विग्नमिति पूर्वेण संबन्धः । सुखान्यपि दुःखवत्त्रिविधानीति मत्वा तथेत्युक्तम्, तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगता स्पृहा तृष्णा यस्य स विगतस्पृह इति योजना । अज्ञस्य हि प्राप्तानि सुखान्यनुविवर्धते तृष्णा, विदुषस्तु नैवमित्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—**नाग्निरिवेति** । यथा हि दाह्यस्येन्धनादेरभ्याधाने वह्निर्विवर्धते तथाज्ञस्य सुखान्यु-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

सेवनमात्राद्भवतीति स स्थवीयानेव । विलीनकरणग्रामस्य समनस्कस्य जाग्रद्वासनामयाः स्वप्ने ये कामाः स्फुरन्ति तेषामपि त्यागो भगवद्ध्यानादिरूपसद्वासनाभ्यासबलेन भवति । येतूपसंहृतकरणस्य संप्रज्ञातसमाधिकाले दिव्याः कामाः संकल्पमात्रोपनता दहरविद्यादिषु प्रसिद्धास्तेषामपि त्यागोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेन भवति । एवं त्रिविधा-न्कामान्त्यक्त्वा आत्मन्येवाखण्डैकरसे आत्मना स्वेनैव स्वरूपानन्देन तुष्टो बाह्यविषयनिरपेक्षो यदा भवति तदायं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखेषु शस्त्रपातादिषु दुःखसाधनेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमना अचञ्चलमनाः । वक्ष्यति-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

परितृप्तः परमपुरुषार्थलाभात् । तथाच श्रुतिः 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति । तथाच समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ एवंविधैर्लक्षणवाचिभिः शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् ॥ ५५ ॥ इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि । तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्—**दुःखेष्विति** । दुःखानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिकानि, व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिभौतिकानि, अतिवातातिवृष्ट्यादिहेतुकान्याधिदैविकानि, तेषु दुःखेषु रजःपरिणामसंतापात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विग्नं दुःखपरिहाराक्षमतया व्याकुलं न भवति मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमनाः । अविवेकिनो हि दुःखप्राप्तौ सत्यामहो पापोऽहं धिङ्मां दुरात्मानमेतादृशदुःखभागिनं को मे दुःखमीदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्मको भ्रान्तिरूपस्तामसचित्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्यो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मामृतरसलाभेनान्यस्मात्प्राप्तालंप्रत्ययस्तुष्टस्तदा स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स विद्वान् तदोच्यते । आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा पुत्रवित्तलोकेषणात्यागात्मकं संन्यासमासाद्य श्रवणाद्यावृत्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेव आसक्त्या विषयवैमुख्येन तत्फलभूतां तुष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागित्यर्थः । एतेनै समाधिस्थ इति शेष इति प्रत्युक्तम् । शेषस्योक्तयुक्त्या निरर्थकत्वात् । एतादृशसंबन्धलक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यते । यथा पृथासंबन्धेन त्वं पार्थ इति सूचयन्नाह—**पार्थेति** ॥ ५५ ॥ किंच-दुःखेष्विति । यत्तु पूर्वश्लोकेन प्रथमप्रश्नस्योत्तरमुक्तं इदानीं व्युत्थितचित्तस्य स्थित-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मनसि स्थितान्कामान्यदा प्रकर्षेण जहाति । त्यागे हेतुः आत्मन्येव स्वस्मिन्नेव परमानन्दरूपे आत्मना स्वयमेव तुष्ट इति । आत्मारामः सन्यदा क्षुद्रविषयाभिलाषांस्त्यजति तदा तेन लक्षणेन मुनिः स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ किंच—**दुःखेष्विति** । दुःखेषु

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्थितप्रज्ञशब्दोऽन्वर्थः स च मुक्त इत्येकः प्रश्नो निर्णीतः ॥ ५५ ॥ दुःखेष्विति । सुखदुःखयोर्यस्य रागद्वेषरहिता वृत्तिः स मुनिरेव स्थिर

१ मधुसूदन. २ मधुसूदनः.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भयं च क्रोधश्च वीता विगता रागभयक्रोधा यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ॥ ५६ ॥ किंच—यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पनतान्यनुविवर्धमानापि तृष्णा विदुषो न तान्यनुविवर्धते, नहि वह्निरदाह्यमुपगतमपि दग्धुं विवृद्धिमधिगच्छति, तेन जिज्ञासुना सुखदुःखयोस्तृष्णोद्वेगौ न कर्तव्याविलर्थः । रागादयश्च तेन कर्तव्या न भवन्तीत्याह—वीतेति । अनुभूताभिनिवेशो विषयेषु रञ्जनात्मकस्तृष्णाभेदो रागः, परेणापकृतस्य गात्रनेत्रादिविकारकारणं भयं, क्रोधस्तु परवशीकृत्यात्मानं स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्बुद्धिवृत्तिविशेषः मनुते इति मुनिरात्मविदित्यङ्गीकृत्याह—संन्यासीति । सुखादिविषयतृष्णादे रागादेश्चाभावावस्था तदेत्युच्यते ॥ ५६ ॥ लक्षणभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति—किंचेति । विवेकवतो विदुषो विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्याशङ्क्याह—यः सर्व-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

च 'यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते' इति । सुखेषु सुखसाधनेषु स्रक्चन्दनादिषु प्राप्तेष्वपि विगतस्पृहो निर्वृत्तिकत्वाद्भवति । अतएव वीताः रागभयक्रोधा यस्मात्स तथा । नहि तस्यामवस्थायां रागादयो दुःखादयो वा संभवन्ति । एवंविधः समाधिस्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५६ ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह—

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

जायते । यद्येवं पापानुष्ठानसमये स्यात्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफलः स्यात् । भोगकालेऽनुभवकारणे सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वान्निष्प्रयोजने दुःखकारणे सत्यपि किमिति मम दुःखं जायत इत्यविवेकजभ्रमरूपत्वान्न विवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य संभवति । दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते न तु तदुत्तरकालीनो भ्रमोऽपि । ननु दुःखान्तरकारणत्वात्सोऽपि प्रारब्धकर्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेत् । न । स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासंभवात्तज्जन्यदुःखप्रापकप्रारब्धाभावात् यथाकथंचिद्देहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेऽपि बाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते । तथा सुखेषु सत्त्वपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्पृहः आगामितज्जातीयसुखस्पृहारहितः । स्पृहाहि नाम सुखानुभवकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाय वृथैव तदाकाङ्क्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिर्भ्रान्तिरेव सात्राविवेकिन एव जायते । नहि कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हति । अतो यथाऽसतिकारणे कार्यं माभूदिति वृथाकाङ्क्षा उद्वेगो विवेकिनो न संभवति । तथैवागति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्षारूपा तृष्णात्मिका स्पृहापि नोपपद्यते । प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात् । हर्षात्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रान्तिरेव । अहो धन्योऽहं यस्य ममेदृशं सुखमुपस्थितं, को वा मया तुल्योऽस्ति भुवने, केन वोपायेन ममेदृशं सुखं न विच्छिद्येतेत्येवमात्मिकोत्फुल्लतारूपा तामसी चित्तवृत्तिः । अतएवोक्तं भाष्ये 'नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने यः सुखान्यनुविवर्धते स विगतस्पृहः' इति । वक्ष्यति च 'न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्' इति । सापि न विवेकिनः संभवति भ्रान्तित्वात् । तथा वीतरागभयक्रोधः । रागः शोभनाध्यासनिबन्धनो विषयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोऽत्यन्ताभिनिवेशरूपः । रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । एवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्याभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः । ते सर्वे विपर्ययरूपत्वाद्विगता यस्मात्स तथा एतादृशो मुनिर्मननशील संन्यासी स्थितप्रज्ञ उच्यते । एवंलक्षणः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषत इत्यन्वय उक्तः । एवंचान्योऽपि मुमुक्षुर्दुःखे नोद्विजेत् सुखे न प्रहृष्येत् रागभयक्रोधरहितश्च भवेदित्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥ किंच—यः सर्वत्रेति । सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेहः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि । तत्र किंप्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाहेति तच्चिन्त्यम् । 'स्थितधीर्मुनिरुच्यते' इति वाक्यशेषेण प्रथमप्रश्नोत्तरप्रतीतेः स्पष्टत्वात् । दुःखेष्वाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेष्वनुद्विग्नमक्षुभितं मनो यस्य स तथा । त्रिविधसुखेषु विगता स्पृहाभिलापो यस्य सः । अतएव वीता रागभयक्रोधा यस्मात्स स्थितधीः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५६ ॥ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—य इति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवनादिष्वपि स्नेहवर्जितः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं शुभं लब्ध्वा नाभि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्राप्तेष्वप्यनुद्विग्नमक्षुभितं मनो यस्य सः । सुखेषु विगता स्पृहा यस्य सः । तत्र हेतुः वीतापगता रागभयक्रोधा यस्मात् । तत्र रागः प्रीतिः । स मुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५६ ॥ कथं भाषेतेत्यस्योत्तरमाह—य इति । यः सर्वत्र पुत्रादिष्वप्यनभिस्नेहः

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ष्वप्यनभिस्नेहः स्नेहवर्जितस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि । शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥ किंच—यदा संहरत इति । यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशो यथा कूर्मो भयात्स्वा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्रेति । ननु देहजीवनादौ स्पृहा शुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयाविति प्रज्ञास्थैर्यासिद्धिस्तत्राह—**यो मुनिरिति** । तत्तदिति शोभनवत्त्वेनाशोभनवत्त्वेन वा प्रसिद्धत्वं प्रतिनिर्दिश्यते । तदेव विभजते—**शुभमिति** । विषयेष्वभिषङ्गाभावः शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्थैर्ये कारणमित्याह—**तस्येति** ॥ ५७ ॥ जिज्ञासोरेव कर्तव्यान्तरं सूचयति—**किंचेति** । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यस्य प्रज्ञास्थैर्ये कारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुष्ठेयमित्याह—**यदेति** । मुमुक्षुणा मोक्षहेतुं प्रज्ञां प्रार्थयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि विमुखानि कर्तव्यानीति श्लोकव्याख्यानेन कथयति—**यदेत्यादिना** । उपसंहारः स्ववशत्वापादनं तस्य च सम्यक्त्वमतिदृढत्वम् । अयमिति प्रकृतस्थितप्रज्ञग्रहणं व्यावर्तयति—**ज्ञाननिष्ठायामिति** । इन्द्रियोपसंहारस्य प्रलयरूपत्वं व्यावर्त्य संकोचात्मकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति—**कूर्म इति** । दृष्टान्तं व्याकरोति—**यथेति** । दार्ष्टान्तिके योजयञ्ज्ञान-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यः सर्वत्रेति । सर्वेषु धनदारदेहजीवनादिषु अभिस्नेहः । अभिस्नेहवान्हि धनदारादिषु विकलेषु सकलेषु वाऽहमेव विकलः सकलोऽस्मीति दैन्यदर्पोपेतः पूर्वापरानुसंधानरहितो जल्पति अयं तु न तथेति भावः । तथा शुभं प्राप्य नाभिनन्दति संतुष्टो भूत्वा शुभप्रापयितारं न प्रशंसति । तथा अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि दुःखी भूत्वा अशुभप्रापयितारं न निन्दति यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किमासीतेत्यस्योत्तरमाह—**यदेति** । इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन व्युत्थितोऽपि योगी द्वैतदर्शनादुद्विग्नः सन् निरोधसंस्कारप्राबल्यात्प्रीत्या समाधिमनुतिष्ठ-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यस्मिन्सत्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते स तादृशोऽन्यविषयः प्रेमापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेष· स्नेहः सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिस्नेहः भगवति परमात्मनि तु सर्वथाभिस्नेहवान्भवेदेव अनात्मस्नेहाभावस्य तदर्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । तत्तत्प्रारब्धकर्मपरिप्रापितं शुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्य नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरःसरं न प्रशंसति । अशुभं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अन्तरसूयापूर्वकं न निन्दति । अज्ञस्य हि सुखहेतुर्यः स्वकलत्रादिः स शुभो विषयस्तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाभिनन्दः सच तामसः । तद्गुणकथनादेः परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । एवमसूयोत्पादनेन दु खहेतुः परकीयविद्याप्रकर्षादिरेनं प्रत्यशुभो विषयस्तन्निन्दादिप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेषः । सोऽपि तामसः । तन्निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् तावभिनन्दद्वेषौ भ्रान्तिरूपौ तामसौ कथमभ्रान्ते शुद्धसत्वे स्थितप्रज्ञे संभवेताम् । तस्माद्विचालकाभावात् तस्यानभिस्नेहस्य हर्षविषादरहितस्य मुनेः प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी । स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । एवमन्योऽपि मुमुक्षुः सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत् । शुभं प्राप्य न प्रशंसेत् अशुभं प्राप्य न निन्देदित्यभिप्रायः । अत्र च निन्दाप्रशंसादिरूपा वाचो न प्रभाषेत इति व्यतिरेक उक्तः ॥ ५७ ॥ इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् षड्भिः श्लोकैः—तत्र च प्रारब्धकर्मवशाद्व्युत्थानेन विक्षिप्तानीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह—अहं व्युत्थितः सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सर्वेभ्यः । च पुनरर्थे । यदा संहरते पुनरुपसंहरति संकोचयति । तत्र

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नन्दति हर्षगर्भितं स्तुतिवचनं नाभिभाषते तथाऽशुभं लब्ध्वा न द्वेष्टि । द्वेषगर्भितं निन्दावाक्यं न वक्तीत्यर्थः । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ विचारादिनेन्द्रियनिग्रहार्थं स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं जितेन्द्रियत्वम् । तस्य लक्षणमाह—**यदेति** । यथा कूर्मः कमठो भयादङ्गान्युपसंहरति तथा यदा ज्ञाननिष्ठो यति· शब्दादिविषयेभ्य· इन्द्रियाण्युपसंहरति तदा तस्य प्रज्ञा

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्नेहशून्यः अतएव बाधितानुवृत्त्या तत्तच्छुभमनुकूलं प्राप्य नाभिनन्दति न प्रशसति । अशुभ प्रतिकूलं प्राप्य न द्वेष्टि न निन्दति किंतु केवलमुदासीन एव भाषते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ किंच—**यदेति** । यदा चायं योगी इन्द्रियार्थेभ्यः सकाशादि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रज्ञो नान्यः ॥ ५६ ॥ उक्तं चैतत्—यः सर्वत्रेति । शुभाशुभप्राप्तौ तस्याह्लादतापौ न भवतः ॥ ५७ ॥ यदा संहरते इति । नचास्य पावकव-

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

न्यङ्गान्युपसंहरति सर्वत एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥ तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्माङ्गानीव संह्रियन्ते नतु तद्विषयो रागः, स कथं संह्रियत इत्युच्यते—विषया इति । यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यथवा विषया एव निराहारस्यानाह्रियमाणविषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि निवर्तन्ते देहिनो देहवतः, रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यस्तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः । स्वरसेन प्रवृत्तो रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्श-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

निष्ठापदं तत्र प्रवर्तयति—**एवमिति** । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्थैर्यहेतुरित्युक्तमुपसंहरति—**तस्येति** ॥ ५८ ॥ इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तद्विषयरागानुवृत्तौ कथं प्रज्ञालाभः स्यादिति शङ्कते—**तत्रेति** । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । विषयाननाहरतस्तदुपभोगविमुखस्येत्यर्थः । रागश्चेन्नोपसंह्रियते न तर्हि प्रज्ञालाभः संभवति रागस्य तत्परिपन्थित्वादिति मत्वाह—**स कथमिति** । रागनिवृत्त्युपायमुपदिशन्नुत्तरमाह—**उच्यत इति** । विषयोपभोगपराङ्मुखस्य कुतो विषयपरावृत्तिस्तत्परावृत्तिश्चाप्रस्तुतेत्याशङ्क्याह—**यद्यपीति** । निराहारस्येत्यस्य व्याख्यानमनाह्रियमाणविषयस्येति । यो हि विषयप्रवणो न भवति तस्यात्यन्तिके तपसि क्लेशात्मके व्यवस्थितस्य विद्याहीनस्यापीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशाद्यद्यपि संह्रियन्ते, तथापि रागोऽवशिष्यते, स च तत्त्वज्ञानादुच्छिद्यत इत्यर्थः । रसशब्दस्य माधुर्यादिषड्विधरसविषयत्वं निषेधति—**रसशब्द इति** । वृद्धप्रयोगमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याह—**स्वरसेनेति** । स्वेच्छयेति यावत् । रसिकः स्वेच्छावशवर्ती रसज्ञो विवक्षितापेक्षितज्ञातेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य निवृत्ति-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ज्ञेवास्ते इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ ५८ ॥ ननु विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञताहेतुस्तर्हि सुप्तिमूर्च्छालयग्रहावेशादावपि सास्तीति सर्वोऽपि स्थितप्रज्ञ एवेत्याशङ्क्याह—**विषया इति** । सत्यं देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्य सुप्त्यादौ निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतोऽभुञ्जानस्य विषया विनिवर्तन्तएव, तथापि रसवर्जं रसो रागस्तद्वर्जं निवर्तन्ते । तदापि सूक्ष्मरूपेण रागोऽस्ति रागमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहान्नासौ स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । अस्यैव पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य शब्दादीनगृह्णतो रसोऽपि निवर्तते मूलाज्ञानदाहादित्यस्ति सुप्तादेः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दृष्टान्तः कूर्मोऽङ्गानीव तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्पष्टम् । पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदशायामपि सकलतामसवृत्त्यभाव उक्तः अधुना तु पुनः समाध्यवस्थायां सकलवृत्त्यभाव इति विशेष. ॥ ५८ ॥ ननु मूढस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्य इन्द्रियाणामुपसंहरणं भवति तत्कथं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तमत आह—**विषया इति** । निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतो देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्यापि रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा विषयाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते किंतु रसवर्जं रसस्तृष्णा तं वर्जयित्वा । अज्ञस्य विषया निवर्तन्ते । तद्विषयो रागस्तु न निवर्तत इत्यर्थ. । अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥ ननु निराहारस्य रोगिणो व्रतिनो वापि विषयेभ्य इन्द्रियाणि विनिवर्तन्तेऽत इदं लक्षणं मूढेष्वप्यागतमित्याशङ्क्य परिहरति—**विषया इति** । विषया लक्षणयेन्द्रियाणि शब्दादयो वा रसवर्जं रसो रागस्तं वर्जयित्वा निराहारस्याहारविनिर्मुक्तस्यानाह्रियमाणविषयस्य कष्टेन तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि देहिनो देहवतो विनिवर्तन्ते । परं परमात्मानं दृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न्द्रियाणि संहरते प्रत्याहरति । अनायासेन संहारे दृष्टान्तः । अङ्गानि करचरणादीनि कूर्मो यथा स्वभावेनैवाकर्षति तद्वत् ॥ ५८ ॥ ननु नेन्द्रियाणां विषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं भवितुमर्हति । जडानामातुराणामुपवासपराणां च विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह—विषया इति । इन्द्रियैर्विषयाणामाहरणं ग्रहणमाहारः । निराहारस्येन्द्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो देहाभिमानिनोऽज्ञस्य विषया विनिवर्तन्ते । तदनुभवो निवर्तत इत्यर्थः । किंतु रसो रागोऽभिलाषस्तद्वर्जम् । अभिलाषस्तु न निवर्तत इत्यर्थः । रसोऽपि रागोऽपि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

द्योगरूढत्वं । यदायदा किलायमिन्द्रियाणि संहियते आत्मन्येव कूर्म इवाङ्गानि क्रोडीकरोति विषयेभ्यो विषयान्निवार्य तदा तदा स्थिरप्रज्ञः । यद्वा इन्द्रियार्थेभ्यः प्रभृति इन्द्रियाण्यात्मनि संहरते विषयेन्द्रियात्मकमासन्नमात्मसात्कुरुते ॥ ५८ ॥ ननु तपस्विनोऽपि कथं स्थिरप्रज्ञशब्दो न प्रवर्तते । उच्यते—विषया इति । यद्यप्याहार्यैः रूपादिभिर्विषयैः संबन्धोऽस्य नास्ति तथापि तस्य विषया अन्तःकरणगतमुपराग-

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नात् । सोऽपि रसो रञ्जनरूपः सूक्ष्मोऽस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते । निर्बीजं विषयविज्ञानं संपद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदस्तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥ सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मात् कौन्तेय, पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपीति व्यवहितेन संबन्धः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्त्याकुलीकुर्वन्ति, आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्तत्राह—**सोऽपीति** । दृष्टिमेवोपलब्धिपर्यायां स्पष्टयति—**अहमेवेति** । रागापगमे सिद्धमर्थमाह—**निर्बीजमिति** । ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेण रागो नापगच्छति चेत्तदपगमादृते रागवतः सम्यग्ज्ञानोदयायोगादितरेतराश्रयतेति नेत्याह—**नासतीति** । इन्द्रियाणां विषयपारवश्ये विवेकद्वारा परिहृते स्थूलो रागो व्यावर्तते, ततश्च सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या सूक्ष्मस्यापि रागस्य सर्वात्मना निवृत्त्युपपत्तेर्नेतरेतराश्रयतेत्यर्थः । प्रज्ञास्थैर्यस्य सफलत्वे स्थिते फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ ५९ ॥ श्लोकान्तरमवतारयति—**सम्यग्दर्शनेति** । मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञास्थैर्यसंभवे किमर्थमिन्द्रियाणां स्ववशत्वापादनमित्याशङ्क्याह—**यस्मादिति** । ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणि व्यावर्तन्ते किं तत्र प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता कर्तव्यमिति तत्राह—**यततो हीति** । विषयेषु भूयो भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः । हिशब्दस्य यस्मादर्थस्य समाप्तौ संबन्धं वक्ष्यति । अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोऽपीति संबन्धं गृहीत्वा संबन्धान्तरमाह—**पुरुषस्येति** । प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति—**विषयेति** । विक्षोभस्याकुलीकरणस्य फलमाह—**आकुलीकृत्येति** । प्रकाशमेवेत्युक्तं विशदयति—**पश्यत इति** । विपश्चितो विदुषोऽपि प्रकाशमेव प्रकाशशब्दितविवेकाख्यविज्ञानेन

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

समाधिस्थस्य च महान्विशेष इति भावः । प्राञ्चस्तु रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा मूढस्यापि विषयाननाहरतो रसवर्जं विषया विनिवर्तन्ते तस्यैव परं दृष्ट्वा स्थितस्य रसोऽपि निवर्तत इति व्याचख्युः ॥ ५९ ॥ किंच सुप्तादेरिन्द्रियाणि श्रान्त्या स्वयमेव लीयन्ते, समाहितेन तु तानि कूर्मेणाङ्गानीव स्वेच्छया संह्रियन्ते, एतच्चात्यन्तायाससाध्यमित्याह—**यतत इति** । विपश्चितः शास्त्राचार्योपदेशवतो यततोऽपि समाधिसिद्ध्यर्थं यतमानस्यापि पुरुषस्य इन्द्रियाणि कर्तृणि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

रसोऽपि क्षुद्रसुखरागोऽपि निवर्तते । अपिशब्दाद्विषयाश्च । तथाच 'यावानर्थ' इत्यादौ व्याख्यातम् । एवंच सरागविषयनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थ । यस्मान्नासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदस्तस्मात्सरागविषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्य महता यत्नेन संपादयेदित्यभिप्राय ॥ ५९ ॥ तत्र प्रज्ञास्थैर्ये बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रहश्चासाधारणं कारणं तदुभयाभावे प्रज्ञानादर्शनादिति वक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह—**यतत इति** । हे कौन्तेय, यततः भूयोभूयो विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतोऽपि । चक्षिङो ङित्करणादनुदात्तेतोऽनावश्यकमात्मनेपदमिति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दुपलभ्य रसोऽपि रञ्जनात्मकः सूक्ष्मोऽप्यस्य यतेर्निवर्तते । निर्बीजं विषयज्ञानं संपद्यत इत्यर्थः । तस्माद्रसस्योच्छेदाय सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्य कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥ सम्यग्दर्शनं विना रसस्योच्छेदो नास्तीत्युक्तं तच्चाजितेन्द्रियस्य दुर्लभमिन्द्रियनिग्रहश्चातियत्नसाध्यः तस्मात्सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रज्ञास्थैर्य चिकीर्षता आदाविन्द्रियजयः कार्य इत्याशयेन तदकरणे दोषमाह—**यतत इति** । हि यस्माद्विपश्चितो बुद्धिमतः प्रज्ञास्थैर्यार्थं यततो यतमानस्यापीन्द्रियाणि प्रमथनशीलानि पुरुषं विषयाभिमुखं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

परं परमात्मानं दृष्ट्वाऽस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वतो निवर्तते । नश्यतीत्यर्थः । यद्वा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः प्रायशो विनिवर्तन्ते क्षुधासंतप्तस्य शब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् । परंतु रसवर्जम् । रसापेक्षा तु न निवर्तत इत्यर्थः । शेषं समानम् ॥ ५९ ॥ इन्द्रियसंयमं विना तु स्थितप्रज्ञता न संभवति । अतः साधकावस्थायां तत्र महान्प्रयत्नः कर्तव्य इत्याह—**यततो ह्यपीति** द्वाभ्याम् । यततो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

लक्षणं रसं वर्जयित्वा निवर्तन्ते । अतो नासौ स्थिरप्रज्ञः । रसं केचिदास्वाद्यं मधुरादिकमाहुः । योगिनस्तु परमेश्वरदर्शनादुपरागो भवति । अन्यस्य तु तपस्विनो नासौ निवर्तते ॥ ५९ ॥ यततो ह्यपीति । यद्यस्मात् तस्यापि तपस्विनो मन इन्द्रियैर्ह्रियते, अथवा यत्तस्य सयत्नस्यापि

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मनो यतस्तस्मात् ॥ ६० ॥ तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत । मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः । एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलात्तस्य प्रज्ञा प्रति-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

युक्तमेव मनो हरन्तीन्द्रियाणीति संबन्धः । हिशब्दार्थमनूद्य तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानीति पूर्वेण संबन्धमभिसन्धायाह—**यतस्तस्मादिति** ॥ ६० ॥ इन्द्रियाणां स्ववशत्वसंपादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह—**तानीति** । एवमासीनस्य किं स्यादिति तदाह—**वशे हीति** । समाहितस्य विक्षेपविकलस्य कथमासनमित्यपेक्षायामाह—**मत्पर इति** । परापरभेदशङ्कामपाकृत्यासनमेव स्फोरयति—**नान्योऽहमिति** । उत्तरार्धं व्याकरोति—**एवमिति** । हिशब्दार्थं स्फुटयति—**अभ्यासेति** । परस्मादात्मनो नाहमन्योऽस्मीति प्रागुक्तानुसंधानस्यादरेण नैरन्तर्यदीर्घकालानुष्ठानसामर्थ्यादित्यर्थः । अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्याससामर्थ्यादिन्द्रियाणि संयतानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ समनन्तर-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मनः प्रतीचि स्थिरीक्रियमाणं कर्मीभूतं हरन्ति विषयप्रवणं कुर्वन्ति । यतः प्रमाथीनि यथा बहवश्चोरा वने एकं पुरुषं प्रमथ्य तस्य वित्तं हरन्ति, एवमिन्द्रियाणि यततो मनो हरन्ति । यतः प्रसभमतिशयेन प्रमथनशीलानि ॥ ६० ॥ यद्यप्येवं तथापि तानि नियन्तव्यान्येवान्यथा स्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धेरित्याह—**तानीति** । संयम्य वशीकृत्य युक्तः संनद्धो मत्परः अहमेव सर्वेषां प्रत्यगात्मा परः स्त्र्यादिभ्यो बाह्येभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आन्तरेभ्यश्च उत्कृष्टः प्रियतमो यस्य स मत्परः सन्नासीत । हि यस्मात् वशे आज्ञायाम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥ 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमा गतिम्' इति श्रुतौ इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहे परमपद-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ज्ञापनात्परस्मैपदमविरुद्धम् । विपश्चितोऽत्यन्तविवेकिनोऽपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रं निर्विकारं कृतमपीन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति । ननु विरोधिनि विवेके सति कुतो विकारप्राप्तिस्तत्राह—प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि अतिबलीयस्त्वाद्विवेकोपमर्दनक्षमाणि । अतः प्रसभं प्रसह्य बलात्कारेण पश्यत्येव । विपश्चिति स्वामिनि विवेके च रक्षके सति सर्वप्रमाथित्वादेवेन्द्रियाणि विवेकजप्रज्ञायां प्रविष्टं मनस्ततः प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थः । हिशब्दः प्रसिद्धिं द्योतयति । प्रसिद्धो ह्ययमर्थो लोके यथा प्रमाथिनो दस्यवः प्रसभमेव धनिनं धनरक्षकं चाभिभूय तयोः पश्यतोरेव धनं हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसंनिधाने मनो हरन्तीति ॥ ६० ॥ एवं तर्हि तत्र कः प्रतीकार इत्यत आह—तानीन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि संयम्य वशीकृत्य युक्त. समाहितो निगृहीतमनाः सन्नासीत निर्व्यापारस्तिष्ठेत् । प्रमाथिनां कथं स्ववशीकरणमिति चेत्तत्राह—**मत्पर इति** । अहं सर्वात्मा वासुदेव एव पर उत्कृष्ट उपादेयो यस्य स मत्परः । एकान्तमद्भक्त इत्यर्थ. । तथा चोक्तम् 'न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्' इति । यथा हि लोके बलवन्तं राजानमाश्रित्य दस्यवो निगृह्यन्ते राजाश्रितोऽयमिति ज्ञात्वा च ते स्वयमेव तद्वश्या भवन्ति, तथैव भगवन्तं सर्वान्तर्यामिणमाश्रित्य तत्प्रभावेणैव दुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्याणि । पुनश्च भगवदाश्रितोऽयमिति मत्वा तानि तद्वश्यान्येव भवन्तीति भावः । यथाच भगवद्भक्तेर्महाप्रभावत्वं तथा विस्तरेणाग्रे व्याख्यास्यामः । इन्द्रियवशीकारे फलमाह—**वशे हीति** । स्पष्टम् । तदेतद्वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेति किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कर्तुं समर्थानि तं व्याकुलीकृत्य प्रसभं बलात्कारेण विवेकयुक्तमपि मनो हरन्ति । कौन्तेयेति संबोधयन्निन्द्रियापेक्षया पुरुषस्य दौर्बल्यं सूचयति ॥ ६० ॥ तस्मात्तानि सर्वाणि वशीकृत्य युक्तः समाहितः सन् मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो नान्यस्तस्मादहमित्यासीतेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥ इन्द्रियस्य जयः प्रयत्नेन संपाद्य इत्युक्तं तत्र मनसा विषयाचिन्तनाभ्यास

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मोक्षे प्रयतमानस्यापि विपश्चितो विवेकिनोऽपि मन इन्द्रियाणि प्रसभं बलाद्धरन्ति । यतः प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रक्षोभकाणि ॥ ६० ॥ यस्मादेवं तस्मात्—**तानीति** । युक्तो योगी तानीन्द्रियाणि संयम्य मत्परः सन्नासीत । यस्य वशे वशवर्तीनि । एतेन कथमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेत्युत्तरमुक्त भवति ॥ ६१ ॥ बाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

योगिना च मनएव जेतव्यमिति द्वितीयो निर्णीतः ॥ ६० ॥ तानीति । य एवं मनसा इन्द्रियाणि नियमयति तत्वप्रवृत्त्या स एव स्थिरप्रज्ञः

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ष्ठिता ॥ ६१ ॥ अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयाञ्शब्दादिविषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते, सङ्गात्प्रीतेः कामः संजायते समुत्पद्यते, कामस्तृष्णा, तस्मात्कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः भवतीति संबध्यते । क्रुद्धो हि संमूढः सन्गुरुमप्याक्रोशति, संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशात्तु बुद्धेर्नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यतान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते, बुद्धिनाशात्प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषो याव-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

श्लोकद्वयतात्पर्यमाह—अथेति । पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । तन्निष्ठत्वराहित्यावस्थां दर्शयति—इदानीमिति । पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत्, सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तस्य तथात्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिदमित्युक्तम् । विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वं प्रीतिरासक्तिरिति साधारणासक्तिमात्रं गृह्यते । तृष्णेत्युद्रिक्ता शक्तिरुक्ता प्रतिबन्धेन प्रणाशेन वा प्रतिहतिः ॥ ६२ ॥ क्रोधस्य संमोहहेतुत्वमनुभवेन द्रढयति—क्रुद्धो हीति । आक्रोशत्यधिक्षिपति तद्योग्यत्वमपेरर्थः । संमोहकार्यं कथयति—संमोहादिति । स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरूपयति—शास्त्रेति । क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसंभवान्न संमोहाधीनत्वं तस्येत्याशङ्क्याह—स्मृतीति । स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिध्यति तत्राह—कार्येति । ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणाशो न कल्पते तत्राह—तावदेवेति । कार्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःकरणाभावे

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्राप्तिरित्युक्तम् । तत्र उपसंहृतकरणस्य बाह्याञ्शब्दादीनगृह्णतो मनोमात्रेणावस्थितस्य योगिनो मनसोऽनिग्रहे किं स्यादित्याह—ध्यायत इति द्वाभ्याम् । विषयाञ्शब्दादीन्ध्यायतश्चिन्तयतः पुसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु सङ्गः संबन्धो जायते । बाह्यार्थेभ्यो निगृहीतान्यपीन्द्रियाणि मनोदोषात्पुनर्बाह्यार्थान्गृह्णन्तीत्यर्थः । ततः सङ्गात्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिलाषः संजायते । कामात्कुतश्चिद्धेतोः प्रतिहतादभिज्वलनात्मा क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ ततः क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावो भवति । ततः स्मृतिविभ्रमः शास्त्रार्थानुसंधानस्य विभ्रंशरूपं चलनं भवति । स्मृतिभ्रंशा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भवति ॥ ६१ ॥ ननु मनसो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वाराऽनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येन्द्रियस्य तूत्खातदंष्ट्रोरगवन्मनस्यनिगृहीतेऽपि न कापि क्षतिर्बाह्ययोगाभावेनैव कृतकृत्यत्वादतो युक्त आसीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशङ्क्य निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह द्वाभ्याम्—निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि शब्दादीन्विषयान्ध्यायतो मनसा पुनःपुनश्चिन्तयतः पुंसस्तेषु विषयेषु सङ्ग आसङ्गो ममात्यन्तं सुखहेतव एत इत्येवं शोभनाध्यासलक्षणः प्रीतिविशेष उपजायते । सङ्गात्सुखहेतुत्वज्ञानलक्षणात्संजायते कामो ममैते भवन्त्विति तृष्णाविशेषः । तस्मात्कामात्कुतश्चित्प्रतिहन्यमानात्तत्प्रतिघातकविषयः क्रोधोऽभिज्वलनात्माभिजायते । क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसन्धानस्य विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः । तस्माच्च स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेरैकात्म्याकारमनोवृत्तेर्नाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धादनुत्पत्तिरुत्पन्ना-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एवोपाय इत्याशयेन व्यतिरेके दोषमाह—ध्यायत इति । विषयांश्चिन्तयतः पुरुषस्य तेषु प्रीतिरुपजायते, सङ्गादभिलाषः संजायते, कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्क्रोधोऽभिजायते, क्रोधात्कर्तव्याकर्तव्यविषये विभ्रमो भवति, क्रुद्धो हि संमूढो गुरूनप्याक्रोशति,

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दोपमाह—ध्यायत इति द्वाभ्याम् । गुणबुद्ध्या विषयान्ध्यायतः पुरुषस्य तेषु सङ्ग आसक्तिर्भवति । आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो भवति । कामाच्च केनचित्प्रतिहतात्क्रोधो भवति ॥ ६२ ॥ किंच—क्रोधादिति । क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः । ततः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स च मत्पर एवासीत । मामेव चिदात्मानं परमेश्वरमभ्यसेत् ॥ ६१ ॥ ध्यायत इति ॥ ६२ ॥ क्रोधादिति । तपस्विनो विषयत्यागएव विषय-

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं, तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवत्यतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति । पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानम् । अथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते—रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्तै रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ तत्पुरःसरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्नुपलभमान आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सतोऽपि पुरुषस्य करणाभावादपगततत्त्वविवेकविवक्षया नष्टत्वव्यपदेशः, तदेतदाह—पुरुषार्थेति ॥ ६३ ॥ विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगस्तेन जीवनार्थं भुञ्जानो विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्यत इत्याशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह—सर्वानर्थस्येति । अनर्थमूलकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । परिहर्तव्ये निर्णीते तत्परिहारोपायजिज्ञासां दर्शयति—इदानीमिति । रागद्वेषपूर्विका प्रवृत्तिरित्यत्रानुभवदर्शनार्थो हिशब्दः । शास्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेधार्थं स्वाभाविकीत्युक्तं, तत्रेत्यधिकृतानधिकृत्य प्रयोगः । अवर्जनीयानशनपानादीन् देहस्थितिहेतूनिति यावत् । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिश्चेन्नियमानुपपत्त्या वर्जनीयेष्वपि सा स्यादित्याशङ्क्याह—आत्मेति । अन्तःकरणाधीनत्वेऽपीन्द्रियाणां तदनियमात्तेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—विधेयात्मेति ॥ ६४ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

द्बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि तिरोधानं भवति । तस्मिंश्च शास्त्रजे परोक्षज्ञानेऽपि नष्टे पुरुषो नश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवति । यो हि तादृशः स नष्ट एवेति लोके वदन्ति ॥ ६३ ॥ ननु विषयानध्यायतोऽपि योगिनो व्युत्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रियाणां विषयेषु सङ्गो दुष्परिहरस्ततश्चोक्तरीत्या तस्यापि नाशप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—रागद्वेषेति । विधेयात्मा किंकरीकृतमनास्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किंकरीकृतस्य कामक्रोधहीनत्वात्स्वयमपि रागद्वेषवियुक्तैः विषयान्पथि पतिततृणादीनीवानास्थया चरन्पश्यन्नपि पुमान् तत्र कामाद्यनुदयात्प्रसादं संकल्पविकल्पपङ्कलेपप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छ्यमधिगच्छति । मनसः स्वाच्छ्यमेव प्रत्यगात्मनः स्वाच्छ्यं तस्य

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

याश्च फलायोग्यत्वेन विलयः । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति तस्याश्च फलभूताया बुद्धेर्विलोपात्प्रणश्यति सर्वपुरुषार्थायोग्यो भवति । यो हि पुरुषार्थायोग्यो जातः स मृत एवेति लोके व्यवह्रियते । अत प्रणश्यतीत्युक्तम् । यस्मादेवं मनसो निग्रहाभावे निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो निगृह्णीयादित्यभिप्रायः । अतो युक्तमुक्तं 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत' इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ मनसि निगृहीते तु बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावेऽपि न दोष इति वदन् किं व्रजेतेत्यस्योत्तरमाहाष्टभिः—योऽसमाहितचेताः स बाह्येन्द्रियाणि निगृह्यापि रागद्वेषदुष्टेन मनसा विषयांश्चिन्तयन्पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति । विधेयात्मा तु । तुशब्दः पूर्वस्माद्व्यतिरेकार्थः । वशीकृतान्तःकरणस्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैः स्वाधीनैरिति वा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिर्विषयाञ्शब्दादीननिषिद्धांश्चरन्नुपलभमानः प्रसादं प्रसन्नतां चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति । रागद्वेषप्रयुक्तानीन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यन्ते । मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ । तयोरभावे च न

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्मात् स्मृतेः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः विभ्रंशः स्यात्, स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः, ततः कार्याकार्यविवेकायोग्यता बुद्धेर्नाशः, तस्मात्प्रणश्यति जीवन्नेव मृतः पुरुषार्थायोग्यो भवतीति द्वयोरर्थः । विषयध्यानमेव सर्वानर्थबीजमित्यभिप्रायः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एवं विषयचिन्तनस्यानर्थोपायत्वमुक्त्वा अथेदानीं विषयध्यानरहितस्य स्वाधीनस्य चेतस परमपुरुषार्थोपायत्वं वदन्किं व्रजेतेत्यस्योत्तरमाह—रागेति । विधेयात्मा स्वाधीनचित्तोऽत एवात्मवश्यैः स्वाधीनैरतएव रागद्वेषाभ्यां स्वाभाविकेन्द्रिय-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचलनम् । ततो बुद्धेश्चेतनाया विनाशो वृक्षादिष्विवाभिभवः । ततः प्रणश्यति मृततुल्यो भवति ॥ ६३ ॥ नन्विन्द्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां विरोद्धुमशक्यत्वादयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्व कथं स्यादित्याशङ्क्याह—रागेति द्वाभ्याम् । रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन्भुञ्जानोऽपि प्रसादं शान्तिं प्राप्नोति । रागद्वेषराहित्यमेवाह—आत्मनो मनसो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ग्रहणे पर्यवस्यति । ध्यात्वा हि ते लभ्यन्ते । ध्यानकाल एव सङ्गादय उपजायन्ते इत्यनपायो विषयत्यागः स्थितप्रज्ञत्वस्य ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते॥ ६५॥
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्॥ ६६॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

स्वास्थ्यम्॥ ६४॥ प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते—प्रसाद इति। प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते। किंच प्रसन्नचेतसः स्वच्छान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आकाशमिव परि समन्तादवतिष्ठते। आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः। एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः॥ ६५॥ सेयं प्रसन्नता स्तूयते—नास्तीति।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

तथापि नानाविधदुःखाभिभूतत्वान्न स्वास्थ्यमास्थातुं शक्यमित्याशयेन पृच्छति—प्रसाद इति। श्लोकार्धेनोत्तरमाह—उच्यत इति। सर्वदुःखहान्या बुद्धिस्वास्थ्येऽपि प्रकृतं प्रज्ञास्थैर्यं कथं सिद्धमित्याशङ्क्याह—प्रसन्नेति। बुद्धिप्रसादस्यैव फलान्तरमाह—किंचेति। तस्माद्बुद्धिप्रसादार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः। श्लोकद्वयस्याक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमुपसंहरति—एवमिति। युक्तः समाहितो विषयपारवश्यशून्यः सन्निति यावत्॥ ६५॥ किं पुनः सत्त्वशुद्ध्यैव यथोक्तबुद्धिः सिध्यति नेत्याह—सेयमिति। असमाहितस्यापि बुद्धिमात्रमुत्पद्यमानं प्रतिभातीत्याशङ्क्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तद्गुणसारत्वात्। अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसङ्गो न बाधतेऽतो मनोजयोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः॥ ६४॥ किंच चित्तस्य प्रसादे हि अस्य पुंसः सर्वदुःखानां काममूलकानां कामाभावाद्धानिः परिहारो जायते। कामानुदये हेतुमाह—प्रसन्नेति। हि यस्मात्प्रसन्नचेतसः पुंसो बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चय आशु शीघ्रं पर्यवतिष्ठते सुदृढो भवति। तस्मिंश्च सति प्राप्याभावान्न कामोदय इत्यर्थः॥ ६५॥ समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहे दोष उक्तः, बुद्धेरपर्यवस्थाने को दोष इत्यत आह—नास्तीति। अयुक्तस्य श्रवणमननयोरनासक्तस्य बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयो नास्ति। प्रमाण-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तदधीनेन्द्रियप्रवृत्तिः। अवर्जनीयतया तु विषयोपलम्भो न दोषमावहतीति न शुद्धिव्याघात इति भावः। एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगस्तेन जीवनार्थं विषयान्भुञ्जानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शङ्का निरस्ता। स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान्प्राप्नोतीति च किं व्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति॥ ६४॥ 'प्रसादमधिगच्छति' इत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते। चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वरूपे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनामज्ञानविलसितानां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते। हि यस्मात्प्रसन्नचेतसो यतेराशु शीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्याकारा पर्यवतिष्ठते परि समन्तादवतिष्ठते स्थिरा भवति विपरीतभावनादिप्रतिबन्धाभावात्। ततश्च प्रसादे सति बुद्धिपर्यवस्थानं, ततस्तद्विरोध्यज्ञाननिवृत्तिः, ततस्तत्कार्यमकलदुःखहानिरिति क्रमेऽपि प्रसादे यत्नाधिक्याय सर्वदुःखहानिकरत्वकथनमिति न विरोधः॥ ६५॥ इममेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—अयुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया श्रवणमननाख्यवेदान्तविचारजन्या नास्ति नोत्पद्यते। तद्भावे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

प्रवृत्तिहेतुरूपाभ्यां वियुक्तैरिन्द्रियैः विषयान्जीवनहेतून्भोजनाच्छादनादींश्चरन्नुपलभमानः प्रसन्नतां स्वास्थ्यं प्राप्नोति॥ ६४॥ प्रसादे इति। प्रसादे सति अस्य विवेकिनः सर्वदुःखानां त्रिविधतापानां हानिरुपजायते। कुत इत्यत आह—प्रसन्नेति। हि यस्मात्प्रसन्नचेतस आशु शीघ्रं बुद्धिः आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थं। एवं प्रसन्नचेतसः स्थिरबुद्धेः कृतकृत्यता यतः तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्वावश्यकेषु जीवनहेतुभूतेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः॥ ६५॥ ननु किं चित्तप्रसादस्यैव साक्षाद्बुद्धिप्रतिष्ठासाधनत्वमुत परम्परयेत्याकाङ्क्षायां निदिध्यासनद्वारेणेति वक्तुं चित्तप्रसादं विना तन्न जायत इति पूर्वोक्तेस्तात्पर्यं प्रसन्नतास्तुत्या स्फुटयति—नास्तीति। यत्तु समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहे दोष उक्तः बुद्धेरपर्यवस्थाने को दोष

६ श्रीधरीव्याख्या।

वश्यैर्विधेयो वशवर्ती आत्मा मनो यस्येति। अनेनैव कथं व्रजेत भुञ्जीतेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयानधिगच्छतीत्युत्तरमुक्तं भवति॥ ६४॥ प्रसादे सति किं स्यादित्यत्राह—प्रसाद इति। प्रसादे सति सर्वदुःखनाशस्ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः॥ ६५॥ इन्द्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञतासाधनत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—नास्तीति। अयुक्तस्यावशीकृतेन्द्रियस्य

१ नीलकण्ठ०।

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नास्ति न विद्यते । न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य । न चायुक्तस्येति । न चास्त्ययुक्तस्य भावनात्मज्ञानाभिनिवेशस्तथा न चास्य भावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशं कुर्वतः शान्तिरुपशमो न विद्यते, अशान्तस्य कुतः सुखम् । इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत् सुखं न विषयविषया तृष्णा दुःखमेव हि सा, न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते—इन्द्रियाणामिति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

विशिनष्टि—आत्मस्वरूपेति । नहि विक्षिप्तचित्तस्यात्मस्वरूपविषया बुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यत्र हेतुमाह—नचेति । आत्मज्ञाने शब्दादापाततो जाते स्मृतिसन्तानकरणं साक्षात्कारार्थमभिनिवेशो भावनेति चोच्यते । न चासौ विक्षिप्तबुद्धेः सिध्यतीति हेत्वर्थं विवक्षित्वाह—आत्मज्ञानेति । भावनाद्वारा साक्षात्काराभावेऽपि का क्षतिरित्याशङ्क्याह—तथेति । असमाहितस्य भावनाभाववदिति यावत् । आत्मन्यापाततो ज्ञाते श्रवणाद्यावृत्तिरूपां स्मृतिमनातन्वानस्यापरोक्षबुद्ध्यभावेनानर्थनिवृत्तिः सिध्यतीत्याह—उपशम इति । अनिवृत्तानर्थस्य परमानन्दसागराद्विभक्तस्य संसारवारिधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावो न संभवतीत्याह—अशान्तस्येति । तस्यापि विषयसेवातो वैषयिकं सुखं संभवतीत्याशङ्क्याह—इन्द्रियाणां हीति । तृष्णाक्षयस्य शास्त्रप्रसिद्धमानुभविकं च सुखत्वमिति वक्तुं हिशब्दः । विषयसेवातृष्णयापि विषयोपभोगद्वारा सुखमुपलब्धमित्याशङ्क्याह—दुःखमेवेति । तत्रापि हिशब्दोऽनुभवद्योती । तदेव स्पष्टयति—नेत्यादिना ॥ ६६ ॥ आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकान्तरमुत्थापयति—अयुक्तस्येति । विक्षिप्तचेतसो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विपयासंभावनायाः प्रमेयविषयासंभावनायाश्चानिरासात् । तथा अयुक्तस्यासमाहितमनसो भावना ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिप्रवाहो नास्ति । मनसश्चाञ्चल्येन बुद्धेरपि चाञ्चल्यात् अभावयतो ध्यानमकुर्वतः शान्तिः सर्वदुःखोपरमश्च नास्ति । चेतसोऽनवस्थितत्वेन दुःखावश्यंभावात् । अशान्तस्यानुपरतसर्वदुःखस्य सुखं प्रत्यगद्वयानन्दात्मकं कुतो न कुतश्चित् । दुःखित्वादेव आद्यमयुक्तस्येति पदं 'युजिर् योगे' इत्यस्य रूपम् । द्वितीय 'युज समाधौ' इत्यस्य । तस्माद्बुद्धेः पर्यवस्थानमावश्यकम् ॥ ६६ ॥ तदभावे दोषमाह—इन्द्रियाणां हीति । हि यस्मादिन्द्रियाणां चरतां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न चायुक्तस्य भावना निदिध्यासनात्मिका विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपा । सर्वत्र नञोऽस्तीत्यनेनान्वयः । नचाभावयत आत्मानं शान्तिः सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपा वेदान्तवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः । अशान्तस्यात्मसाक्षात्कारशून्यस्य कुतः सुखं मोक्षानन्द इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ अयुक्तस्य कुतो नास्ति बुद्धिरित्यत आह—चरतां स्वविषयेषु

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इत्यत आहेति तच्चिन्त्यम् । अयुक्तस्य बुद्धिर्नास्तीत्युक्त्या चित्तप्रसादस्तुतेः स्पष्टप्रतीतेः तथोत्थापनानौचित्यात् । अयुक्तस्यासमाहितचेतसः । अप्रसन्नचित्तस्येति यावत् । बुद्धिरात्मस्वरूपज्ञानविषया ब्रह्मात्मैक्याकारा कुत इत्यत आह—नचेति । नचायुक्तस्य भावना पूजाप्रतिष्ठाद्यर्थ श्रवणमननयोः सत्त्वेऽपि भावनाऽभिनिवेशो निदिध्यासनं बुद्धिसाधनं नास्ति । नचाभावयतः विजातीयप्रत्ययस्य विषयानुसंधानस्य तिरस्कारमकुर्वतः शान्तिरुपशमः तृष्णाया इच्छापरपर्यायाया अभावो नास्ति । अशान्तस्य कुतः सुखं अविद्यानिवृत्त्या आविद्यकतृष्णाद्यभावकर्तुस्तत्त्वसाक्षात्कारस्याभावाद्ब्रह्मानन्दसुखं तु तस्य नास्त्येव विषयसुखमपि तस्य नास्तीति द्योतयितुं कुतःशब्दः । ननु विषयार्जनतद्विनाशयोः दुःखसाधनत्वेऽपि विषयोपभोगस्य सुखहेतुत्वं भविष्यतीति चेन्न । तस्मिन्कालेऽपि सर्वदुःखमूलभूतायास्तृष्णायाः सत्त्वेन सुखगन्धस्याप्यनुपपत्तेः । तृष्णायाः दुःखहेतुत्वमुक्तं वासिष्ठे—'यान्येतानि दुरन्तानि दुर्जराण्युन्नतानि च । तृष्णावल्ल्याः फलानीह तानि दुःखानि राघव ॥ इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम् । तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते ॥ यावतीयावती जन्तोरिच्छोदेति यथायथा । तावतीतावती दुःखबीजमुष्टिः प्ररोहति ॥' इत्यादि ॥ ६६ ॥ अयुक्तस्य बुद्धिर्नास्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—इन्द्रियाणामिति । यत्तु तदभावे दोषमाहेति तदयुक्तम् । पूर्वश्लोकेऽपि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नास्ति बुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषया बुद्धिः प्रथमैव नोत्पद्यते, कुतस्तस्य प्रतिष्ठा वार्ता वा कुत इत्यत आह । न चायुक्तस्य भावना ध्यानम् । भावनया हि बुद्धेरात्मनि प्रतिष्ठा भवति । सा चायुक्तस्य यतो नास्ति । न चाभावयत आत्मध्यानमकुर्वतः शान्तिरात्मनि चित्तोपरतिः । अशान्तस्य कुतः सुखं मोक्षानन्द इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह—इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणा-

१ नीलकण्ठः.

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां नाशयति । कथम्, वायुर्नावमिवाम्भस्युदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां कल्पनां करोति ॥ ६७ ॥ यततो ह्यपीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्योपसंहरति—तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात्तस्माद् यस्य यतेः हे महाबाहो, निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेत्वन्तरेण साधयति—**इन्द्रियाणामिति** । यत्पदोपात्तं मनस्तत्पदेनापि गृह्यते । इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां विषयाः शब्दादयस्तेषां विकल्पनं मिथो विभज्य ग्रहणं तेनेति यावत् । दृष्टान्तं व्याकरोति—**उदक इति** । करोति यस्मात्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरिति योजना ॥ ६७ ॥ यततो हीत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रकृतश्लोकाभ्यामपि कथ्यमानत्वादस्ति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—**यततो हीत्यादिना** । ध्यायतो विषयानित्यादिनोपपत्तिवचनमुन्नेयम् । तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति—**इन्द्रियाणामिति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

स्वस्वविषये प्रवर्तमानानाम् । कर्मणि षष्ठी । यत् रागादिकलुषितं मनः तान्यनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रवर्त्यते । कर्मकर्तरि लकारः । प्रवर्तत इत्यर्थः । तत् इन्द्रियानुसारि मनोऽस्य साधकस्य प्रज्ञामात्मतत्त्वविषयां बुद्धिं हरति । तस्या मनोनुसारित्वात् । दृष्टान्तः स्पष्टार्थः । अन्ये तु इन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनः प्रवर्तते तदिन्द्रियमस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीति योजयन्ति । आत्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनोविषयविषया करोतीति भाष्यमप्यालोचनीयम् ॥ ६७ ॥ यततो ह्यपीत्यत्रोपक्रान्तमर्थं बहुधोपपाद्योपसंहरति—**तस्मादिति** । यस्मादिन्द्रियाधीनं मनो मनोनुगा च प्रज्ञा तस्मात् हे महाबाहो, यस्य यतेरिन्द्रियाणि सर्वशः सर्वप्रकारेण स्वकारणेन मनसा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रवर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणां मध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनोऽनुविधीयते प्रेर्यते । प्रवर्तत इति यावत् । कर्मकर्तरि लकारः । तदिन्द्रियमेकमपि मनसानुसृतमस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञामात्मविषयां शास्त्रीयां हरत्यपनयति, मनसस्तद्विषयाविष्टत्वात् । यदैकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति तदा सर्वाणि हरन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थ । दृष्टान्तस्तु स्पष्टः । अम्भस्येव वायोर्नौकाहरणसामर्थ्यं न भुवीति सूचयितुमम्भसीत्युक्तम् । एवं दार्ष्टान्तिकेऽप्यम्भःस्थानीये मनश्चाञ्चल्ये सत्येव प्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिन्द्रियस्य नतु भूस्थानीये मनःस्थैर्य इति सूचितम् ॥ ६७ ॥ हि यस्मादेवं—सर्वशः सर्वाणि समनस्कानि । हे महाबाहो इति संबोधयन् सर्वशत्रुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशत्रुनिवारणेऽपि त्वं क्षमोऽसीति सूचयति । स्पष्टमन्यत् । तस्येति सिद्धस्य साधकस्य च परामर्शः । इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञंप्रति लक्षणत्वस्य, मुमुक्षुंप्रति प्रज्ञासाधनत्वस्य चोपसंहरणीयत्वात् ॥ ६८ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दोषस्यैवोक्तत्वात् । इन्द्रियाणां स्वविषये प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पे प्रवृत्तमस्य पुरुषस्य विवेकिनः प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां हरति । अम्भसि नावं वायुरिव, जले जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुः प्रवर्तयति तद्वत् । यैस्त्विन्द्रियाणां मध्ये यदेकमपीन्द्रियमनु लक्षीकृत्य विधीयते प्रेर्यते । प्रवर्तत इति यावत् । तदिन्द्रियमेकमपि मनसानुसृतं अस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीत्यादि तदयुक्तम् । 'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इत्यनुरोधेन इन्द्रियानुगतमनस एव बुद्धिहरणकर्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् । श्रुतं मनःपदं त्यक्त्वाऽश्रुतस्यैकेन्द्रियस्य यत्तत्पदेनोपादानानौचित्यात् । मनस इत्यपि न । साधकस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ ६७ ॥ उपसंहरति—**तस्मादिति** । महाबाहुभ्यां शत्रून्विजित्य यथा राज्यस्य प्रतिष्ठितत्वं शूरैः संपाद्यते एवं विवेकिभिरिन्द्रियशत्रू-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मवशीकृतानां स्वैर विषयेषु चरतां मध्ये यदेवैकमिन्द्रियं मनोऽनुविधीयतेऽवशीकृतं सदिन्द्रियेण सह गच्छति, तदेवैकमिन्द्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयविक्षिप्तां करोति, किमुत वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरन्तीति । यथा प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रामयति तद्वत् ॥ ६७ ॥ इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वलक्षणत्वं प्रोक्तमुपसंहरति—**यस्मादिति** । प्रतिष्ठिता

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ तस्माद्यस्येति । यस्तु मनसो नियामकः स विषयान्सेवमानोऽपि क्रोधादिकल्लोलैरभिभूयते इति स एव स्थित-

१ मधुसूदन ।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥ योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः समुत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्ततेऽविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—या निशेति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वान्निशा सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयो यथा नक्तंचराणामहरेव सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तंचरस्थानीयानामज्ञानिनां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वागोचर-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

असमाहितेन मनसा यस्मादनुविधीयमानानीन्द्रियाणि प्रसह्य प्रज्ञामपहरन्ति तस्मादिति योजना ॥ ६८ ॥ आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतस्याज्ञस्य कर्मणीत्येतस्मिन्नर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति—योऽयमिति । अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिश्चेत्तन्निवृत्तिरेव कथमित्याशङ्क्याह—अविद्यायाश्चेति । स्फुटीकुर्वन् बाह्याभ्यन्तरकरणानां पराक्प्रत्यक्प्रवृत्तिवत्तथाविधे दर्शने च मिथो विरुध्येते परागदर्शनस्यानाद्यात्मावरणाविद्याकार्यत्वादात्मदर्शनस्य च तन्निवर्तकत्वात्ततश्चात्मदर्शनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो निगृह्णीयादित्याहेति योजना । सर्वप्राणिनां निशा पदार्थाविवेककरीत्यत्र हेतुमाह—तमःस्वभावत्वादिति । सर्वप्राणिसाधारणीं प्रसिद्धां निशां दर्शयित्वा तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं तदित्यादिना । स्थितप्रज्ञविषयस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशैकस्वभावस्य कथमज्ञानं प्रति निशात्वमित्याशङ्क्याह—यथेति । तत्र हेतुमाह—अगोचरत्वादिति । अतद्बुद्धीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्ते द्वैतप्रपञ्चे प्रवृत्तबुद्धीनामप्रतिपन्नत्वात् परमार्थतत्त्वं निशेवाविदुषामित्यर्थः । तस्यामित्यादि व्याचष्टे—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

संहितानीति यावत् । इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निगृहीतानि भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि ॥ ६८ ॥ 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते' इत्युदाहृतश्रुतेः 'तामाहुः परमां गतिम्' इत्येतं चतुर्थं पादं व्याचष्टे—या निशेति । सर्वेषां भूतानामज्ञानां या निशेव निशा यस्यां मध्यंदिने उलूका इवानन्धा अप्यन्धा एव सर्वे प्राणिनो भवन्ति तस्यां तस्मिन्प्रत्यग्ज्योतिषि संयमी इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहणशीलो योगी जागर्ति इन्द्रियादीनां दृक्शक्तिलोपेऽप्यनुप-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तदेवं मुमुक्षुणा प्रज्ञास्थैर्याय प्रयत्नपूर्वकमिन्द्रियसंयमः कर्तव्य इत्युक्तं, स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतःसिद्ध एव सर्वेन्द्रियसंयम इत्याह । या वेदान्तवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाऽहंब्रह्मास्मीति प्रज्ञा सर्वभूतानामज्ञानां निशेव निशा तां प्रत्यप्रकाशरूपत्वात्तस्यां ब्रह्मविद्यालक्षणायां सर्वभूतनिशायां जागर्ति अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धः सन्सावधानो वर्तते । संयमी इन्द्रियसंयमवान् स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । यस्यां तु द्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रति स्वप्नवद्व्यवहरन्ति सा निशा न प्रकाशत आत्मतत्त्वं पश्यतोऽपरोक्षतया मुनेः स्थितप्रज्ञस्य । यावद्धि न प्रबुध्यते तावदेव स्वप्नदर्शनं बोधपर्यन्तत्वाद्भ्रमस्य । तत्त्वज्ञानकाले तु न भ्रमनिमित्तः कश्चिद्व्यवहारः । तदुक्तं वार्तिककारैः 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते । शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा ॥ काकोलूकनिशेवायं संसारो ज्ञात्मवेदिनोः । या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिः ॥'

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

न्जित्वा प्रज्ञाप्रतिष्ठितत्वमिति सूचयन्संबोधयति हे महाबाहो इति ॥ ६८ ॥ एवं स्थितप्रज्ञलक्षणवर्णनेन मुमुक्षुभिरतियत्नेन स्थितप्रज्ञत्वाय समनस्केन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्युक्तम् । उत्पन्नविवेकविज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतःसिद्ध एव समनस्केन्द्रियसंयमः । अविद्याविरोधिन्या विद्यया समूलस्य सर्वव्यवहारस्य निवृत्तेरित्येतद्वक्तुकामोऽविद्यावस्थायामेव कर्माणि विधीयन्ते न विद्यावस्थायामिति द्योतयन्नाह—येति । सर्वभूतानामुलूकस्थानीयानां या निशेव निशा रात्रिः परमार्थतत्त्वलक्षणा तस्यामज्ञाननिद्रातः प्रबुद्धः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भवतीत्यर्थः । लक्षणत्वोपसंहारे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः । महाबाहो इति संबोधन वैरिनिग्रहसमर्थस्य तवात्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥ ६८ ॥ ननु च कश्चिदपि प्रसुप्त इव दर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रियो लोके न दृश्यते, अतोऽसंभावितमिद लक्षणमित्याशङ्क्याह—या निशेति । सर्वेषां भूताना या निशा निशेव निशा आत्मनिष्ठा आत्माज्ञानध्वान्तावृतमतीनां तस्या दर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायां संयमी निगृहीतेन्द्रियो जागर्ति प्रबुध्यते, यस्यां तु विषयबुद्ध्या भूतानि जाग्रति

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रज्ञो योगीति तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥ योगी च सर्वव्यवहारान्कुर्वाणोऽपि लोकोत्तर इति निरूपयता परमेश्वरेण संक्षिप्यास्य स्वरूपं कथ्यते—या निशेति । या सर्वेषां भूतानां निशा मोहिनी माया तस्यां मुनिर्जागर्ति कथमियं हेयेति । यस्यां च दशायां लोको जागर्ति नानाविधां

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्वात्तद्बुद्धीनां, तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान् जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः । यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशाविद्यारूपत्वात्परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेरतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न विद्यावस्थायां, विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या, प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्मेति नहि, कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति । यस्य तु पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिदं ज्ञानं तस्यात्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ तथा दर्शयिष्यति 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' इत्यादिना, ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारः । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तेरनुपपत्तिरिति चेत्, न । स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य । न ह्यात्मनः स्वात्मनि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तस्यामिति । निशावदुक्तायामवस्थायामिति यावत्, योगीति ज्ञानी कथ्यते । द्वितीयार्धं विभजते—**यस्यामिति** प्रसुप्तानां जागरणं विरुद्धमित्याशङ्क्याह—**प्रसुप्ता इवेति** । परमार्थतत्त्वमनुभवतो निवृत्ताविद्यस्य संन्यासिनो द्वैतावस्था निशेत्यत्र हेतुमाह—**अविद्यारूपत्वादिति** । परमार्थावस्था निशेत्यविदुषां विदुषां तु द्वैतावस्था तथेति स्थितं फलितमाह—**अत इति** । अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारकफलभेदप्रतिभानादित्यर्थः । विद्योदयेऽपि तत्प्रतिभानाविशेषात्पूर्वमिव कर्माणि विधीयेरन्नित्याशङ्क्याह—**विद्यायामिति** । अविद्यानिवृत्तौ बाधितानुवृत्त्या विभागभानेऽपि नास्ति कर्मविधिर्विभागाभिनिवेशाभावादित्यर्थः । अविद्यावस्थायामेव कर्मणीत्युक्तं व्यक्तीकरोति—**प्रागिति** विद्योदयात्पूर्वं बाधकाभावादबाधिता विद्या क्रियादिभेदमापाद्य प्रमाणरूपया बुद्ध्या ग्राह्यतां प्राप्य कर्महेतुर्भवति क्रियादिभेदाभिमानस्य तद्धेतुत्वादित्यर्थः । न विद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपञ्चयति—**नाप्रमाणेति** । उत्पन्नायां च विद्यायामविद्याया निवृत्तत्वात् क्रियादिभेदभानमप्रमाणमिति बुद्धिरुत्पद्यते तया गृह्यमाणा यथोक्तविभागभागिन्यप्यविद्या न कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते बाधितत्वेनाभासतया तद्धेतुत्वायोगादित्यर्थः । विद्याविद्याविभागेनोक्तमेव विशेषं विवृणोति—**प्रमाणभूतेनेति** । यथोक्तेन वेदेन कामनाजीवनादिमतो मम कर्म विहितं तेन मया तत्कर्तव्यमिति मन्वानः सन् कर्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तं प्रति साधनविशेषवादिनो वेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । सर्वमेवेदमविद्यामात्रं द्वैतं निशेवेतेति मन्वानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति व्यावर्त्यमाह—**नाविद्येति** । विदुषो न कर्मण्यधिकारश्चेत्तस्याधिकारस्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याह—**यस्येति** । तस्यात्मज्ञस्य फलभूतसंन्यासाधिकारे वाक्यशेषं प्रमाणयति—**तथा चेति** । प्रवर्तकं प्रमाणं विधिस्तदभावे कर्मस्विव विदुषो ज्ञाननिष्ठायामपि प्रवृत्तेरनुपपत्तेराश्रयणीयो ज्ञानवतोऽपि विधिरिति शङ्कते—**तत्रापीति** । किमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते किं वात्मा । नाद्यः । तस्य स्वरूपविषयस्य यथा प्रमाणप्रमेयमुत्पत्तेर्विध्यनपेक्षत्वादित्याह—**न स्वात्मेति** । न द्वितीय इत्याह—**नहीति** । प्रवर्तकप्रमाणशब्दितस्य विधेः साध्यविषयत्वा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

रतदृक्शक्तिरेवास्ते । तथाच श्रुतिः 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति । यस्यामविद्याख्यायां निशायां क्रियाकारकादिद्वैतस्वप्नप्रवर्तिकायां सर्वाणि भूतानि जाग्रति निशीथे उलूका इव स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते स अविद्या पश्यतो मुनेः आत्मदर्शनवतो योगिनः प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबन्धाल्लेशतोऽनुवर्तमाना व्युत्थानकाले व्यवहारतोऽस्य गाढान्धकारवती निशेव क्लेशकरी भवति । अतिसुकुमारा हि योगिनो बाह्यव्यवहाराद्‌द्विजन्ते

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

इति । तथाच यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्त्वदर्शनजन्यत्वात्, यस्य च वस्तुदर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं विपरीतदर्शनकारणस्य वस्त्वदर्शनस्य वस्तुदर्शनेन बाधितत्वात् । तथाच श्रुतिः 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

संयमी स्थितप्रज्ञो ज्ञानयोगी जागर्ति, यस्यां ग्राह्यग्राहकलक्षणायामविद्यायां भूतानि जाग्रति सा पश्यतो मुनेर्निशेव निशेत्यर्थः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रबुध्यन्ते सा आत्मतत्त्वं पश्यतो मुनेर्निशा । तस्यां दर्शनादिव्यापारस्तस्य नास्तीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा दिवान्धानामुलूकादीनां

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

चेष्टां कुरुते सा मुने रात्रिः यतोऽसौ व्यवहारं प्रत्यबुद्धः । एतदुक्तं भवति । येयं माया खलु तस्या मोहकत्वं नामरूपं कुण्डलन्मुना नाम च तत्र लोकः प्राच्य स्वरूपमस्या अपरामृश्यैव द्वितीयस्मिन्रूपे निबद्धस्मृतिरास्ते । योगी तु तद्विपरीतमस्यार्थं मोहकत्वं तदुन्मूलनात्

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रवर्तकप्रमाणापेक्षतात्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । नह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति, प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्तं प्रमाणं निवर्तयदेव चाप्रमाणीभवति स्वप्नकालप्रमाणमिव । प्रबोधे लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नात्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥ विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्नत्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—आपूर्येति । आपूर्यमाणमद्भिर-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दात्मनश्चासाध्यत्वादिति हेतुमाह—आत्मत्वादेवेति । आत्मतज्ज्ञानयोर्विध्यनपेक्षत्वेऽपि ज्ञानिनो मानमेव व्यवहारं प्रति नियमार्थं विध्यपेक्षा स्यादित्याशङ्क्याह—तदन्तत्वाच्चेति । सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यस्यात्मज्ञानोदयावसानत्वात्तस्मिन्नुत्पन्ने व्यवहारस्य निरवकाशत्वान्न तत्प्रति नियमाय ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति—नहीति । धर्माधिगमवदात्माधिगमेऽपि किमिति यथोक्तो व्यवहारो न भवतीत्याशङ्क्याह—प्रमातृत्वंहीति । तन्निवृत्तौ कथमद्वैतज्ञानस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह—निवर्तयदेवेति । निवर्तयदद्वैतज्ञानं स्वयं निवृत्तेर्न प्रमाणमित्यत्र दृष्टान्तमाह—स्वप्नेति । आत्मज्ञानस्य विध्यनपेक्षत्वे हेत्वन्तरमाह—लोके चेति । व्यवहारभूमौ हि प्रमाणस्य वस्तुनिश्चयफलपर्यन्तत्वे सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वानुपलम्भादद्वैतज्ञानमपि प्रमाणत्वान्न विधिमपेक्षते रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः । आत्मज्ञानवतस्तन्निष्ठाविधिमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्येनैव सिद्धत्वात्तस्य कर्मसंन्यासेऽधिकारो न कर्मणीत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ६९ ॥ नन्वसंन्यासिनापि विद्यावतां विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात्किमिति विदुषः संन्यासो नियम्यते—तत्राह—विदुष इति । आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणाभ्यः सर्वाभ्योऽभ्युत्थितस्य श्रवणा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नरा इव गाढान्धकारे संचारात् । यथोक्तं योगभाष्ये 'अक्षिमात्रकल्पो हि विद्वानत्यल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजते' इति । अत्र वार्तिकानि 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते । शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा । काकोलूकनिशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः । या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिः ॥' इति । 'बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥' इति । तदेवं किमासीतेत्यस्योत्तरं 'यदा संहरते चायम्' इत्यादिना एतदन्तेन ग्रन्थेन स्थितप्रज्ञः तदा समाधिमनुतिष्ठन्परमां गतिं प्राप्यास्त इत्युक्तम् ॥ ६९ ॥ ननु 'प्रजहाति यदा कामान्', 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानि' इत्यादिनाऽसकृद्विषयाणां प्रहाणं तेभ्यश्च इन्द्रियादीनां प्रत्याहरणमुक्तम् । तेन तेषामात्मनः पृथक्सत्त्वमस्तीति सिद्धम् । नच 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिश्रुत्या तेषां बाधान्न तदस्तीति वाच्यम् । इहेति प्रतीच्येव तन्निषेधात् । नहि इह भूतले घटो नास्तीत्युक्ते घटस्य स्वरूपं निषिध्यते किंतु तस्य भूतलसंबन्धमात्रम् । तस्मात्कामानां पृथक्सत्त्वमस्त्यतो नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं परिहरति—**आपूर्यमाणमिति** । प्रविशन्तीभिरद्भिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठमनुद्रिक्तम् । वृद्धिहीनत्वात् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्रान्योऽन्यत्पश्येत् । यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ॥' इति विद्याविद्ययोर्व्यवस्थामाह । यथा काकस्य रात्र्यन्धस्य दिनमुलूकस्य दिवान्धस्य निशा, रात्रौ पश्यतश्चोलूकस्य यद्दिनं रात्रिरेव सा काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् । अतस्तत्त्वदर्शिनः कथमाविद्यकक्रियाकारकादिव्यवहारः स्यादिति स्वतःसिद्ध एव तस्येन्द्रियसंयम इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ एतादृशस्य स्थितप्रज्ञस्य सर्वविक्षेपशान्तिरप्यर्थसिद्धेति सदृष्टान्तमाह—सर्वाभिर्नदीभिरापूर्यमाणं सन्तं वृष्ट्यादिप्रभवा अपि सर्वा अपि नद्यः समुद्रं प्रवि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

॥ ६९ ॥ एतादृशस्यैव मोक्षप्राप्तिर्न कामिन इति सदृष्टान्तमाह—**आपूर्यमाणमिति** । अद्भिरापूर्यमाणमचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्त-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रात्रावेव दर्शनं न तु दिवसे, एवं ब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्यापि ब्रह्मण्येव दृष्टिर्नतु विषयेषु । अतो नासंभावितमिदं लक्षणमिति ॥ ६९ ॥ ननु विषयेषु दृष्ट्यभावे कथमसौ तान्भुङ्क्ते इत्यपेक्षायामाह—**आपूर्यमाणमिति** । नानानदीभिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठमनति-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पश्यति । सुखतन्तुना च नाश्रीयते । पश्यन्सम्यगज्ञानी मिथ्याज्ञानोपघाताच्च सुखतन्तुलानादरः पश्यत एव सा रात्रिरिति चित्रम् । विद्यायां वा बुध्यते योगी यत्र सर्वो विमूढः, अविद्यायां स्वबुद्धो यत्र जनः प्रबुद्ध इत्यपि चित्रम् ॥ ६९ ॥ अतएव आपूर्यमाणेति । योगी न

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

चलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठावस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं समुद्रमिवापो विकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दिद्वारा समुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य संन्यासिनो मोक्षो नान्यस्य विषयतृष्णापरिभूतस्येत्येतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन् 'रागद्वेषवियुक्तैस्तु' इति श्लोकोक्तमेवार्थं पुनराहेति योजना । अद्भिः समुद्रस्य समन्तात्पूर्यमाणत्वे वृद्धिह्रासवती तदीया स्थितिरापतेदित्याशङ्क्याह—**अचलेति** । नहि समुद्रस्योदकात्मकं प्रतिनियतं रूपं कदाचिद्विवर्धते ह्रसते वा, तेन तदीया स्थितिरेकरूपैवेत्यर्थः । तत्तन्नादेयाश्चेदापः समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्य विक्रियावत्त्वादप्रतिष्ठा स्यादित्याशङ्क्याह—**स्वात्मस्थमिति** । इच्छाविशेषा विषयाणामसंनिधौ विदुषि निर्विकारे प्रविशन्तोऽपि संनिधाने तस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशङ्क्याह—**विषयेति** । प्रवेशं विशदयति—**सर्वत इति** । **योऽकाम इत्यादि** । श्रुतेर्विषयविमुखस्य निष्कामस्य मोक्षो न कामकामुकस्येत्याह— **स शान्तिमिति** ॥ ७० ॥ यदि गृह-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एवं निर्गच्छन्तीभिरद्भिः रिच्यमानमप्यचलप्रतिष्ठमरिक्तं ह्रासहीनत्वादित्यपि बोध्यम् । एवंविधं समुद्रं यद्वत् आत्मप्रभवा आपः प्रविशन्ति तद्वत् यं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वा अचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिह्रासहीनत्वात् आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रविशन्ति, स एव शान्तिं मोक्षं आत्यन्तिकं दुःखोपरमं प्राप्नोति नतु कामकामी विषयार्थी । अयं भावः—कूटस्थादात्मनः सर्वस्योत्पत्तिस्तत्रैव च लय इति सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । तेन कामानां प्रहाणं तेभ्यश्चेन्द्रियाणां प्रत्याहरणं स्मर्यमाणं न तेषां परमार्थतः पृथक्सत्त्वं साधयति । बहुप्रमाणविरोधात् किंतु पामरप्रसिद्धं पृथक्सत्त्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुक्तं, प्रविलापनं त्वेवमेव व्याख्येयम् । यथा 'अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादौ निर्वपतिना याग उच्यते नतु श्रौतार्थमात्रं तद्वदिहापि ज्ञेयम् । 'नेह नानास्ति' इत्यपीह परिदृश्यमाने प्रपञ्चे आत्मातिरिक्तं नाना किमपि नास्तीत्येवंपरतया व्याख्येयम् । तथाच 'आत्मैवेदं सर्वं', 'ब्रह्मैवेदं सर्वं', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादयः श्रुतिवादाः संगच्छन्ते । आत्मनि कल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वानुपपत्तेर्न

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

शान्ति । कीदृशम् । अचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्यादं, अचलानां मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति वा गाम्भीर्यातिशय उक्तः । यद्वद्येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्वत्तेनैव निर्विकारत्वप्रकारेण यं स्थितप्रज्ञं निर्विकारमेव सन्तं कामा अज्ञैर्लोकैः काम्यमानाः शब्दाद्याः सर्वे विषया अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात्प्रविशन्ति नतु तच्चित्तं विकर्तुं शक्नुवन्ति स महासमुद्रस्थानीयः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिं बाधितानुवृत्ताविद्याकार्यनिवृत्तिं चाप्नोति ज्ञानबलेन । न कामकामी कामान्विषयान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकाम्यज्ञः शान्तिं व्याख्यातां नाप्नोति, अपितु सर्वदा लौकिकालौकिककर्मविक्षेपेण

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मर्यादं अचलानां मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यास्मिंस्तम् । एतेन गाम्भीर्यातिशय उक्त इत्यर्थस्तु भाष्यकृद्भिर्न कृतः । अनतिक्रान्तमर्यादत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । मैनाकादेरिन्द्रवज्रभयात्समुद्रे तिरोभूय स्थितस्य सपक्षत्वेन तस्मिन्नचलशब्दप्रवृत्तौ कारणाभावाच्च । समुद्रमापः काश्चित्सकण्टकाः काश्चित्सपुष्पाः सर्वतोगताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्सर्वे कामाः लोकैः काम्यमाना विषयाः यं स्थितप्रज्ञं अचलाऽप्रकम्पा प्रतिष्ठा यस्य, अचले ब्रह्मणि प्रतिष्ठा यस्येति वा प्रविशन्ति । सर्वे आत्मन्येव लीयन्ते । नह्यात्मवशं कुर्वन्ति सः शान्तिं मोक्षाभिधां प्राप्नोति । कामान्विषयान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः । यैस्त्वन्ये प्रजहातीत्यादिग्रन्थेन कामादित्यागेन्द्रियनिग्रहकथनपरेण कामादीनां पृथक्त्वमुक्तम्, अतो नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं परिहरति । प्रविशन्तीभिरद्भिरापूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रं यद्वदाप प्रविशन्ति तद्वद्यं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वाचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिह्रासहीनत्वात् । आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रविशन्ति स शान्तिमाप्नोति । नतु कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः । अयं भावः—पूर्वग्रन्थेन कामादीनां पृथक्सत्त्वं न प्रतिपाद्यते

६ श्रीधरीव्याख्या ।

क्रान्तमर्यादमेव समुद्रं पुनरप्यन्या आपो यथा प्रविशन्ति । तथा कामा विषया यं मुनिमन्तर्दृष्टिं भोगैरविक्रियमाणमेव प्रारब्धकर्मभि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कामार्थं बहिर्धावति अपितु इन्द्रियधर्मतया विषयाननुप्रविशन्तो नतरां यान्ति नदीवेगा इवोदधिम् । एवं तृतीयो निर्णीतः ॥ ७० ॥

१ मधुसूदन॰. २ नीलकण्ठ॰.

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

॥ ७० ॥ यस्मादेवं तस्मात् विहायेति। विहाय परित्यज्य कामान् यः संन्यासी सर्वानशेषतः कात्स्न्र्येन चरति। जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः। निःस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निःस्पृहः सन् निर्मम इति ममत्ववर्जितः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेत्यभिनिवेशवर्जितः निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इत्यर्थः। स एवंभूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमत्वलक्षणां निर्वाणाख्यामधिगच्छति प्राप्नोति। ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्थेनापि मनसा समस्ताभिमानं हित्वा कूटस्थं ब्रह्मात्मानं परिभावयता ब्रह्मनिर्वाणमाप्यते प्राप्तं तर्हि मौढ्यादिविडम्बनमेवेत्याशङ्क्याह—यस्मादिति। शब्दादिविषयप्रवणस्य तत्तदिच्छाभेदमानिनो न मुक्तिरिति व्यतिरेकस्य सिद्धत्वात् पूर्वोक्तमन्वयं निगमयितुमनन्तरं वाक्यमित्यर्थः। अशेषविषयत्यागे जीवनमपि कथमित्याशङ्क्याह—जीवनेति। संभवद्रागद्वेषादिके देशे निवासव्यावृत्त्यर्थं चरतीत्येतद्व्याचष्टे—पर्यटतीति। विहाय कामानित्यनेन पुनरुक्तिं परिहरति—शरीरेति। निःस्पृहत्वमुक्त्वा निर्ममत्वं पुनर्वदन् कथं पुनरुक्तिमार्थिकीं न पश्यसीत्याशङ्क्याह—शरीरजीवनेति। सत्यहंकारे ममकारस्यावश्यकत्वान्निरहंकारत्वं व्याकरोति—विद्यावत्त्वादीति। स शान्तिमाप्नोतीत्युक्तमुपसंहरति—स एवंभूत इति। संन्यासिनो मोक्षमपेक्षमाणस्य सर्वकामपरित्यागादीनि श्लोकोक्तानि विशे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

कामानां पृथक्सत्त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रदृष्टान्तः। यत्तु समुद्रात्पृथग्गङ्गायाः सत्त्वमस्तीति। तन्न। कार्ये कारणसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावात्। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति कार्यस्य वागालम्बनमात्रत्वश्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७० ॥ प्रामह्निकीमाशङ्कां परिहृत्य व्रजेत किमित्यन्त्य प्रश्नस्योत्तरमाह—विहायेति। पूर्वोक्तांस्त्रिविधान्कामान्विहाय यः चरति विषयान्भुङ्क्ते निस्पृहश्च। यतो निर्ममः। ममतावान्हि इदं मम भूयादित्यन्यधनाद्यर्थं स्पृहां करोति न निर्ममोऽपि। कुतः, यतो निरहंकारः। नत्वहंकारशून्यस्य सुप्त्यादौ ममता दृष्टा। तस्मादहंकारप्रविलयाच्छान्तिं मोक्षं प्राप्नोति। अत्र 'यः सर्वत्रानभिस्नेह' इति सर्वत्र यच्छब्ददर्शनात्साधनविधिपर एवायं ग्रन्थः। अन्यथा स्थितप्रज्ञस्य प्रकृतत्वात्तदनुवादार्थो यच्छब्दोऽनर्थकः प्राप्नोति। लोकेऽपि हि परस्वभावकथने स एवं करोतीति तच्छब्द एव प्रयुज्यते नतु यच्छब्दः। विधौ तु य एव करोति स इदं प्राप्नोतीति द्वयोरपि प्रयोगो दृश्यते।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

महति शोकार्णवे मग्नो भवतीति वाक्यार्थः। एतेन ज्ञानिन एव फलभूतो विद्वत्संन्यासस्तस्यैव च सर्वविक्षेपनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्तिर्दैवाधीनविषयभोगेऽपि निर्विकारत्वेत्यादिकमुक्तं वेदितव्यम् ॥ ७० ॥ यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तानपि सर्वान्बाह्यान्गृहक्षेत्रादीन् आन्तरान्मनोराज्यरूपान्वासनामात्ररूपांश्च पथि गच्छतस्तृणस्पर्शरूपान्कामांस्त्रिविधान्विहायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेऽपि निःस्पृहः सन्। यतो निरहंकारः शरीरेन्द्रियादावयमहमित्यभिमानशून्यः, विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इति वा। अतो निर्ममः शरीरयात्रामात्रार्थेऽपि प्रारब्धकर्माक्षिप्ते कौपीनाच्छादनादौ ममेदमित्यभिमानवर्जितः सन् यः पुमांश्चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगान्भुङ्क्ते, यादृच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छतीति वा। स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणामविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञानबलेन प्राप्नोति, तदेतदीदृशं व्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम्

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

किंतु पामरसिद्धं पृथक्सत्त्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुच्यते इत्यादि वर्णयन्ति तदुपेक्ष्यम्। प्रकरणविरोधात्, यत्पदेन पूर्वोत्तरं बहुभ्यस्तस्यात्रापि यमिति श्रूयमाणस्य मोक्षाधिकारिणस्त्यागायोगात्, 'स शान्तिमाप्नोति न कामकामी' इति वाक्यशेषविरोधाच्चेति दिक् ॥ ७० ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमुपसंहरति—विहायेति। यस्मादेवं तस्माद्विहाय कामान्सर्वान्यः स्थितप्रज्ञः शरीरजीवनमात्रेऽपि निःस्पृहः अतएव शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशरहितः निरहंकारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनावर्जितः। ननु देहाभिमानरहित इत्याचार्यैः कुतो न व्याख्यातमिति चेदुक्ताहंभावेऽस्यान्तर्भावविवक्षयेत्यदोषः। चरति पर्यटति स शान्तिम-

६ श्रीधरीव्याख्या।

राक्षिप्ताः सन्तः प्रविशन्ति स शान्तिं कैवल्यं प्राप्नोति नतु कामकामी भोगकामनाशीलः ॥ ७० ॥ यस्मादेवं तस्मात्—विहायेति। प्राप्तान्कामान्विहाय त्यक्त्वोपेक्ष्य, अप्राप्तेषु च निःस्पृहः यतो निरहंकारः अतएव तद्भोगसाधनेषु निर्ममः सन्नन्तर्दृष्टिर्भूत्वा यश्चरति

१ मधुसूदनः.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वकर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतद् हे पार्थ, नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

षणानि यत्नसाध्यानि तत्संमतिफलं तु कैवल्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥ तत्र तत्र संक्षेपविस्तराभ्यां प्रदर्शितां ज्ञाननिष्ठामधिकारिप्रवृत्त्यर्थत्वेन स्तोतुमुत्तरश्लोकमवतारयति—**सैषेति** । गृहस्थः संन्यासीत्युभावपि चेन्मुक्तिभोगिनौ किं तर्हि कष्टेन सर्वथैव संन्यासेनेत्याशङ्क्य संन्यासिव्यतिरिक्तानामन्तरायसंभवादपेक्षितः संन्यासो मुमुक्षोरित्याह—**एषेति** । स्थितिमेव व्याचष्टे—**सर्वमिति** । न विमुह्यतीति पुनर्नञोऽनुकर्षणमन्वयार्थं संन्यासिनो विमोहाभावेऽपि गृहस्थो धनहान्यादिनिमित्तं प्रायेण विमुह्यति । विक्षिप्तः सन्परमार्थविवेकरहितो भवतीत्यर्थः । यथोक्ता ब्राह्मी स्थितिः सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठा, तस्यां स्थित्वा तामिमामायुषश्चतुर्थेऽपि भागे कृत्वेत्यर्थः । अपिशब्दसूचितं कैमुतिकन्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

लक्षणकथनार्थत्वेऽपि तत्र तात्पर्याभावाद्विधावेव पर्यवस्यतीति दिक् ॥ ७१ ॥ प्रतिपादितां कर्मयोगप्राप्यां सांख्ययोगनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति—**एषेति** । एषा स्थितप्रज्ञलक्षणप्रसङ्गात्कथिता ब्राह्मी । ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुच्यते । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । तस्येयं ब्राह्मी स्थितिर्निष्ठा, एनां निष्ठां प्राप्य नरो न विमुह्यति पुनर्मोहं न प्राप्नोति । अस्यामन्तकालेऽपि स्थित्वेति सकृज्जातापीयं फलवती नतूपासनावच्चिराभ्याससापेक्षेत्युक्तम् । ब्रह्म ऋच्छति प्राप्नोति । किं लोकान्तरवद्गतिप्राप्यं ब्रह्म, नेत्याह—**निर्वाणमिति** । निर्गतं वानं गमनं यस्मिन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणम् । तथाच श्रुतिः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति । गतिमन्तरेण प्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्राद्घटाकाशस्य महाकाशत्वप्राप्तिवत् जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह । अन्तकालेऽपीत्यपि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

॥ ७१ ॥ तदेवं चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुकर्तव्यतया कथितानि, संप्रति कर्मयोगफलभूतां सांख्यनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति—एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता, 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः' इति च प्रागुक्ता स्थितिर्निष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मविषया । हे पार्थ, एनां स्थितिं प्राप्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति । नहि ज्ञानबाधितस्याज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवात् । अस्यां स्थितावन्तकालेऽप्यन्त्येऽपि वयसि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं निर्वृतिं, ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा, ऋच्छति गच्छत्यभेदेन । किमु वक्तव्यं यो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विद्यातत्कार्योपरमरूपां निर्वाणाभिधामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ७० ॥ ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति—**एषेति** । एषा यथोक्ता ब्रह्मणि भवा स्थितिः । सर्वं परित्यज्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमिति यावत् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुत्या ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुच्यत इति व्याख्यानं त्वाचार्यैर्न कृतं मुख्यार्थेन वाक्यार्थनिर्वाहेऽमुख्यार्थस्यानौचित्यात् । एनां स्थितिं लब्ध्वा न विमुह्यति मोहं न प्राप्नोति । अस्यां ब्राह्म्यां स्थितावन्तकाले वृद्धावस्थायामपि स्थित्वा ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति, किं वक्तव्यं प्रथमावस्थात आरभ्य ब्रह्मण्येव योऽवतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति । अन्तकाले मृत्युसमये इत्यर्थस्तु न, तस्मिन्काले एतादृशस्थित्यसंभवात् । ननु तदा विवशस्य स्मरणोद्यमः संभवतीति । यं यं वापीति श्लोकस्थस्वोक्तिविरोधाच्च ब्रह्मणि निर्वाणमिति भाष्यस्योपलक्षणत्वेन ब्रह्मरूपं निर्वाणमित्यर्थोऽप्यविरुद्धः । निर्गतं वानं गमनं यस्मिन्नित्यर्थोऽपि तवाप्ययं शोकमोहाभिभूतत्वरूपः स्वभावो नोचितः किंतु जीवन्मुक्तस्वभाव एवेति सूचयन्नाह—**पार्थेति** । यद्वा मत्संबन्धिनस्तव मयि ब्रह्मण्येवावस्थानं युक्तमिति सूचयन्नाह—**पार्थेति** ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रारब्धवशेन भोगान्भुङ्क्ते यत्र क्वापि गच्छति वा स शान्तिमाप्नोति ॥ ७१ ॥ उक्तां ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति—**एषेति** ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विहायेति । स योगी सर्वकामसंन्यासित्वाच्छान्तिरूपं मोक्षमेति ॥७१॥ एषेति । एषासौ ब्रह्मसत्ता । यस्यां क्षणमात्रं स्थित्वाऽवस्थितिं प्राप्य

१ नीलकण्ठः. २ श्रीधरी. ३ मधुसूदन.. ४ नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्यां स्थितौ ब्राह्मयां यथोक्तायामन्तकालेऽन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति, किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥
इति श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यमाह—किमु वक्तव्यमिति । तदेवं तत्त्वंपदार्थौ तदैक्यं वाक्यार्थस्तज्ज्ञानादेकाकिनो मुक्तिस्तदुपायश्चेत्येतेषामेकैकत्रश्लोके प्राधान्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वयमुपायोपेयभूतमध्यायेन सिद्धम् ॥ ७२ ॥ इति परमहंसश्रीमदानन्दगिरिकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

शब्दाद्यो ब्रह्मचर्यादारभ्यात्र तिष्ठति स ब्रह्मनिर्वाणं कैमुतिकन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते । अस्याध्यायस्यार्थः संगृहीतो मधुसूदनश्रीपादैः 'ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् । तत्फल ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन्प्रकीर्तितम्' ॥ ७२ ॥
इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भगवद्गीताप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवमस्यां ब्राह्मयां स्थिताववतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपिशब्दार्थः ॥ ७२ ॥ ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् । तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां सर्वगीतार्थसूत्रणं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तदनेन द्वितीयाध्यायेन तत्पदलक्ष्यं परमात्मानमेव त्वंपदलक्ष्यत्वेन प्रतिपादयता साक्षाच्छोकमोहनिवृत्तिहेतुभूतां ज्ञाननिष्ठां लक्षणसहितां प्राधान्येन तदुपायभूतां योगनिष्ठां च गुणभावेन प्रदर्शयता उपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयं प्रकाशितम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ब्राह्मीस्थितिर्ब्रह्मज्ञाननिष्ठा एषा एवंविधा । एनां परमेश्वराराधनेन शुद्धान्तःकरणः पुमान् प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति । यतः अन्तकाले मृत्युसमयेऽप्यस्यां क्षणमात्रमपि स्थित्वा ब्रह्मणि निर्वाणं लयमृच्छति प्राप्नोति, किं पुनर्वक्तव्यं बाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति ॥ ७२ ॥ शोकपङ्कनिमग्नं य. सांख्ययोगोपदेशतः । उज्जहारार्जुनं भक्तं स कृष्णः शरणं मम ॥ १ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शरीरभेदात्परमं ब्रह्माप्नोतीति प्रश्नचतुष्टयं निर्णीतमिति शिवम् । अत्रार्थे संग्रहः । अहो नु चेतसश्चित्रा गतिर्योगेन यत्किल । आरोहत्येव विषयाञ्छूयंस्तामपरित्यजेत् ॥ ७२ ॥ इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते गीतार्थसंग्रहे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥